

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2008

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Полісько-дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології 5
- БУНЯТЯН К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація 10
- НИКІТІН В.І. Вплив географічного фактора на інгульську катакомбну культуру 20
- ГОТУН І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське 25

Articles

- ZALIZNYAK L.L. Polissya-Dnipro Catastrophe in the Final Paleolithic Age from the Archaeological Point of View 5
- BUNYATYAN K.P. Horodsko-Zdovbytska Culture: Problematic Situation 10
- NIKITIN V.I. Influence of Geographic Factor upon Inhul Catacomb Culture 20
- HOTUN I.A. Uncommonness of Ancient Rus Village on the Example of Khodosivske-Roslavske Settlement 25

Публікації археологічних матеріалів

- ОРЛОВ Р.С., КОЗЮБА В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода 35

Publications of Archaeological Materials

- ORLOV R.S., KOZYUBA V.K. New Find of a Whorl with Graffiti from Vyshhorod 35

До історії стародавнього виробництва

- ПАНЬКОВ С.В., ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О. Організація залізодобувного і залізобробного виробництва у давньоруському Києві (про витоки місцевої чорної металургії та металообробки) 40

To the History of Ancient Crafts

- PANKOV S.V., VOZNESENSKA H.O. Organization of Iron Extraction and Production in Ancient Rus Kyiv (about the origins of a local ferrous metallurgy and metalwork) 40

Київські старожитності

ПУЦКО В.Г. Золотарство давнього Києва
 ІВАКІН В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI—XIII ст.)

Antiquities of Kyiv

47 PUTSKO V.H. Goldsmithing in Ancient Kyiv
 60 IVAKIN V.H. Christian Funeral Rite of the Ancient Rus Kyiv Habitants (11th—13th cc.)

Методика археологічних досліджень

САЗАНОВ А.В. К методике исследования средневекового Херсонеса

Methodology of Archaeological Excavation

76 SAZANOV A.V. To the Research Methodology of Medieval Cherson

Дискусії

БІЛЯЄВА С.О., БОЛТРИК Ю.В., ГАЛЕНКО О.І., ЕРСОЙ Б., КАРАШЕВИЧ І.В., КУЙЛУ-ЕРСОЙ І., МЕТЬЮ ДЖ, ОСТАПЧУК В., УРЕР Х., ФІАЛКО О.Є., ФІНКЕЛЬ К. Про «першу в світі археологічну катастрофу», п'яту колону та редакторську тенденційність
 СКОРИЙ С.А., СУПРУНЕНКО О.Б., ПРИЙМАК В.В., КОРОТЯ О.В. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища

Discussions

94 BILYAYEVA S.O., BOLTRYK Yu.V., HALENKO O.I., KARASHEVYCH I.V., ERSOY B., KUYLU-ERSOY I., MATHIEU J., OSTAPCHUK V., URER H., FIALKO O.YE., FINKEL C. About the first in the world «archaeological catastrophe», the 5th column and the tendentiousness of the editor.
 102 SKORYI S.A., SUPRUNENKO O.B., PRYIMAK V.V., KOROTYA O.V. To the Issue of Kuzemyn Fortification in Bilske Hill-fort

Рецензії

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Академік М.О. Безбородов і його внесок у розвиток науки про історію скла (до 110-річчя з дня народження)

Book Review

106 OSTROVERKHOV A.S. Academician M.O. Bezborodov and His Contribution to the Development of the Science Studying the History of the Glass (to the 110th Anniversary)

Хроніка

До 60-річчя Сергія Борисовича Охотнікова
 До 85-річчя Ісаака Бенціоновича Клеймана
 Пам'яті Ірини Тимофіївни Кругликової
 Пам'яті Олега Васильовича Сухобокова

News Review

120 To the 60th Anniversary of Serhiy Borysovych Okhotnikov
 122 To the 85th Anniversary of Isaak Bentsionovych Kleiman
 123 To the Memory of Iryna Tymofiyivna Kruglykova
 124 To the Memory of Oleg Vasylyovych Sukhobokov

Наші автори

Список скорочень

126 **Our Authors**

127 **List of Abbreviations**

У К А З
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
№ 694/2008

Про День археолога

Ураховуючи вагомий внесок українських учених-археологів у розвиток
вітчизняної археології, дослідження, збереження, популяризацію
археологічної спадщини України та на підтримку ініціативи
громадськості
п о с т а н о в л я ю:

**Установити в Україні професійне свято — День археолога,
яке відзначати щорічно 15 серпня.**

6 серпня 2008 року

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

Кожного року в Інституті археології НАН України працюють понад 20 археологічних експедицій, серед яких — кілька постійнодіючих. Усі вони щорічно поповнюють фонди Інституту та музеїв новими цікавими знахідками. Відкривають нові факти, що стосуються невідомих сторінок нашої історії.

На честь впровадження офіційного свята Дня археолога публікуємо найяскравіші пам'ятки цього сезону.

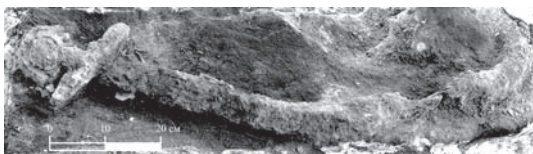
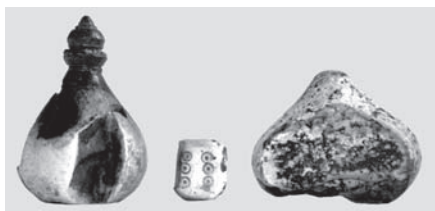
Для **Ольвійської археологічної експедиції** (керівник к. і. н. В.В. Крапівіна) цей сезон ознаменувався низкою відкритих об'єктів, великою кількістю різноманітних знахідок. Відзначимо рештки східної частини великої споруди, ймовірно, суспільного призначення, що була відкрита в Нижньому місті в рівні поверхні лиману. В південно-східній частині Верхнього міста вперше знайдено в Ольвії великий залізний ключ I ст. н. е. та кам'яну ливарну форму для виготовлення прикрас у «звіриному» стилі архаїчної доби. На ділянці «Некрополь» в одному з поховань була виявлена унікальна ажурна бронзова пряжка, виконана у «псевдозвіриному» стилі. У склепі II ст. до н.е. особливо відзнача-

чимо знахідку кількох розписних поховальних курильниць місцевої роботи, чащу з медальйоном на дні у вигляді бюста Сатири з канфаром, флакон фінікійського скла. У склепі, що датується II ст. н.е., виявлено набір скляних виробів. Найцікавіші з них — парфюмерна паличка з пташкою, набір намистин та фрагментований залізний стригиль.

Зусиллями **Волинської археологічної експедиції** (керівник д. і. н., проф. Д.Н. Козак) виявлено перше в Україні рибальське спорядження. Досліджуючи житлово-господарський комплекс на поселенні ранньозалізного часу (VII ст. до н.е.) на березі Хрінницького водосховища (Рівненська обл.), знайшли гарпун, захват та кістяне зубило. Гарпун складався з трьох остів ручної величини, складених у вигляді тризуба, який кріпився до палиці. Знаряддя призначалося для загачування зловленої риби.

Північною постійнодіючою археологічною експедицією (керівник к. і. н. І.А. Готун), яка працює біля сіл Лісники та Ходосівка у цьому сезоні було досліджено комплекс майстерні з виготовлення буриштинових прикрас. Зокрема, було виявлено сировинні фрагменти буриштин, напівфабрикати, готові вироби, виробничі відходи та інструменти.

Подільська постійнодіюча археологічна експедиція (керівник д. і. н. М.А. Сагайдак) вже два сезони проводить охоронні археологічні дослідження по вул. Спаській, 35. В об'єкті 3-ї чверті XII ст. виявлено нерядову знахідку — меча. Неповдалік знайдено спис та деталі портупеї, поряд — ігрові фігурки — точна аналогія фігуркам скандинавської гри «хнефатафль», відповідником якої в руських билинах є гра в «тавлії». Серед інших знахідок у горизонтах кінця XI — I-ї половини XIII ст. — свинцева митрополича печатка середини — 2-ї половини XI ст. з написом «Господи, помози рабі твоїй Марії». На одній з ділянок виявлено рештки, у яких можна вбачати муровану церкву кінця XI — початку XII ст. з інтер'єром, до складу якого входили рельєфно орнаментована плитка підлоги, фресковий розпис та мозаїки.

Скарб металевих виробів виявлено під час рятувних розкопок укріпленого поселення фінального бронзового віку «Дикий Сад» у м. Миколаєві **археологічною експедицією Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського** (керівник К.В. Горбенко). До скарбу входило 15 предметів: наконечник дротика, невеликий різальний інструмент з двома паралельними лезами, п'ять кельтів, серед яких один орнаментований, а також вироби східнокарпатських зразків, сокирка з незвично масивною втулкою та широким лезом. За сучасними уявленнями, хронологія комплексу визначається у межах XII ст. до н. е., що відповідає ранньому періоду білозерської культури. Утім для цієї культури самий факт знахідки великого поселенського скарбу та його багатоконпонентний склад є унікальними.

ЗІЧИМО НАШИМ КОЛЕГАМ НАТХНЕННЯ І НОВИХ ЦІКАВИХ ЗНАХІДОК!

Л.Л. Залізняк

ПОЛІСЬКО-ДНІПРОВСЬКА КАТАСТРОФА ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ З ПОЗИЦІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Статтю присвячено маловідомій археологам України катастрофічній повені, що прокотилася долиною Дніпра наприкінці палеоліту внаслідок прориву Поліського льодовикового озера.

Приводом до написання статті стала надзвичайно цікава для фахівців із археології кам'яної доби книга викладача географічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка В.Г. Пазинича «Геоморфологічний літопис великого Дніпра» (Ніжин, 2007). Проаналізувавши численні праці попередників та залучивши власні багатолітні спостереження, автор переглянув усталені стереотипи та зробив власні сміливі припущення щодо особливостей геоморфології Середнього та Нижнього Подніпров'я і причин їх виникнення. Зокрема, висловлено обґрунтовані сумніви відносно пануючої думки про визначальну роль у формуванні долини Дніпра льодовикового язика передостаннього дніпровського зледеніння, який близько 150 тис. років тому нібито просунувся з півночі мало не до Дніпропетровська. На думку В.Г. Пазинича, рельєф долини Дніпра формувався не стільки під безпосередньою дією крижаного щита, скільки потужними водними потоками з танучих льодовиків та прильодовиковими озерами, що неодноразово утворювалися в долинах Дніпра та його приток протягом плейстоцену.

Багаторічне нарощування маси льодовиків у періоди похолодань, по суті, було накопиченням величезної потенційної енергії, яка надовго консервувалася в тілі льодовиків у холодні періоди. Потепління приводили до швидкого танення льодовиків, тобто звільнення накопиченої в них потенційної енергії, яка переходила в кінетичну енергію бурхливих водних потоків. Уздовж південного краю льодовика формувалися гігантські пасма фронтальних морен, що підпруджували воду з танучого крижаного щита. Як наслідок, у моренній зоні зледеніння, що тяглася на тисячі кілометрів у широтному напрямку через північ Німеччини, Польщу, Білорусь на верхню Волгу і далі на північний схід, виникали тисячі прильодовикових озер, які нерідко утво-

рювали цілі каскади між паралельними моренними пасмами. У періоди потеплінь поверхня крижаного щита інтенсивно танула. Величезні маси води переповнювали озера; проривши моренні запруды, вони утворювали катастрофічні потоки. Потрапивши в долини річок, грандіозні потоки з льодовика спричинювали потужні гідравлічні удари, які суттєво переформлювали не лише русла рік, а й борти їх долин.

Отже, періоди танення та деградації льодовиків супроводжувалися катастрофічними повенями, грандіозними зсувами та селевими потоками, затопленням величезних ділянок материкових шельфів через різке підняття рівня Світового океану внаслідок надходження сотень тисяч кубічних кілометрів води з танучих льодовиків (Ryan, Pitman 1999; Залізняк 2005). Такою добою катастроф для прильодовикової Європи, зокрема України, можна вважати час інтенсивного танення останнього льодовика 14—10 тис. років тому за некаліброваною шкалою. Ця епоха, відома за археологічною періодизацією під назвою «фінальний палеоліт» (Final Paleolithic, Terminal Paleolithic, Eripaleolithic), має численні палеогеографічні термінологічні відповідники: дріасовий період, фінальний плейстоцен, пізньольодовиків'я, пізній, чи фінальний, гляціал, тардигляціал.

На території України фінальний палеоліт розпочався катастрофічним потоком із Поліського озера, що прокотився долиною Дніпра до Чорного моря. Закінчився фінальний палеоліт відомою Білінгенською катастрофою, коли близько 10 300 років тому за некаліброваною шкалою холодне Балтійське прильодовикове озеро прорвало крижану греблю в районі Данських проток. Унаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного басейну сталося різке потепління, і в Європі сформувався сучасний помірний клімат. Швидке танення льодовиків у фінальному плейстоцені створило умови для стоку води з сучасної долини Прип'яті не на схід, у Дніпро, а на захід — у ба-

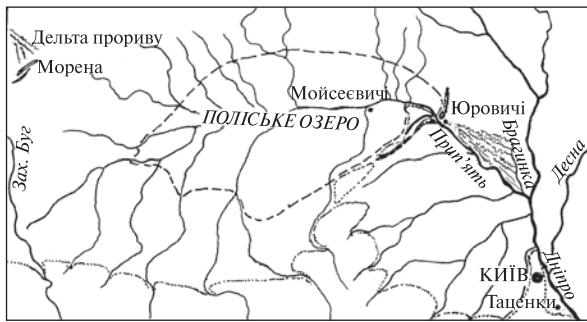

Рис. 1. Карта розміщення Поліського прильодовикового озера наприкінці льодовикової доби

сейн Західного Бугу, а також сприяло утворенню в басейні Прип'яті замкненого озера. Цю ідею розвивав П.О. Тутковський, який звернув увагу на поширення в Поліссі озерних відкладів і розробив концепцію озерних лесів (Тутковський 1912). У другій половині ХХ ст. білоруські дослідники М.М. Цапенко (Цапенко 1960) та О.П. Мандер (Мандер 1973), спираючись на геологічні дані щодо наявності потужних плейстоценових озерних відкладів в басейні Прип'яті, визначили приблизні межі Поліського озера, що мало стік у басейн Західного Бугу в напрямку від Пінська до Бреста (рис. 1). На сході озера підпружувалося в районі м. Мозирь мореним пасмом дніпровського зледеніння. За визначенням згаданих білоруських дослідників, останній прорив озера в долину Дніпра стався наприкінці валдайського зледеніння. Сліди цього прориву М.М. Цапенко відшукав за 20 км на південний схід від Мозиря, біля білоруського села Юровичі на нижній Прип'яті.

В.Г. Пазинич (Пазинич 2007, с. 108—118) не лише узагальнив напрацювання попередників, а й зробив власний суттєвий внесок у розвиток концепції Поліського прильодовикового озера. Зокрема, він вважає, що це озеро протягом плейстоцену та голоцену виникало і дренивалося в долині Дніпра неодноразово, суттєво впливаючи на формування долини головної річки України. При цьому останній пізньовалдайський прорив не був наймасштабнішим. Західний край озера В.Г. Пазинич розміщує у районі нижньої течії р. Стохід, де абсолютна висота сягає 143 м над рівнем моря, з якої відбувався стік надлишків озерної води у Західний Буг. Окресливши межі водойми за цією гіпсометричною відміткою, дослідник отримав приблизні межі озера: 300 км із заходу на схід (від гирла р. Стохід до с. Юровичі) та 130 км у меридіональному напрямку за максимальної глибини понад 20 м у східній частині водойми. Отже, озеро було відносно неглибоким, але мало велику площу, накопичивши величезні маси води з танучих льодовиків. Якщо взяти за середню глибину водойми 10 м, то виявиться, що обсяг води в ній сягав приблизно 400 км³.

Зрозуміло, що прорив такої маси води в долину Дніпра мав катастрофічні наслідки як для долини, так і її мешканців. Потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренному пасмі біля с. Юровичі величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В.Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу (Пазинич 2007, с. 112—113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку в долину Дніпра. Внаслідок занесення матеріалом з дна озера русла річки річище Дніпра було відсунуто на 10—12 км східніше. В наш час старе русло Дніпра — це система боліт, якою тече невеличка р. Брагинка, що впадає у Київське море між гирлами Дніпра та Прип'яті.

Насичена піском, гравієм та глиною величезна маса води з Поліського озера прокотилася долиною Дніпра на південь — у Чорне море, руйнуючи схили терас і залишаючи на дні долини потужні відклади. Геоморфологи вбачають сліди цього руйнівного потоку в рельєфі сучасної долини Дніпра. Зокрема, на думку В.Г. Пазинича, наслідком селевого потоку з Полісся є багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва. Нині на ньому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич 2007, с. 261—269). Сліди цієї катастрофічної події дослідник спостеріг і в гирлі р. Самара під Дніпропетровськом.

На думку В.Г. Пазинича (Пазинич 2007, с. 336—338), катастрофічна повінь із Полісся сформувала неподалік гирла Дніпра під Херсоном відомі Олешківські піски. Під час проходження через Надпоріжжя потужний потік набув імпульсивного характеру. Це пояснюється тимчасовим блокуванням насиченої піском води на гранітних порогах вузької долини Дніпра в місцях прориву ріки через кристалічний масив. Імпульси потоку з Поліського озера вихлюпувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Внаслідок розтікання окремих вихлюпів потоку рівниною течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешші. Так, на південь від гирла Дніпра утворилося п'ять (за іншими даними сім) піщаних арен, що перекрили суглинки давнішої рівнини й місцями піднялися над нею на кілька метрів.

Археологія та проблема полісько-дніпровської повені. Усі ці надзвичайно цікаві факти відносно останнього прориву Поліського озера отримано зусиллями багатьох геоморфологів, зокрема й В.Г. Пазинича (Пазинич 2007). Однак геоморфологія не дає точної дати катастро-

фічної повені. Різні геологи датують її від кінця валдайського зледеніння до неоліту включно. Археологічні матеріали дають змогу точніше визначити час події, хоча говорити про точну її дату ще зарано.

Найдавніші стоянки Олешківських пісків датовано кінцем мезоліту (Оленковський 1984, с. 75—90). Під Новою Каховкою знайдено вдовжений сегмент, характерний для культури Шан-Коба-Білолісся, датований фінальним палеолітом (12—11 тис. років тому). Ці знахідки дають підстави стверджувати, що згадані піщані масиви утворилися задовго до початку неолітичної доби. Вони існували вже у ранньому голоцені, а можливо, згідно зі знахідкою сегмента фінальнопалеолітичного вигляду, і в останні тисячоліття плейстоцену.

Прибичники прориву Поліського озера в неоліті посилаються на сліди розмиву потужним потоком неолітичних шарів на Ігреньському півострові в гирлі р. Самара. Однак багатолітні дослідження ігреньських стоянок у 1970—1980-х рр. не виявили жодних слідів руйнації шарів неолітичної доби катастрофічним потоком. Зокрема, автор цих рядків понад 10 років брав участь у розкопках відомої багаточислової стоянки Ігрень-8. Культурні шари пам'ятки містять археологічні рештки від мезоліту до пізнього середньовіччя і сучасності. Однак у піщаних відкладах пам'ятки, починаючи з появи перших мезолітичних мешканців Ігрени близько 9 тис. років тому, відсутні будь-які сліди руйнівного потоку.

Водночас котловани заглиблених у землю мезолітичних жител перекриває шар панцирів прісноводного молюска прудянки (*Paludino*). Походження горизонту водяних мушель, що залягає на висоті 7—8 м над рівнем річки, не можуть переконливо пояснити вже три покоління дослідників Ігрени-8. Висловлювалися припущення, що мешканці стоянки харчувалися молюсками (Телегін 2002, с. 72), а їх порожніми панцирами вкривали дахи землянок для теплоізоляції. Не виключалася й можливість занесення котлованів покинутих жител черепашками прудянки в процесі періодичних весняних повеней (Залізняк 1998, с. 95). На думку В.Г. Пазинича, масштабні весняні повені вище Дніпровських порогів періодично виникали під час льодоходу внаслідок утворення потужних крижаних заток на порогах. За свідченнями писемних джерел, у XIX — на початку XX ст. до затоплення порогів штучним водосховищем катастрофічні повені в Надпоріжжі були звичайним явищем.

Отже, зафіксовані археологами на півострові Ігрень під Дніпропетровськом сліди значного підняття рівня Дніпра у ранньому голоцені, ймовірно, пояснюються не катастрофічним по-

током із Полісся, а періодичними високими повенями через крижані заток на Дніпровських порогах. Водночас катастрофічний потік із Полісся міг бути одним із важливих чинників формування самого Ігреньського півострова. Він має гранітну основу, вкриту кількома метрами намитих річковим потоком алювіальних пісків, нанесених ще наприкінці льодовикової доби, що засвідчують зуби мамонтів, знайдені у білому стерильному піску, в який було впущено котловани жител найдавніших мешканців півострова — мезолітичних мисливців — 9—8 тис. років тому. Ймовірно, поліський потік фінального плейстоцену налив певну частину ігреньських пісків, тим більше, що сліди цього потоку В.Г. Пазинич (Пазинич 2007, с. 242—261) відзначає поруч із Ігреньським півостровом у гирлі р. Орель. Отже, гранітну основу Ігреньського півострова, що опинилася на шляху потоку, було зарито кількома метрами алювіальних пісків під час грандіозної повені.

Подібну генезу, ймовірно, мали й піщані відклади островів Кізлевий, Шулаїв, Сурський та інші у порожистій частині Дніпра. До їх затоплення Дніпрогесом це були гранітні скелі («голови») з довгими піщаними «хвостами». Давній вік піщаних шлейфів островів засвідчують розташовані на них численні стоянки доби мезоліту та неоліту. Особливо показовими є матеріали стоянки № 5 на пісках о-ва Сурський. За типологією виробів пам'ятки датовано не пізніше плейстоцену та голоцену. Цей факт, а також відсутність на острові раніших знахідок свідчить на користь утворення піщаного шлейфу острова наприкінці палеоліту. Можливо, тим самим потоком із Полісся й у той самий час було утворено піщаний шлейф південної частини о-ва Хортиця.

Найдавнішим поселенням на піщаному масиві в заплаві правого берега Дніпра південніше Києва є стоянка біля с. Таценки, датована раннім мезолітом (9,5—8 тис. років тому) (Залізняк 1976; 1984, с. 36—40). Отже, залишений катастрофічним потоком із Полісся піщаний масив, на якому в наш час розташовані села Чапаївка, Підгірці, Конча-Заспа, Таценки, утворився задовго до неолітичної доби, не пізніше початку голоцену. Знахідки поодиноких речей фінальнопалеолітичного вигляду — низький сегмент із Підгірців (Залізняк 1981, с. 10, рис. 37), свідероподібний наконечник із Чапаївки (Телегін 1966, с. 102, рис. 2, 15) — дають підстави припускати можливість утворення згаданої геологічної структури долини Дніпра в останні тисячоліття плейстоцену.

Світло на час прориву Поліського озера проливають пам'ятки кам'яної доби з басейну Прип'яті, який наприкінці останнього зледеніння

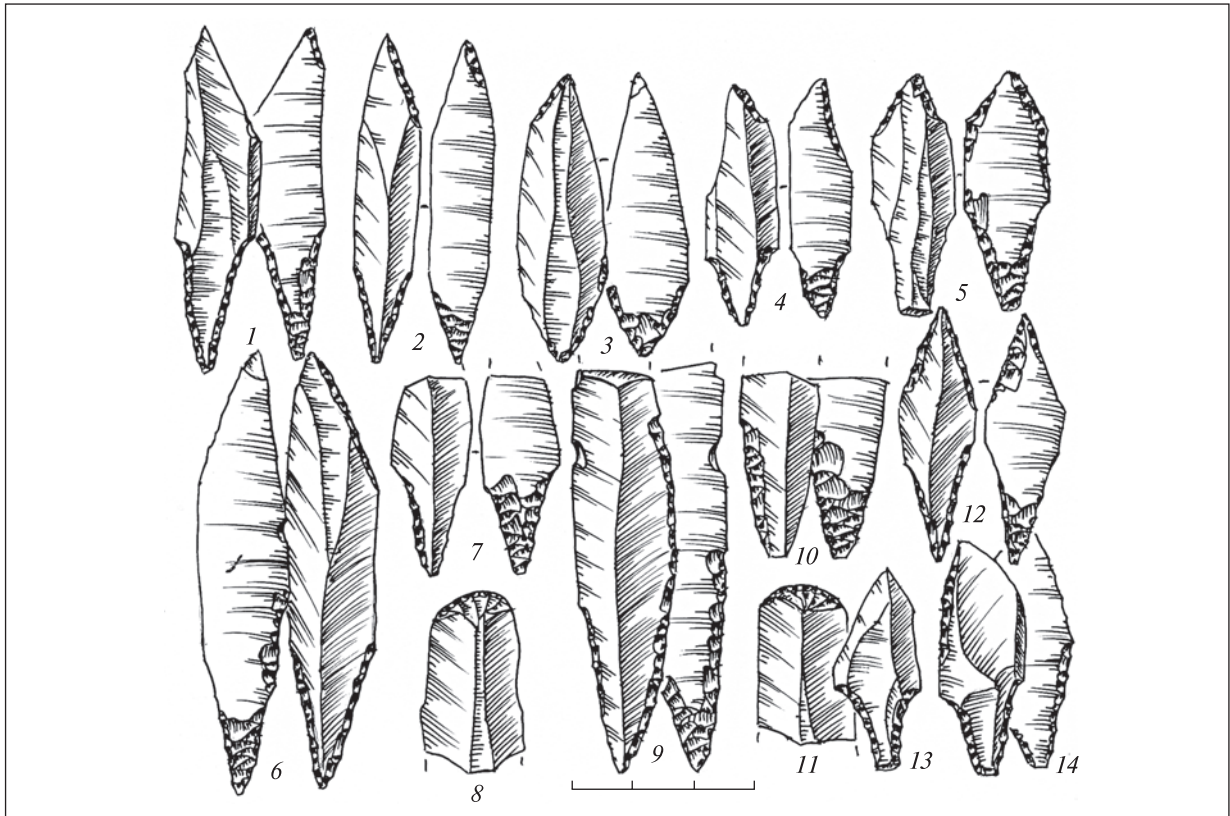

Рис. 2. Крем'яні наконечники стріл та скребачки зі стоянок свідерської культури долини середньої та верхньої Прип'яті: 1—5 — Юровичі-2; 6—8 — Рожава; 9—11 — Білосорока; 12 — Лясковичі; 13, 14 — Мойсєєвичі

займало згадане прильодовикове озеро. Слід звернути увагу на масове поширення в долині Прип'яті стоянок та окремих знахідок кудлаївської культури, датованої раннім мезолітом (9,5—8 тис. років тому). Зокрема, вони відомі на невисоких піщаних узвишсях на середній Прип'яті (Кожангородок). Кудлаївська стоянка Білосорока розташована всього за 60 км нижче по р. Прип'ять від місця прориву Поліського озера, на піщаному узвишші, що піднімається над заплавою Прип'яті всього на 3—4 м (Исаенко 1976, с. 16, 46). Якби Поліське озеро існувало на початку голоцену, стоянка Кожангородок опинилася б на його дні, а Білосороку було б змито під час прориву водойми. Отже, прорив озера не міг відбутися пізніше початку голоцену.

Ще ранішим часом датувати цю подію дають змогу пам'ятки свідерської культури, носії якої за даними радіокарбонного аналізу жили в Поліссі, басейнах Вісли та Німану 11 тис. років тому, тобто в останньому тисячолітті льодовикової доби. Велике скупчення свідерських стоянок на верхній Прип'яті (Зализняк 1989, с. 19) пояснюється наявністю тут значних родовищ якісної крем'яної сировини. Відсутність великих свідерських стоянок уздовж середньої Прип'яті, де колись розміщувався центр Поліського озера, нібито свідчить про його існу-

вання в часи свідерської культури. Однак відмовитися від цього припущення змушують знахідки свідерських знарядь на піщаних узвишсях над середньою Прип'яттю поблизу селищ Дорошевичі та Лясковичі (рис. 2, 12). До того ж біля с. Мойсєєвичі, на піщаному узвишші, де р. Уборть впадає у Прип'ять, знайдено не лише свідерські, а й давніші черешкові наконечники типів Красносілля та Лінгбі, датованих кінцем 12 — початком 11 тис. років (рис. 2, 13, 14).

Знахідки типових виробів свідерської культури на нижній Прип'яті, біля селищ Рожава (рис. 2, 6—8) та Білосорока (рис. 2, 9—11), на досить низьких гіпсометричних рівнях краю першої надзаплавної тераси річки також свідчать про дренаж озера ще до 11 тис. років тому, інакше б ці пам'ятки було змито селевим потоком з місця прориву.

Значний науковий інтерес становить власне місце прориву Поліським озером Мозирського моренного пасма, розташованого за 20 км на південний схід від Мозиря. Води прильодовикowego озера промили у довгому пасмі у кілька десятків метрів заввишки своєрідні ворота завширшки 2,5 км, через які в наш час тече Прип'ять. Безпосередньо у воротах прориву розташовано с. Юровичі, на південно-західній околиці якого на піщаному узвишші,

що на кілька метрів піднімається над заплавою Прип'яті, зібрано виразну серію характерних наконечників (рис. 2, 1—5) свідерської культури (Исаенко 1976, с. 16, 46, 47), датованої 11 тис. років тому. Зрозуміло, що свідерці могли мешкати безпосередньо у воротах прориву озера лише коли його вже не існувало, а колишнім озерним дном протікала Прип'ять.

Таким чином, виразні свідерські матеріали зі стоянок на нижній та середній Прип'яті (Лясовичі, Мойсеєвичі, Юровичі, Дорошевичі, Білосорока) (рис. 2) переконливо засвідчують, що в останньому тисячолітті льодовикової доби (11 тис. років тому) Поліського озера вже не існувало, а його територію «успадкувала» р. Прип'ять із притоками.

Неподалік місця прориву озера в Юровичах, на моренному пасмі над селом, у 1929 р. було відкрито палеолітичну стоянку, яку неодноразово розкопували білоруські дослідники: 1929, 1931 рр. — К.М. Полікарпович (Полікарпович 1968); 1959, 1960 рр. — В.Д. Бутько (Бутько 1967); 1976 р. — В.Ф. Ксензов (Ксензов 1988, с. 19—28). Згідно з публікаціями, крем'яний комплекс пам'ятки є молодшим, ніж отримана за зубом мамонта радіокарбонова дата $26\ 470 \pm \pm 420$ BP (Лу-125). Типологія крем'яних виробів стоянки (Полікарпович 1968; Ксензов 1988, с. 23—27) дає змогу віднести комплекс до пам'яток епігравецької культурної традиції, що розвивалася у прильодовиковій Європі 19—12 тис. років тому. Численні кістки мамонтів у культурному шарі стоянки Юровичі засвідчують, що вона не може бути молодшою за 13 тис. років, коли мамонт остаточно щез із фауністичних комплексів палеолітичних стоянок Європи. Швидше за все, стоянка функціонувала ще до дренажу озера, а зафіксована в процесі розкопок часткова руйнація її культурного шару почалася після, а можливо, і внаслідок цієї події. Дренаж озера значно понизив рівень ерозії, що стимулю-

вало різкий розмив моренного узвишся, на якому розміщувалася стоянка.

Визначення точної дати прориву Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра є справою майбутнього. Проте можна припустити, що цю катастрофічну подію спричинило надходження до озера великої кількості води, адже греблі рвуть великі повені. На нашу думку, до прориву Поліського озера могло призвести потепління Рауніс, що сталося 14 тис. років тому. З ним пов'язують значні природні зміни в Європі. Саме в той час вимерли мамонти і небувалого поширення набули північні олені. В прильодовиковій Європі почалася доба північного оленя або фінальний палеоліт, чи епіпалеоліт (Залізняк 1989; 2005, с. 29).

Безпосереднім наслідком рауніського потепління був відхід валдайського льодовика на північ від кінцевих морен у Померанії (Північна Німеччина), Помор'ї (північ Польщі), від брацлавської морени на півночі Білорусі. Деградація льодовика супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, що тяглася через північ Німеччини, Польщу, на Полісся і далі — на верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика зумовили прорив озером Мозирського пасма і винесення величезних об'ємів піску, гравію та глини у східному напрямку (Пазинич 2007, с. 113, рис. 3, 13). Це понизило рівень дна східної частини озера, що поліпшило стік води з території колишнього озера не на захід, як раніше, а на схід — у долину Дніпра. Так, було створено умови для формування сучасного басейну р. Прип'ять, що, власне, й утворилася після і внаслідок полісько-дніпровської катастрофи фінального палеоліту. Грандіозна повінь, зумовлена проривом Поліського озера 14—13 тис. років тому, була останнім природним чинником, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Бутько В.Д. Юревичская позднепалеолитическая стоянка // Древности Белоруссии. — Минск, 1967.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 60—66.

Залізняк Л.Л. Мезоліт Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.

Залізняк Л.Л. О генетической подоснове Таценки-Кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 5—12.

Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 3—12.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976.

Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. — Минск, 1988.

Мандер Е.П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. — Минск, 1973.

Оленковский Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в Нижнем Поднепровье // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 75—90.

- Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007.
- Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепров'я. — Минск, 1968.
- Соболев Д. О геологии и геоморфологии Полесья // Вісник Української районної управи. — 1931. — Вип. 16. — С. 3—40.
- Телегін Д.Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — № 126. — С. 99—107.
- Телегін Д.Я. Ігреське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. — Луганськ, 2002.
- Тутковський П.А. О происхождении озерных лессов. Труды общества исследователей. — Житомир, 1912. — 240 с.
- Цапенко М.М. К истории геологического развития территории Белорусской ССР в антропогенное время // Тр. Ин-та геол. наук БССР. — 1960. — Вып. 2. — С. 12—21.
- Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. — New York, 1999

Одержано 05.12.2007

Л.Л. Зализняк

ПОЛЕССКО-ДНЕПРОВСКАЯ КАТАСТРОФА ФИНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛИТА С ПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИИ

В статье рассмотрена проблема Полесского приледникового озера и его дренажа в долину Днепра в конце плейстоцена. Далеко не новая в геологии концепция периодического прорыва в долину Днепра приледниковых озер Полесской низменности требует анализа с учетом данных археологии.

L.L. Zaliznyak

POLISSYA-DNIPRO CATASTROPHE IN FINAL PALEOLITHIC AGE FROM THE ARCHAEOLOGICAL POINT OF VIEW

The article describes the problem of Polissyan periglacial lake and its drainage to the Dnipto River valley at the end of Pleistocene. Far from the new in geology conception of recurrent gushes from periglacial lakes in Polissya lowland to the Dniπρο River valley needs to be analyzed taking into consideration the archaeological data.

К.П. Бунятян

ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКА КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ

Статтю присвячено розгляду розбіжностей в оцінках хронологічної позиції та статусу городоцько-здовбицької культури.

Виділена в 1960-х рр. І.К. Свешніковим городоцько-здовбицька культура посіла чільне місце в систематиці старожитностей Західної Волині, заповнивши лауну між культурою кулястих амфор (ККА) і стжижовською (Свешніков 1974; 1990). Однак в археології Європи ця культура фігурує щонайбільше як «так звана», оскільки відомий польський дослідник культур

шнурової кераміки (КШК) і наступного горизонту Я. Махнік її не визнає. Так, учений відніс пам'ятки пізнього (здовбицького) етапу до стжижовської культури, раніші (городоцького етапу) спочатку розглядав як східний прояв культури Хлопце-Веселе (Prahistoria ... 1978, s. 32), а нині — як локальний (східний) варіант межановицької культури, що виник унаслідок колонізації нею Західної Волині і хронологічно зіставний переважно з ранньою її фазою (Кад-

© К.П. БУНЯТЯН, 2008

row, Machnik 1997, s. 50, 139—142). Отже, виділене І.К. Свешніковим явище було не лише позбавлене статусу культури, а й «укорочене» в часі.

Віддаючи належне польським археологам, поступ яких у дослідженні пам'яток прикарпатського епішнурового кола є дуже динамічним, на нашу думку, така оцінка городоцько-здовбицької культури викликає певні сумніви. Безперечно, позитивним моментом останньої концепції межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997) є те, що вона може виконати певну евристичну функцію щодо пам'яток Західної Волині. Водночас певні розбіжності між двома культурами й різні тенденції та темпи їх розвитку вказують на те, що хронотипологічне впорядкування матеріалів городоцько-здовбицької культури має провадитися власними засобами, які сьогодні вкрай обмежені через відсутність стратифікованих пам'яток і радіокарбонівих дат ¹.

Проте й за відсутності значущих з цього погляду комплексів є чимало фактів, що суперечать побудовам Я. Махніка ².

Насамперед слід визначитися з **місцем городоцько-здовбицької культури в загальній систематиці**. В українській археології завдяки І.К. Свешнікову стало звичним відносити її (як і стжижовську) до КШК, хоча і хронологічно, і змістовно вона належить до наступного покоління культур — так званого епішнурового горизонту. Застосування цього терміна до городоцько-здовбицької культури може здатися нелогічним, оскільки їй передувала ККА, але виправданим як з погляду очевидної спорідненості її з тими явищами, які на сусідніх теренах, зокрема в Малопольщі, змінили КШК, так і досить відчутного відлуння в ній рис КШК.

Розмежування цих двох горизонтів культур було намічено на початку 1960-х рр. такими знавцями «шнурового» світу, як М. Бухвальдек і Я. Махнік, унаслідок поточення рис власне КШК (див.: Prahistoria ... 1979, s. 337). Згодом після виділення групи/культури Хлопіце-Веселе, городоцько-здовбицької, чіткішого окреслення межановицької (ще в іншому вигляді, ніж сьогодні), а також публікації узагальнюю-

¹ Нещодавно отримано кілька дат. Матеріали готуються до друку.

² Висловлюємо щире вдячність колегам за можливість ознайомитися та скористатися ще не опублікованими матеріалами: С. і О. Позіховським (Державний історико-культурний заповідник, м. Острогож, В. Самолюку (Рівненський краєзнавчий музей), А. Силіуку й О. Бірюлінній (Волинський краєзнавчий музей, м. Луцьк), Г. Гуртовому (Торчинський краєзнавчий музей), Г. Бакалець (Кременецький краєзнавчий музей), Т. Бітківській (Інститут археології НАН України).

чої праці Є. Глосіка, присвяченої стжижовській культурі (Głosik 1968), розбіжності між КШК і наступними культурами постали ще виразніше. Вони демонструють зміну не лише речового комплексу, а й способу життя. Крім того, жодна з них не була лише нащадком КШК, а стжижовська — ще й пізнішою за інші. За середньоевропейською періодизацією КШК завершують добу енеоліту, а епішнурові культури розпочинають добу бронзи (див., напр.: Machnik 1977), що за періодизацією старожитностей України відповідає добі ранньої та середньої бронзи.

Зміни, що сталися на межі двох епох, притаманні й городоцько-здовбицькій культурі. В її керамічному комплексі домінували нові форми посуду: амфори з двома дугастими ручками на горловині, черпаки й циліндричні кубки з ручкою. Значного поширення набули кістяні й металеві вироби, рідкісні для КШК. На той час припали суттєві зміни в кременярській справі: занепала техніка розщеплення кременю з метою отримання пластин, на перше місце вийшло виготовлення знарядь способом двобічної обробки. Провідними стали біфасіальні знаряддя, розширився їх асортимент. Окрім сокир-тесел, але вже іншої форми (лінзоподібного поперечного перекрою — так звані двостінні), значного поширення набули вістря на списи й кинджали, а згодом і серпи (назви умовні), що вражають витонченістю форм і значними розмірами. Такі великі знаряддя доповнювали всілякими дрібними, виготовленими з відходів — відщепів і пластин (ножики, проколки, свердла, шкребла, вістря на стріли тощо). Розквіт кременевої індустрії відбито в збільшенні кількості майстерень на Західній Волині, інколи, ймовірно, спеціалізованих.

Зміни в рухомому комплексі збіглися з виникненням щільної мережі поселень, на яких та поблизу ховали небіжчиків у ґрунтових могилах, хоча сповідували й інші поховальні традиції.

Отже, віднесення городоцько-здовбицької культури до КШК є анахронізмом. Так само нонсенсом є віднесення В.І. Клочком підкарпатської, городоцько-здовбицької і стжижовської культур до однієї доби — ранньої бронзи, що «розширило» арсенал озброєння КШК виробами, яких той світ не знав: кременевими списами, дротиками, кинджалами, металевими вислообушними й плоскими сокирами-теслами, а також металевим вістря стріли доби пізньої бронзи із Гончарівки. З огляду на це було зроблено відповідні висновки (Клочко 2006, рис. 46, 50, 53, с. 125).

Тривалість городоцько-здовбицької культури: витоки проблемної ситуації. І.К. Свеш-

ніков відвів городоцько-здовбицькій культурі близько 500 років (Свешников 1974, с. 167). Синхронізація її з ранньою — початком класичної фази межановицької культури «вкоротила їй віку» приблизно вдвічі (Kadrow, Machnik 1997, s. 29). Розбіжності в хронології спричинено недоліками періодизації, зумовленими насамперед об'єктивними обставинами. Правильно визначивши тривалість існування культури, І.К. Свешніков не мав твердих підстав для вибудови її періодизації. Це було здійснено фактично на типологічному ґрунті, тому хронологічний ланцюжок городоцький етап—здовбицький—стжижовська культура не мав стратиграфічного підґрунтя. Обидва стратиграфічні випадки із поселення Зозів II (ур. Кут), що стали хрестоматійними й нібито підтверджували це, є маловірогідними й ученим не проілюстровані. Власне, єдиною «зачіпкою» для вибудови періодизації став керамічний комплекс із землянки 1 на поселенні Здовбиця, серед матеріалів якого реконструйовано три посудини: амфору стжижовської культури й амфору та черпак «КШК» (Свешников 1961, рис. 20, 18—20). Це й стало сигналом для визначення своєрідної «серединної» позиції поселення Здовбиця — між ще тоді чітко не визначеною культурою і стжижовською. Підтвердженням тому було поселення Городок, що відрізнялося від здовбицького наземними житлами. Опозиція наземні житла—землянки й стала визначальною у виділенні пам'яток городоцького й здовбицького типів і автоматично робила поселення Городок давнішим (Свешніков 1962).

Насправді обидва поселення не могли бути еталонними через змішаний характер. Такими могли бути щонайбільше окремі комплекси, адже на обох було виявлено матеріали і городоцько-здовбицької, і стжижовської культур (та інших). Деякі житла на поселенні Городок було сконструйовано штучно із різнокультурних матеріалів (наприклад, житло 1) (Свешников 1964, рис. 45, 1—3, 5—7). Пізніше деякі уламки посуду з таких жител було віднесено до розряду випадкових знахідок стжижовської культури (Свешніков 1974, рис. 47, 2, 6), однак задекларована раніше кількість жител у Городку (10) від цього не змінилася. Шукаючи вихід, І.К. Свешніков передусім виділив три амфори із Городка, які дійсно були прив'язані до вогнищ жител 4 і 6 і стали взірцевими для раннього етапу (Свешніков 1974, с. 89, рис. 26, 13, 14, 17), хоча їх давність доводилася побічними й непереконливими засобами (Свешніков 1962, с. 53).

Саме акцентування уваги на цих амфорах і затьмарило ту обставину, що вони за технологією виготовлення і орнаментациєю не завжди відрізнялися від інших видів посуду — черпа-

ків і циліндричних кубків, знайдених на поселеннях і в похованнях³. Ймовірно, І.К. Свешнікова дезорієнтували знахідки черпаків у вже згаданій землянці 1 у Здовбиці разом зі стжижовською амфорою і пох. 6 Торчинського могильника, яке тоді вважали стжижовським, хоча дуже скорчена поза небіжчика, як і розбіжності між черпаками із зазначених об'єктів, мали б насторожити дослідника (Свешніков 1974, рис. 44, 6; 48, 7).

Уся ця непевність призвела до дисбалансу під час групування об'єктів за періодами. Оскільки амфори городоцького типу є досить рідкісними, більшість комплексів І.К. Свешніков відніс до пізніх — здовбицького етапу. З огляду на це городоцький етап був майже позбавлений поховань — усього два кургани, один з яких (Молодаве III) так і залишився утаємниченим, оскільки «горщик» із нього не було опубліковано (походив із любительських розкопок і зберігався в місцевій школі). Натомість, здовбицький етап постав набагато розмаїтішим як за керамікою, так і за поховальним обрядом. Крім того, його було проілюстровано ще й стжижовськими матеріалами (очевидно, на підтвердження синхронності цій культурі) й навіть горщиком культури багатоваликової кераміки (Свешніков 1974, рис. 36, 10; 37, 6, 11, 12, 15). З огляду на це зрозуміло є настороженість польських дослідників щодо правомірності виділення здовбицького етапу (Kadrow, Machnik 1997, s. 50), адже що таке здовбицький тип кераміки, було незрозуміло.

Виправивши помилки І.К. Свешнікова щодо систематики кераміки й віднісши подібні за стилістикою оздоблення амфори, черпаки й циліндричні кубки до «городоцького типу», Я. Махнік заперечив існування здовбицького етапу і звужив хронологічні межі городоцько-здовбицької культури до раннього етапу — ранньої фази межановицької культури. Проте в цілому плідна робота дослідника з осмислення пам'яток Західної Волині містила певні протиріччя. Оскільки волинські матеріали не вкладалися в ранню фазу межановицької культури, цю проблему було «розв'язано», з одного боку, ігноруванням знахідок, цілком зіставних із протомежановицькою фазою, а з іншого — подовженням віку городоцько-здовбицької культури на деяких її околицях.

За Я. Махніком, у районі Острога межановицькі елементи не лише утримувалися довше (до середини чи навіть кінця класичної фази), а й поєднували риси ранньої та пізньої (!) фаз

³ До речі, у звіті про розкопки поселення Зозів II І.К. Свешніков (Свешников 1963/36) зауважував щодо подібності циліндричних кубків із ями 21 до городоцької кераміки.

(Kadrow, Machnik 1997, s. 143; Machnik, Tkachuk 2003, s. 487).

До такого висновку вченого схилили матеріали з Дорогощі. Хоча дослідники (Винокур, Гуцал, Мегей 1998) називають ці пам'ятки «курманами», їх призначення залишається незрозумілим (їх можна назвати «зольники»). Зважаючи на наявність у деяких «курманах» поховань, а в усіх (чи майже всіх) і розрізаних матеріалів тщинецько-комарівської культури та відсутність поховань городоцько-здовбицької, складається враження, що матеріали останньої потрапили до насипів механічно — з культурного шару поселення. Хоча ці знахідки навряд чи можна сприймати як хронологічно цілісний комплекс, поєднання в ньому ранніх і пізніх рис (як і наявність оригінальних зразків посуду) вказує не просто на більшу тривалість тут городоцько-здовбицької культури, а й на те, що зміни її кераміки не відповідали розвитку посуду межановицької культури.

Хронологічна позиція городоцько-здовбицької культури на тлі межановицької. Попри критичне ставлення до побудов І.К. Свешнікова, слід визнати, що підстави для виділення здовбицького етапу, безперечно, були, зокрема через згаданий комплекс із землянки 1 у Здовбиці. В одному з об'єктів на поселенні Дубно-Волиця-2 поруч із амфорами стжижовської культури також було знайдено амфори та неоздоблений черпак городоцько-здовбицької (Самолук 2007, рис. 5). Хоча ці комплекси не є «закритими» у повному значенні цього терміна, їх повторюваність не випадкова, оскільки підтверджена й керамікою, що відрізняється від власне городоцької. Відмінні від городоцьких матеріали виявлено й на поселеннях, де не зафіксовано домішок стжижовської культури, — Зозів I (ур. Придатки), яке І.К. Свешніков справедливо відніс до пізнього етапу (Свешніков 1974, с. 95—96, рис. 34; див. також: Libera 2001, kat. 3, № 30), кількох пунктах біля с. Хорова з різночасовими матеріалами (опубліковані частково: Пелещишин 1998). Ці пам'ятки, як і «кургани» в Дорогощі, засвідчують, що амфори в городоцько-здовбицькій культурі не лише фіксують вихідний пункт її розвитку, а й лишалися, на відміну від межановицької, провідним різновидом посуду протягом усього її існування.

Тривале існування городоцько-здовбицької культури знайшло підтвердження і з іншого боку. Ще донедавна розквіт біфасіальної індустрії на Західній Волині пов'язували з часом стжижовської культури. І.К. Свешніков першим спробував подолати цю традицію й подавнити появу подібних знарядь. Однак спробу пов'язати з городоцько-здовбицькою культурою списи, кинджали й серпи науковцями було проігноровано,

оскільки вчений не зумів показати їх відмінності ні в межах двох етапів цієї культури, ні від стжижовської (пор.: Свешніков 1974, с. 91—93, 109, 133). На заваді стала відсутність закритих комплексів, де б такі вироби поєднувалися з посудом⁴. Навіть такий знавець кременярської справи, як В.М. Конопля, також вважав, що нова індустрія постала пізніше — на здовбицькому етапі й у стжижовській культурі (Конопля 1982). І те, що зрушення в цій справі сталися лише на порозі ХХІ ст. (Libera 2001), показує, що тоді це завдання важко було розв'язати.

Відтепер комплекс городоцько-здовбицької культури «законно» збагатився яскравими кременевими виробами, про які не мали гадки творці останньої концепції межановицької культури. Крім того, культурно-хронологічна класифікація цих виробів, здійснена Є. Ліберою, підтверджує тривале існування городоцько-здовбицької культури і робить її синхронною не лише ранній фазі межановицької культури, а й класичній та пізній, а водночас (з класичного етапу) — і стжижовській. Отже, формування стжижовської культури не завадило подальшому розвитку городоцько-здовбицької культури, і обидві вони проіснували до тщинецько-комарівської. Однак як ці дві спільноти ділили простір, ще слід з'ясувати. Виникає й проблема розрізнення поховань пізньої городоцько-здовбицької і стжижовської культур, які не супроводжувалися посудом чи виразними кременевими знаряддями, оскільки інші речі (металеві, кістяні тощо) в обох культурах збігаються. Як приклад наведемо поховання, виявлені на поселеннях біля хут. Валентинів і с. Білів і віднесені до стжижовської культури (Пелещишин 1971, с. 91, 95; Свешніков 1974, рис. 44, 11) (попри не притаманну їй дуже скорчену позу небіжчиків з притиснутими до живота й грудей кінцівками): перше — у супроводі підвіски з ікла кабана, друге — кістяних намистин. Подібні бочкоподібні намистинки було виявлено в ямі 2 й житлі 2 на поселенні Зозів I (Свешніков 1974, рис. 34, 13—15, 17), де не знайдено кераміки стжижовської культури.

⁴ Виняток становить поховання із Волиці Страклівської у супроводі черпака, горщика і кременевих серпа та ножики. І.К. Свешніков спочатку відніс поховання до стжижовської культури, а потім — до межановицької, розглядаючи його як наслідок контактів населення зазначених культур (пор.: Свешніков 1974, с. 127; 1993, с. 168, рис. 2, 20—23). Є. Лібера за посудом датував поховання класичною фазою межановицької культури (Libera 2001, s. 93—94). В.О. Самолук звернув увагу на певну сумнівність цього комплексу. Справді, поховання відкрили школярі. І.К. Свешніков установив лише позицію черпака — біля колін, зарахувавши решту речей до комплексу лише через те, що поблизу не було інших могил.

Отже, городоцько-здовбицька культура розвивалася паралельно із межановицькою і щонайменше є синхронною її ранній—пізній фазам. Проте чи можна повністю синхронізувати ці культури, тобто виділити на Західній Волині пам'ятки, зіставні з протомежановицькою фазою?

Нагадаємо, що підставою для виділення цієї фази став насамперед могильник у Жерніках Гурних, де пох. 52 перекривало пох. 59; обидва поховання супроводжувалися черпаками (за термінологією польських археологів — кубками) (Kadrow, Machnik 1997, гус. 3, 1; 10, 5). Оздоблення черпака із давнішого пох. 59 і визначило основну стилістичну рису посуду протомежановицької фази — орнаментация горловини горизонтальними смугами із потрійних шнурових ліній. Це стало приводом для визначення морфологічного розмаїття черпаків і вірогідного віднесення до цієї фази інших різновидів посуду — циліндричних кубків, кухлів та амфор, а також деяких черпаків, прикрашених парними шнуровими лініями (Op. cit., гус. 5).

Іншими словами, комплекс посуду протомежановицької фази було сформовано на типологічному підґрунті, переважно за ознакою оздоблення. У цьому немає нічого незвичного, за винятком одного: цей принцип не діє відносно Західної Волині, оскільки тут бракує поховань у супроводі черпаків, оздоблених пасмами із потрійних шнурових ліній, — головного індикатора протомежановицької фази. З огляду на це початок городоцько-здовбицької культури було відсунуто на кілька століть, що й зробило її похідною від межановицької. Отже, модель формування межановицької культури, репрезентованої на початковій стадії переважно похованнями, було перенесено на волинські простори. Зважаючи на це, інші зразки посуду звідси, стилістично цілком зіставні з нею, або не згадують, як кухоль із Гірки Полонки (Свешніков 1974, рис. 39, 12), або відносять до наступної (ранньої) фази, як амфори з Городка (Kadrow, Machnik 1997, s. 142, гус. 58, 9—11). Упереджене ставлення до матеріалів Волині очевидне, особливо на тлі віднесення до «протомежановицьких елементів» посуду із поховань північно-західного Поділля, зокрема й циліндричних кубків із виступом-ухватом, не притаманних межановицькій культурі (Op. cit., гус. 1). З огляду на знахідку подібного кубка у Новій Синяві (Sulimirski 1968, Plate 9, 3) виходить, що вплив межановицької культури у фазі її формування сягнув майже верхів'їв Південного Бугу.

Проте якщо зводити «протомежановицький елемент» до стилю оздоблення посуду, то на Волині він проявляється незрівнянорозмаїтіше

й вагомніше, ніж на Поділлі. За попередніми даними, уламки й поодинокі цілі зразки подібно декорованого посуду зафіксовано у близько 25 пунктах (напр.: Пелешин 1998, рис. 3, 6; 5, 3; 9, 2, 4). Чимало такого посуду виявлено на поселеннях Розваж-Кошара неподалік м. Острог (розкопки О.Л. Позіховського) і Буща/Тартак під м. Дубно (Битковская 1988/31а; Ткач 2007, рис. 88, 4). На цьому тлі посуд із поселення Майдан Моквинський (Ginter, Rogozińska-Goszczyńska, 1965), віднесений разом із Городком до однієї фази (Kadrow, Machnik 1997, гус. 16), постає пізнішим, що засвідчують і уламки кременевих списа та серпа із житла.

Зазначена кераміка з поселень репрезентує всі три основні різновиди посуду (рис. 1; 2, 3, 5, 7), хоча черпаки розпізнаються найважче (уламки якихось маленьких профільованих посудинок). Це, очевидно, не випадково, зважаючи на супровід поховань та специфіку керамічного комплексу городоцько-здовбицької культури загалом. Відсутність у могилах Західної Волині черпаків протомежановицької фази компенсується циліндричними кубками (кургани 9 і 11 біля Нетішина; рис. 2, 7)⁵ і амфорами (Свешніков 1974, рис. 38, 16, 20)⁶. До виявлення стратифікованих пам'яток (таким нібито було пох. 2 у Здовбиці, але верхнє не мало супроводу) й отримання радіокарбонівих дат це не дає твердих підстав як для синхронізації процесу формування обох культур, так і для заперечення цього факту.

Культура чи локальний варіант? Подібність межановицької та городоцько-здовбицької культур здається настільки очевидною, що це питання виглядає недоречним — таким, що не вимагає доказів (див.: Охріменко, Локайчук 2006). Проте без порівняльного аналізу матеріалів обох культур ставити крапку в цьому питанні зарано. Зокрема, привертає увагу той факт, що, за Я. Махніком, лише городоцько-здовбицька культура від самого початку постає як локальне явище на тлі решти пам'яток межановицької культури, що демонструють одноманітність на всьому охопленому нею за ранньої фази просторі, — Горішня Силезія, Малопольща, Північно-Східні Морави і Південно-Західна Словаччина (Kadrow, Machnikowie 1992, s. 99). Це проявляється у формах та ор-

⁵ Див. також: Охріменко 2007, рис. 25, 3. Попри неодноразову публікацію Г.В. Охріменком циліндричних кубків із Осової, їх походження нам не відоме, але факт їх наявності важливий сам по собі.

⁶ Амфори І.К. Свешніков передав неточно: обидва виробили орнаментовано пасмами із потрійних шнурових ліній (див.: Głosik 1962, tabl. XXIX, 12; Кухаренко 1958, рис. 28, 1).

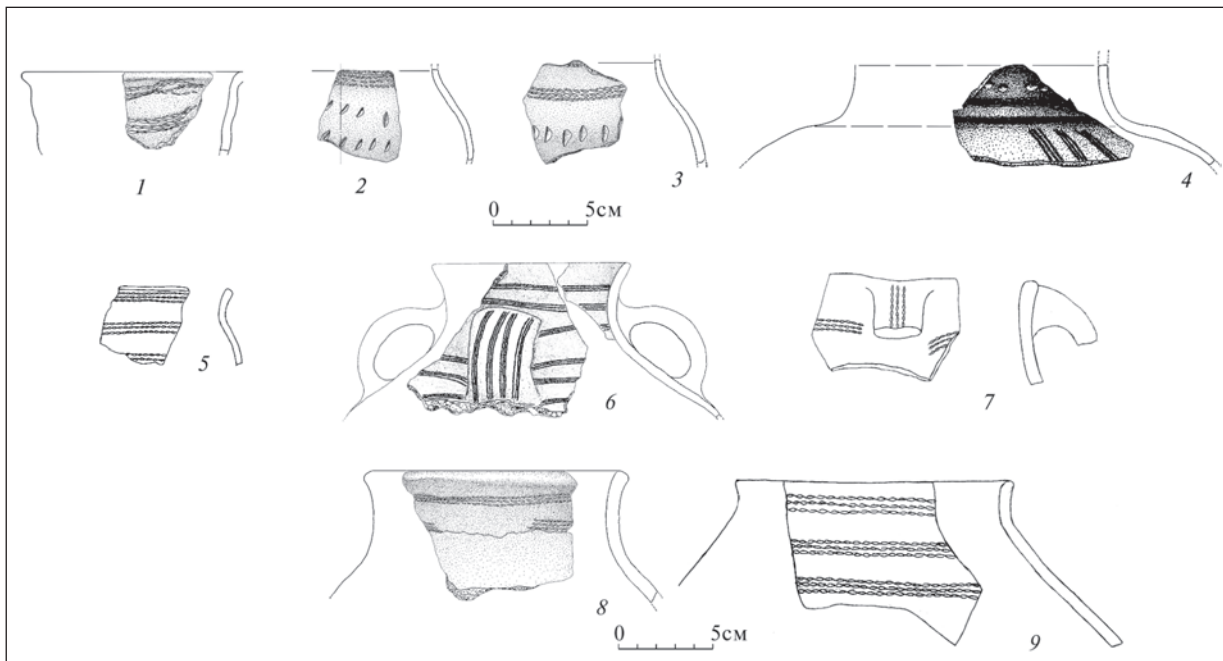

Рис. 1. Зразки посуду, оздобленого потрійним шнуром: 1—3 — Дубова-1; 4 — Розваж-Кошара; 5, 6 — Буша-Тартак; 7 — Стіжок; 8, 9 — Хорів-1

наменталії кераміки. Йдеться про глеки типу В3, амфори типів С2, Д1 і Д2, Е1 і Е2 і кубки типу F, в оздобленні яких (як і черпаків⁷) використано рядочки насічок чи прокреслених ліній, що облямовують знизу шнурову орнаменталію (Kadrow, Machnik 1997, s. 47, 50, рис. 12, 13). Виявлені риси городоцько-здовбицької культури заслуговують на більшу увагу й доповнення.

Передусім слід звернути увагу на поховальний обряд городоцько-здовбицької культури. Польські дослідники то схильні вбачати його особливості в «різного типу кам'яних конструкціях» (Kadrow, Machnikowie 1992, s. 95, 99), то заперечують це (Kadrow, Machnik 1997, s. 50).

⁷ До таких належить і черпак із пох. 6 у Торчині (зберігається у фондах Луцького краєзнавчого музею). Його здебільшого зображують із групами шнурових ліній на тулубі, хоча насправді їх видавлено у два—три прийоми «лопаточкою» (пор.: Fitzke 1975, рис. 5, b; Kadrow, Machnik 1997, рис. 59, 9; Свешніков 1974, рис. 48, 7). У Торчинському музеї зберігаються уламки ще двох подібних черпаків. Неточну реконструкцію одного з них наведено Г.В. Охріменком (Охріменко 2007, рис. 27, 3). Принагідно слід зазначити, що «поховання» біля с. Гринчуки сконструйовано С. Кадровим і Я. Махніком зі знахідок у різних, хоча й близьких, пунктах — уламка черпачка, кременевих ножика й вістря стріли (пор.: Чайка, Довгань 1992, с. 40—42 та Kadrow, Machnik 1997, рис. 4, 55—57). Немає повної довіри і до комплексу з Чижикова, який І.К. Свешніков відніс до почапської групи (Свешніков 1974, рис. 23, 16—18), а польські дослідники — до ранньої фази межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, рис. 60, 16—18; 67, 22—23). Із цих речей — черпак, мідні заушниці й кременевий ніж на довгій пластині — лише останній знайдено *in situ* біля ніг небіжчика (Смишко 1957, с. 243).

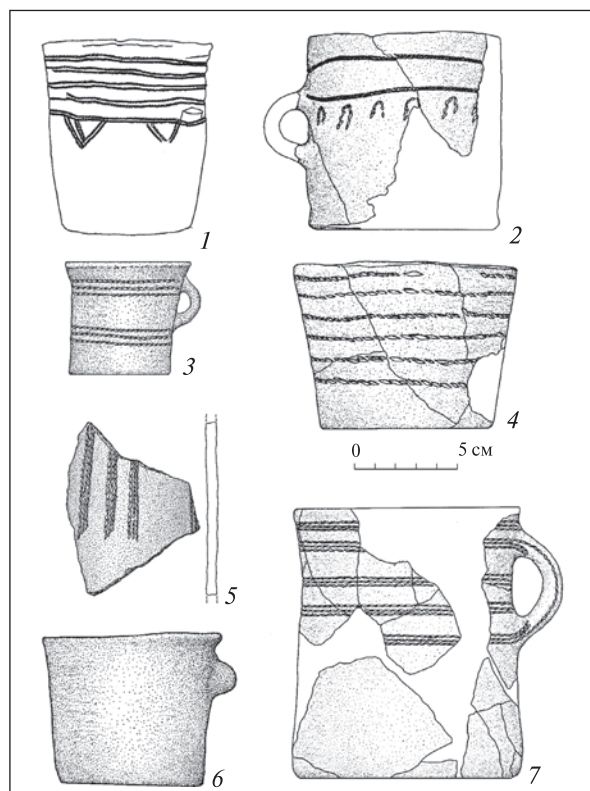

Рис. 2. Зразки циліндричних кубків: 1 — курган Стерня (рисунок за фото); 2 — Дорогоша, к. 1; 3 — Хорів-2; 4 — Вельбівно; 5 — Розваж-Кошара; 6 — Збаразький район (приватна колекція); 7 — Нетішин, к. 11

Однак попри руйнацію кам'яних гробниць і не завжди виразний супровід, деякі з них можна чітко ідентифікувати з цією культурою (Здовбиця, пох. 1 і 2; Липа, пох. 2, Нетішин, к. 11).

Ще одну особливість становлять підкурганні поховання. Розкопки більшості з них не проілюстровано, що унеможливило їх чітку культурну ідентифікацію, але зведення деяких з них — ймовірно, перших курганів на Західній Волині — населенням цієї культури не викликає жодних сумнівів (Залужжя, Острожець, Новий Корець). Відтак, поховальний обряд городоцько-здовбицької культури відзначається строкатістю: поховання здійснено в ямах або кам'яних гробницях, без видимих зовні ознак (плоскі) або перекритих курганним насипом.

Хоча циліндричні кубки (тип F) внесено до реєстру посуду межановицької культури, дійсно, не вони визначають її обличчя. Натомість, подібні знахідки для волинських пам'яток є не лише звичними, а й характеризуються значною варіабельністю: великі й маленькі, тонко- й товстостінні, власне циліндричні й трохи звужені до денця, з ручкою зверху або вздовж усього тулуба (прикріпленою кінцями біля вилу й dna), орнаментовані й неорнаментовані. Оздоблено їх зверху чи, зрідка, повністю у звичайній для того часу манері (див.: Свешніков 1974, рис. 36, 1, 2; Пелешішин 1998, рис. 3, 1, 2; 5, 3; Охріменко 2007, рис. 25, 26 ін.). Все це вказує на те, що циліндричні кубки були популярними в городоцько-здовбицькій культурі протягом усього періоду її існування (рис. 2).

Найсхіднішою є знахідка циліндричного кубка в кургані біля с. Новий Корець на сході Рівненщини⁸. Судячи із публікацій, на західній околиці вони не трапляються (Пелешішин, Михальчишин 1987; Івановський та ін. 1998; Kadrow, Peleščużyn 1999), як і в почапській групі. Можливо, подібні кубки чіткіше маркуватимуть межі городоцько-здовбицької культури (чи, швидше, якогось її локального варіанта). З Волині вони зрідка потрапляли на північно-західне Поділля — Хоростків (Sulimirski 1968, pl. 2, 1), а також у Верхню Наддністрянщину — Баличі, к. 14, Комарів, к. 20 (Op. cit., fig. 29, 8).

Навіть за класифікацією польських дослідників амфорний комплекс городоцько-здовбицької культури є строкатішим, ніж межановицької. Однак вказані ними типи і варіанти не відбивають усього розмаїття волинських амфор, що демонструють згадані матеріали із Дорогощі, Здовбиці, Хорова, Дубно-Волиці-2. Причина подібного розмаїття очевидна: побутуван-

ня амфор протягом усього періоду існування городоцько-здовбицької культури. Нині поповнилися новими зразками й канфароподібні посудинки, поширення яких Я. Махнік пов'язує лише з територією України⁹.

Щодо особливостей оздоблення посуду городоцько-здовбицької культури необхідно звернути увагу й на таку деталь, як рядочок із коротеньких шнурових дуг-петельок (Кухаренко 1962, табл. IV, 4, 10; Ginter, Rogozińska-Goszczyńska 1965, tabl. IV, 11, 12; VII, 11; Ткач 2007, рис. 62, 2). Цей елемент зафіксовано на всіх різновидах посуду. Зважаючи на варіанти декору (дуги-петельки доповнюють знизу смуги із потрійних, парних або одинарних ліній, іноді розташовані між ними), його застосування не обмежувалося певним періодом (рис. 2, 2). До цього слід додати ледь помітні ямки від пальця чи вдавнення нігтем (рис. 1, 2—4).

Навіть побіжний огляд показує, що керамічний комплекс городоцько-здовбицької культури формувався й розвивався за дещо іншими канонами, ніж межановицької. Це порушує дві проблеми. Перша — хронотипологічне впорядкування кераміки. Якщо «протомежановицький» стиль оздоблення, реалізований на Волині здебільшого на амфорах і циліндричних кубках й часто доповнений іншими елементами, ще може бути орієнтиром для гіпотетичного окреслення першої фази городоцько-здовбицької культури через наявність інших показників її «архаїчності», то з ранньої фази межановицької культури можливості зіставлення кераміки обох культур за оздобленням, зокрема пасмами із парних шнурових ліній, звужуються, оскільки подібний декор на Волині зафіксовано й у пізніших комплексах. За класичної фази кераміка межановицької культури так змінилася, що в ній власне майже нічого не залишилося від давніших фаз (див.: Kadrow, Machnik 1997, s. 54—80)¹⁰, тому не випадково їх колись розглядали як окрему культуру (Хлопце-Веселе). Попри появу на Волині притаманних класичній фазі горщиків із гудзами (Свешніков 1974, рис. 47, 6, 10, 14; Пелешішин 1998, рис. 8, 3, 5; Ткач 2007, рис. 15, 1, 2 та ін.), тут продовжували творити традиційні форми: амфори, циліндричні кубки й черпаки, як правило, оздоблені шнуровим орнаментом. Проте вони не були незмінними. Так, комплекси, синхронні орієнтовно кла-

⁸ Розкопки Б. Прищепи, курган не опубліковано. Фото і неточний рисунок кубка наведено Г.В. Охріменком (Охріменко 2007, рис. 26, 4) як знайдений у с. Рудня. Для цього дослідника характерні дуже недбале ставлення до джерел і публікація їх у «законспірованому» вигляді — без інформації про походження і жодного зв'язку з текстом, на що вже звертали увагу (Zakościelna, Gurba 2006).

⁹ Певно, через описку до таких віднесено черпак комарівської культури (пор.: Kadrow, Machnik 1997, s. 39; Sulimirski 1968, fig. 28, 1).

¹⁰ В ілюстрації було допущено помилку. Кераміка, наведена на рис. 25, насправді походить із ями 171 у Межановицях, а не з ями 13, адекватно репрезентованої на рис. 26, 1—3.

сичній/пізнім фазам межановицької культури, засвідчують, наприклад, певну трансформацію амфор: перенесення ручок на плічка, банякуваті широкогорлі форми, навскіс розташовані смуги шнурових ліній тощо (Свешніков 1961, рис. 20, 20; Самолук 2007, рис. 5, 5, 9; 7, 4). Відтак, актуальними є пошуки власних критеріїв хронологічного впорядкування нагромадженого на Волині матеріалу.

Друга проблема — походження городоцько-здовбицької культури. Певна самобутність її керамічного комплексу, тенденція його еволюції, як і строкатість поховального обряду (до цього можна додати особливості житлово-господарських споруд і деякі інші деталі), вказують на те, що розглядати її як наслідок окупації межановицьким населенням Західної Волині є найпростішим способом розв'язання цієї проблеми. Не маючи наміру розглядати всі тонкощі генези городоцько-здовбицької культури, звернемо увагу на те, що деякі учасники цього процесу цілком очевидні.

Насамперед це місцевий варіант ККА. Від неї у спадок у нову добу перейшли кам'яні гробниці, а також амфори з маленькими вушками в основі шийки, що зауважив І.К. Свешніков (Свешніков 1974, с. 158). Деякі амфори городоцько-здовбицької культури за кулястою формою тулуба цілком вписуються в канони посуду ККА, але оснащені двома дугастими ручками.

Саме такий посуд різних розмірів і конфігурацій є однією з новацій, характерних для городоцько-здовбицької культури, оскільки межановицька постала передусім як культура черпаків (Kadrow, Machnik 1997, s. 15). На пам'ятках протомежановицької фази поки що не виявлено амфор, які могли б слугувати вихідними для виробів городоцького зразка. Усвідомлюючи це, І.К. Свешніков (Свешніков 1974, с. 158), залишив питання походження подібного посуду відкритим. Я. Махнік першим звернув увагу на його зв'язок із Балкано-Дунайським світом культур, вважаючи, що впливи звідти сягнули Західної Волині через Верхнє Попруття й Подністров'я (Machnik 1979, s. 65—67; див. також: Kulturen ... 1984). Для нас тут насамперед важливо не те, якими шляхами «докочувалися» впливи із півдня — через зазначений простір чи (швидше) Карпатську улоговину і перевали, що виходили до верхів'їв Сану й Дністра, а те, що цей факт залишився осторонь генези городоцько-здовбицької культури.

Якщо появу зазначеного посуду можна оцінювати як впливи, то ще один учасник — носії КШК — у формуванні городоцько-здовбицької культури брав безпосередню участь. Звідти походять циліндричні кубки, та й появу курганів на Західній Волині можна розглядати лише як

спадок населення КШК. Спроби «шнуровиків» проникнути сюди засвідчують кургани, локалізовані приблизно на межі Волині й Поділля — Сивки, Коритне к. 1 (Sulimirski 1968, p. 163—165, pl. 5, 7; 6, 6). Можливо, саме тоді тут і було започатковано курганний обряд, хоча стверджувати це не можна через можливий часовий розрив між курганами КШК і городоцько-здовбицької культури. Отже, на сьогодні можна говорити лише про пізніші хвилі прибульців, які не лише ховали небіжчиків під курганами, а й принесли ідею циліндричних кубків і своєрідний стиль шнурового оздоблення.

Нова для світу КШК ідея подібних кубків поширилася приблизно в середині III тис. BC cal. на різних просторах. Так, найближчі до цих кубки, але ще без ручок, були особливо популярними в краківсько-сандомирській групі КШК (Machnik 1966, tabl. XXVIII, 1—7; Kempisty 1978, ryc. 76, 2, 3; 86; 88 etc.). Однак зразки з ручкою, як і стандартна схема візерунка у вигляді пасом із потрійних шнурових ліній, імовірно, було вироблено ще західніше — на стику КШК із культурою дзвоноподібних кубків, звідки вона й поширилася на схід. Знахідки циліндричних кубків із подібною орнаментациєю, але без вушок, із поселення Баб'я Гура спершу було включено до зразків посуду протомежановицької фази (Kadrow 1991, tabl. XXVI, 1, n), але в концептуальній праці, присвяченій межановицькій культурі, не згадуються, ймовірно, як належні до КШК. Уламок аналогічно оздобленого кубка (Kadrow 1991, tabl. XXVI, n) було виявлено на поселенні Розваж-Кошара (рис. 2, 5).

На зазначений час припадає дезорганізація у «шнуровому світі», відбита у різноспрямованому русі населення, зокрема й через Волинь. Оминаючи пересування носіїв середньодніпровської культури на захід, рух у зворотному напрямку «шнуровиків» — на схід, який, можливо, спровокував подвиги населення ККА, докотився до Середньої Наддніпрянщини (Бунятян 2007). Чаша з с. Вельбівно неподалік Острога (рис. 2, 4), аналогічна знахідці з к. 9 Колпець (Sulimirski 1968, Plate 7, 4), вказує, як і решта показників, на непевну ситуацію й у Верхній Наддніпрянщині.

Поява «шнуровиків» наклала відбиток і на розвиток населення північно-західного Поділля. Тут зафіксовано такі самі поховальні традиції, що й на Волині, а також популярність циліндричних кубків, щоправда, переважно з виступом-ухватом (рис. 2, 1, 6)¹¹. На жаль, су-

¹¹ Цей кубок із приватної колекції поповнює подібні знахідки на Поділлі (див.: Свешніков 1974, рис. 15, 1, 16, 21).

міжну з Волинню частину Поділля вивчено вкрай незадовільно. Проте цілком можливо, що городоцько-здовбицька культура частково була поширена й на цих просторах, на що вказують уламки амфори волинського зразка із Качанівки, к. 3 (Врук 1930, гус. 2, 6). Це поховання, з огляду на його стратиграфічну позицію та кременевий ніж на потужній пластині, цілком зіставне з протомежановицькою фазою, а за стилем оздоблення — й амфора з дюнного поселення Стіжок (рис. 1, 7).

Висновки. Розглянувши особливості городоцько-здовбицької культури, ми мали на меті порушити питання щодо перегляду її оцінки як явища суто похідного від хлопіце-весельської/межановицької, що постає як мегакультура, тотожна прикарпатському епішнуровому горизонту. На жаль, нам доступні не всі, навіть опубліковані, джерела з території Польщі. Однак, якщо окинути оком простір, включений до межановицької культури, то скрізь він був пов'язаний з більшою чи меншою участю у створенні й поширенні нового речового комплексу пізніх груп КШК — рухливих і одночасно націлених як на сприйняття чужих традицій, так і на пошуки засобів самоідентифікації. З огляду на це, попри пересікання від самого початку деяких форм посуду (яскравий приклад — черпак із поховання у Городку з парними шнуровими лініями на горловині, що відповідає канонам протомежановицької фази, але так само і суто «городоцького типу канфара» із однойменного поселення), а також орнаментатії, у різних районах цього простору було віддано перевагу певним різновидам посуду й стилю оздоблення. Зважаючи на своєрідність оздоблення посуду, популярність циліндричних кубків і збереження традиції підкурғанних поховань на Волині, на нашу думку, ці пам'ятки несуть відчутніший відбиток КШК, ніж межановицькі, що, певно, можна пояснити надбанням «шнуровиками» «нової батьківщини».

Об'єднував цей простір і інтерес до волинського кременю, на що вказує значна його част-

ка в структурі протомежановицького комплексу (Kadrow, Machnik 1997, s. 24). Спалах біфасіальної індустрії на Західній Волині з її багатими покладами якісної сировини, найбільш придатної для продукування витончених великих і естетично привабливих виробів (престижного значення), надалі живив ці зв'язки. Перші з-поміж таких виробів — трикутні й листо-подібні списи і кинджали з черешком — представлено в ранній фазі межановицької культури виключно виробами із волинських майстерень (Libera 2001, s. 80, 108). Динаміка розвитку кераміки обох культур того часу (перші дві фази) в загальних рисах, можливо, й збігалася. Спад «експорту» на захід волинських кременевих виробів збігся з різкою зміною керамічного комплексу межановицької культури, натомість, у городоцько-здовбицькій культурі такого не сталося. Стійкість рис її кераміки колись зауважив, а нині заперечує Я. Махнік. Він припускав, що на Волині культура Хлопіце-Веселе (читай — городоцько-здовбицька) розвивалася аж до кінця існування межановицької культури (див.: Kadrow, Machnik 1997, s. 78). Приблизно так само розумів цей процес і І.К. Свешніков (Свешніков 1974, с. 165). За всіх поправок ця ситуація залишається в силі.

Очевидно, отримання кременевих виробів не було єдиним приводом для спілкування населення двох регіонів. Воно тривало й надалі, що відбито в появі на Західній Волині горщиків із гудзами. Однак за всіх обставин городоцько-здовбицька культура не втратила свого обличчя, хоча сьогодні воно й проступає не дуже чітко — лише як узагальнений і не зовсім достовірний образ, у якому натреноване на численних працях з межановицької культури око фіксує передусім риси подібності з нею. Безперечно, тема городоцько-здовбицької культури заслуговує на більшу увагу, що наблизить нас до чіткішого окреслення її хронологічних і територіальних меж, а також дасть змогу розв'язати проблему її таксономічної позиції.

Битковская Т.Л. Отчет об исследовании разрушенного поселения эпохи бронзы у с. Буща Дубновского района Ровенской области в 1988 г. // НА ІА НАНУ, 1988/31а.

Бунятян К.П. Західні мігранти в Середній Наддніпрянщині близько середини 3 тис. cal BC // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — С. 92—94.

Винокур Й., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. — 1998. — Т. 235. — С. 433—465.

Івановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 173—189.

Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р.Х.). — К., 2006.

Конопля В.М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 17—31.

Кухаренко Ю.В. Первобытные памятники на территории Полесья // САИ. — 1962. — Вып. В1-18.

Кухаренко Ю.В. Из материалов разведок на Волини // КСИИМК. — 1958. — Вып. 72. — С. 84—87.

- Охріменко Г.* Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи // Охріменко Г., Скляренко Н., Калішук Щ., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 277—305.
- Охріменко Г.В., Локайчук С.М.* Означення культур епохи бронзи на Волині // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 309—312.
- Пелецишин М.А.* Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — 1971. — Вип. 1. — С. 89—103.
- Пелецишин М.* Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 160—172.
- Пелецишин М.А., Михальчишин І.Р.* Нові пам'ятки культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 90—92.
- Самолук В.О.* Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Свешников І.К.* Пам'ятники культури шнурової кераміки у села Здолбица (УСРСР) // КСИА. — 1961. — Вып. 85. — С. 55—65.
- Свешников І.К.* Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. — 1962. — № 4. — С. 44—53.
- Свешников І.К.* Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1963 р. // НА ІА НАНУ, 1963/36.
- Свешников І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974.
- Свешников І.К.* Культури шнурової кераміки; Ранній період бронзового века Прикарпаття и Волини // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо. — К., 1990. — С. 49—77.
- Свешников І.К.* Новые погребения начала бронзового века на Западной Волини // РА. — 1993. — № 3. — С. 165—176.
- Смишко М.Ю.* Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области // СА. — 1957. — № 1. — С. 238—243.
- Ткач В.* Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Охріменко Г., Скляренко Н., Калішук Щ., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 571—708.
- Чайка Р.М., Довгань П.М.* Археологічні дослідження в зонах меліорації Малого Полісся і Прикарпаття // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. істор. — 1992. — Вип. 27. — С. 37—49.
- Bryk J.* Neolityczne kurhany ze szkieletami skruczonymi w Kaczanówce, w pow. skałackim, woj. tarnopolskie // Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. — Poznań, 1930. — S. 135—150.
- Fitzke J.* Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu // WA. — 1975. — Т. 40, з. 1. — С. 53—62.
- Ginter B., Rogozińska-Goszczyńska R.* Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwińskim, pow. Kostopol, U.S.R.R.) // MA. — 1965. — Т. 6. — С. 33—66.
- Głosik J.* Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // MS. — 1962. — Т. 8. — С. 125—216.
- Głosik J.* Kultura strzyżowska // MS. — 1968. — Т. 11. — С. 7—114.
- Kadrow S.* Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, cz.I. Roswoj przestrenny osady z Wczesnego okresu epoki brązu. — Kraków, 1991.
- Kadrow S., Machnik J.* Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i roswoj przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisja archeologicznej, № 29).
- Kadrow S., Machnikowie A. i J.* Iwanowice. Stanowisko Babia Góra. — Część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu. — Kraków, 1992.
- Kadrow S., Pelešyŭyn M.* Materiały kultury mierzanowickiej z dorzecza górnego Bugu // SA. — 1999. — 51. — С. 191—210.
- Kempisty A.* Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami. — Warszawa, 1978.
- Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* — Beograd, 1984.
- Libera J.* Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J.* Studia nad kultura ceramiki sznurowej w Malopolsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
- Machnik J.* Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.
- Machnik J.* Ze studiów nad kultura ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru // ACC. — 1979. — Т. 19. — С. 50—71.
- Machnik J., Tkachuk T.* Interesting and Important Artefacts from the Beginning of the Bronze Age in the Vicinity of

- Halicz (upper basin of the Dnestr River) // *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* — Budapest, 2003. — S. 483—496.
- Prahistoria ziem polskich.* — *Wczesna epoka brązu.* — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1978. — T. 3.
- Prahistoria ziem polskich.* — *Neolit.* — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1979. — T. 2.
- Sulimirski T.* *Cordded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians.* — London, 1968.
- Zakościelna A., Gurba J.* *Pamięci Jana Fitzkego (Археологічна спадщина Яна Фітцке / Archeologična spadšina Āna Fitcke, red. G.V. Ohrimenko. Luc'k 2005, 488 s.) // Archeologia Polski Środkowowschodniej.* — Lublin, 2006. — S. 403—405.

Одержано 01.04.2008

К.П. Бунятян

ГОРОДОКСКО-ЗДОЛБИЦКАЯ КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМНАЯ СИТУАЦИЯ

Хотя выделенная И.К. Свешниковым городокско-здолбицкая культура заняла прочное место в систематике древностей Западной Волыни, в археологии Европы она фигурировала сначала как восточное проявление культуры Хлопице-Веселе, а теперь — как локальный (восточный) вариант межановицкой культуры. Таким образом, не только отрицается таксономическая позиция городокско-здолбицкой культуры, но она рассматривается и как относительно кратковременное явление. Истоки такой оценки городокско-здолбицкой культуры кроются в несовершенной ее периодизации. Но ее длинный век не вызывает сомнений, что подтверждено и культурно-хронологической дифференциацией бифасиальных орудий, осуществленной Е. Либера. Между межановицкой и городокско-здолбицкой культурами имеются существенные различия, которые проявляются в погребальном обряде, некоторых формах керамики и стиле ее орнаментации, жилищно-бытовых комплексах. Они указывают на иные пути формирования городокско-здолбицкой культуры, чем просто вследствие оккупации Волыни межановицким населением.

К.Р. Bunyatyuan

HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE: PROBLEMATIC SITUATION

Although Horodsko-Zdovbytska culture singled out by I.K. Sveshnikov occupies a firm place in the system of Western Volyn antiquities, in European archaeology it appeared first as an eastern version of Chłopice-Veselé culture, and now as a local (eastern) variant of Mezhanovytska culture. In that way not only the taxonomic position of Horodsko-Zdovbytska culture is denied, but it is also viewed as a relatively short-term phenomena. The roots of such appraisal of Horodotsko-Zdovbytska culture lay in its imperfect division into periods. However, its long existence does not raise doubts, and is proved by cultural and chronological differentiation of bi-facial tools developed by E.Lieber. There are significant discrepancies between Mezhanovytska and Horodsko-Zdovbytska culture, set in the funeral rite, some forms of ceramics and its ornamentation style, and in dwelling and husbandry structures. They indicate other ways of the Horodsko-Zdovbytska culture development than merely the result of the occupation of Volyn by the Mezhanovytska culture population.

В.І. Нікітін

ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКТОРА НА ІНГУЛЬСЬКУ КАТАКОМБНУ КУЛЬТУРУ

Зроблено спробу реконструкції палеогеографічних умов життя населення інгульської катакомбної культури і з'ясування впливу на цю культуру географічного фактора.

Природне середовище Північного Причорномор'я, де мешкало населення інгульської катакомбної культури (ІКК), на той час відповідало всім вимогам цієї групи населення, а саме: багата кормова база тваринництва, малі й великі річки, багаті на рибу, численні джерела і джерельця з питною водою тощо.

Спираючись на численні писемні, археологічні, остеологічні, етнографічні та інші матеріали, спробуємо реконструювати палеогеографічні умови життя майже п'ятитисячолітньої давнини і їх вплив на ІКК, що могли бути в басейні Нижнього Побужжя.

Відомо, що басейн Нижнього Побужжя є частиною Північного Причорномор'я. Він прорізаний численними джерелами, балками і річками,

© В.І. НІКІТІН, 2008

що впадають у Південний Буг, зокрема р. Інгул. Згідно з деякими палеогеографічними дослідженнями і спостереженнями, береги нижньої течії Південного Бугу, Бузького лиману і Чорного моря протягом багатьох тисячоліть змінювали свої обриси внаслідок різноманітних трансгресій, зсувів та інших природних явищ (Агбунов 1981, с. 124—143; 1985, с. 129—156; Шилик 1975, с. 51—91, Ингульский, Гармашев 1926, с. 1—38; Бируля 1928, с. 9—26). Деякі річки, як-от р. Інгул, у своїй нижній течії змінювали своє річище (Юстус 1896, с. 2—23; Коренев 1958, с. 25), інші — ще донедавна повноводні — або пересохли, або зникли зовсім. Причина цих явищ — людська діяльність.

Розкопки поселень і стійбищ-літовок ІКК розкривають деякі особливості палеогеографічних явищ, характерних для часу існування племен ІКК. На наш погляд, це пов'язано з таким типовим для деяких поселень і стійбищ-літовок ІКК явищем, як насиченість культурного шару пам'яток черепашками *Mytilus galloprovincialis* ham, *Cerastoderma clodiense* Brocchi, *Cerastoderma lamarckii* Reeve, *Unio pictorum* та ін.

Слід зауважити, що на деяких стійбищах-літовках подібні нашарування зовсім відсутні, що може свідчити про тимчасове перебування носіїв ІКК на цих пам'ятках, натомість наявність таких нашарувань вказує на тривалість їх перебування, можливо, протягом кількох сезонів або років.

Топографія поселень та стійбищ-літовок переважно залежала від географічного, геофізичного та інших факторів, що давали змогу населенню ІКК орієнтуватися в складних природних умовах за схемою людина—тварина—природа (Нікітін 1999, с. 18—20). Насамперед це було пов'язано з тим, що господарська діяльність носіїв ІКК ґрунтувалася на освоєнні степової зони Північного Причорномор'я з його стійкою кормовою базою для худоби різних порід. Як відомо, для носіїв ІКК худоба, передусім велика рогата (Журавлев, Сичева 1989, с. 150—152; Журавлев 1991, с. 188—199), була базисом економічного розвитку, інструментом політики і взаємовідносин родів і племен катакомбної культурно-історичної спільноти, а також стрижнем благополуччя і відносно високого рівня життя на той час.

Пов'язані з худобою носії ІКК, які проводили все життя серед природного середовища Північного Причорномор'я, силою обставин не мали змоги мешкати на одному місці тривалий час. Це було пов'язано з випасом худоби та мобільністю тварин, які постійно потребували корму і води.

Для того щоб осісти і влаштувати тимчасові або довгочасні помешкання, носії ІКК змуше-

ні були орієнтуватися на поведінку свійських тварин. Нещодавно було відкрито так звані геопатогенні зони, до впливу яких дуже чутливі тварини. Якщо така зона сприятливо діяла на тварин, вони зупинялися і розташовувалися на тому місці, і носіям ІКК нічого не залишалось, як підкорятися цьому процесу. Отже, люди в той час переважно завдяки тваринам мали змогу розселятися на сприятливих в природному відношенні місцях (Нікітін 2002, с. 23—42).

Оскільки тварини чутливо реагують на різні геофізичні явища (землетрус, аномальність тощо), цілком можливо, що поселення і стійбища-літовки ІКК були розміщені на таких місцях, де знайдено сліди перебування і діяльності людини у вигляді відкладень культурних решток.

Спостереження за рельєфом місцевості й дослідження деяких стійбищ-літовок і поселень засвідчують, що їх концентрація, як правило, тяжіє до лугової рослинності — найкращого корму для худоби. Весняно-літньо-осіннє утримання худоби на півніжному корму, пов'язане з відгоном на пасовища, пояснює мобільність населення ІКК, оскільки на місцях розміщення стійбищ-літовок практично не зафіксовано слідів стаціонарних споруд. Виявлено лише культурні рештки, що подекуди розміщені окремими плямами, на місці яких, швидше за все, і розміщувалися табори скотарів. Така концентрація культурних решток і дослідження значної кількості остеологічних матеріалів із пам'яток свідчать про те, що головною тягловою силою у господарстві під час переміщення з місця на місце був бик свійський (Журавлев, Сичева 1989, с. 152). Згідно з деякими етнографічними й археологічними дослідженнями, скотарі-кочовики могли мешкати на критих возах, подібних до описаних у старогрецькому писемному джерелі Гіппократа з о-ва Кос «Про вітри, води та місцевості» (Латышев 1947, с. 294—299), або в наметах чи юртах.

Стойбища-літовки розміщувалися в прирічкових долинах, у заплавах річок, ширина яких становила кілька метрів. Проте постійний випас худоби, очевидно, призводив до скотозбою рослинності, що змушувало населення ІКК постійно шукати нові пасовища.

Наприклад, у місцях таких вигонів р. Південний Буг є широкі виноси піщаних утворень, на яких росли соковиті лугові трави — основа корму худоби. В м. Миколаїв у районі вулиць Обсерваторної і Фрунзе, Лісків, залізничного селища та Матвіївського лісу, штучно посаженого півстоліття тому, є піщані виноси площею кілька квадратних кілометрів, де виявлено археологічні знахідки (Фабрициус 1951, с. 81, 115).

Подібні піщані виноси відкрито вище течії р. Південний Буг, у районах сіл Андріївка, Во-

рюшине, Олександрівка, м. Нова Одеса та ін. Як правило, на цих виносках спостерігаються сліди перебування скотарів — носіїв ІКК. Майже в центрі м. Миколаїв на території сучасної астрономічної обсерваторії, виявлено скупчення культурних решток, пов'язаних із ІКК, у вигляді відкладень черепашок, кісток тварин, фрагментів посуду, виробів із кременю та каменю тощо. Нашарування черепашок, зосереджені в найвищій ділянці міста, порушують запитання: невже скотарі — носії ІКК збирали молюски за кілька кілометрів від сучасного берега р. Південний Буг? Згідно з результатами палеогеографічних і гідрологічних досліджень, проведених наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., майже поряд із місцем розташування стійбища-літовки на території обсерваторії було стародавнє річище р. Інгул (Юстус 1896, с. 10—17), яка на сьогодні змінила своє річище й тече на північний захід від міста, сполучається з р. Південний Буг, утворюючи таким чином півострів, на якому розташовано м. Миколаїв. Зрозуміло, що молюски в той час могли існувати лише в прісній воді басейну р. Південний Буг.

Подібне явище спостерігається і трохи далі — на північ від м. Миколаїв, у Матвіївському лісі, де на значній території виявлено піщані виноси. Тут також знайдено сліди стійбищ-літовок Матвіївка-2 і 3, розташованих за кілька кілометрів від сучасного берега р. Південний Буг. На цих стійбищах-літовках культурні шари ІКК настільки насичені черепашками, що за кількістю вони в тисячі разів перевершують кількість інших культурних решток. Палеогеографічні спостереження, що проводилися в місцях розміщення цих стійбищ-літовок, вказують на те, що в ті часи в деякі сезони року р. Південний Буг розливалася на широкій площі й залишала після розливів останці, або невеликі озера, в яких і гніздилися колонії молюсків. При цьому рельєф місцевості на стійбищі-літовці Матвіївка-3 засвідчує, що найбільша концентрація черепашок із культурними рештками ІКК припадає на стародавню берегову лінію.

На подібних піщаних виносках розміщувалися стійбища-літовки носіїв ІКК на лівобережжі нижньої течії р. Південний Буг: Олександрівка-1 і 2, Матвіївка-2 і 3, Жовтневе (нині Корабельний р-н м. Миколаїв), Лісгосп, Лимани. В низовинах р. Інгул спостережено аналогічну ситуацію: Матвіївка, Калинівка-2, 3 і 4, Михайло-Ларине, Погорілове, Зайчевське та ін. (Клюшинцев 1976, с. 15—16; Никитин 1997, с. 21—22). На багатьох із цих стійбищ-літовок відсутні скупчення черепашок і кісток тварин.

Такі стійбища-літовки, як Костянтинівка-2 (Нікітін 2000, с. 12—21), Мала Корениха, що раніше було названо поселенням (Нікітін 1986,

с. 52—58), Козирка-9 (Отрешко 1980, с. 317), розміщувалися на високих берегах р. Південний Буг або в місцях, де текли невеликі річки чи струмки (Водоканал, Лісгосп та ін.).

Слід зазначити, що на місцях розміщення таких стійбищ-літовок носії ІКК могли зупинитися неодноразово через сезонність випасу худоби.

Іноді на місцях початкового розташування стійбища-літовки чи, можливо, поселення ІКК, спостерігаються відкладення культурних решток інших епох та археологічних культур. Наприклад, місцезнаходження стійбища-літовки біля с. Баловне Новоодеського р-ну Миколаївської обл. перекрито нашаруваннями культурних решток доби пізньої бронзи ХІІ—ІХ ст. до Р. Х. і черняхівської культури ІІІ—V ст., а місцезнаходження стійбища-літовки Козирка-9 перекрито і перемішано нашаруваннями культурних решток античного часу (Отрешко 1980, с. 317).

Як уже було зазначено, решток будь-яких стаціонарних будівель, подібних до відкритих на поселенні Матвіївка-1, не виявлено, за винятком поселення Коларове, де на розореній поверхні знайдено сліди якихось розмитих глиняних споруд (?) підокруглої форми. Подібну ситуацію спостережено й на вже зруйнованій поверхні стійбища-літовки біля с. Каборга Очаківського р-ну, де дослідниками виявлено 6 світлих круглих плям, насичених черепашками, кістками тварин і фрагментами ліпного посуду (Русяєва 1967, с. 141—145).

Слід зауважити, що за результатами розкопок стійбища-літовки Матвіївка-3 такі насичені черепашками плями могли бути верхньою частиною зруйнованих сучасною оранкою стародавніх ям і траншей для господарчих відходів скотарів — носіїв ІКК та інших скотарів-номадів (Нікітін 2002, с. 2—3). Отже, подібні явища можуть свідчити лише про те, що на місцях стійбищ-літовок скотарі-номади могли розміщувати тимчасові помешкання до настання несприятливих погодних умов (Никитин 1995, с. 27—28; 1997, с. 43—44): снігопаду, завірюхи, ожеледиці, а також отелення та ін., коли худобу, швидше за все, відганяли на такі поселення, як Матвіївка-1, де її утримували в спеціально збудованих загонах, у яких могли мешкати й скотарі (Нікітін 2002, с. 23—42). Подібні поселення з довгочасними спорудами розміщувалися на високих корінних берегах річок, як правило, між глибокими стародавніми балками.

Отже, можна стверджувати про наявність деяких стійких особливостей топографії поселень і стійбищ-літовок ІКК:

- поселення досить вдало розміщені на місцевості, мають стаціонарні довгочасні будівлі, як-от на поселенні Матвіївка-1, і могли бути головними базами-зимівлями для скотарів ІКК, де,

можливо, в спорудах-загонах узимку утримували худобу;

- деякі поселення і, очевидно, стійбища-літовки могли використовувати лише в сприятливій для худоби сезони, що засвідчують незначні нашарування культурних решток: у деяких випадках (стійбища-літовки Матвіївка-2 і 3) значна кількість культурних нашарувань пов'язана з неодноразовим сезонним використанням таких місць для випасу худоби скотарями ІКК;

- найпоширенішими серед населення ІКК залишалися стійбища-літовки з тимчасовими переносними спорудами типу юрт чи наметів або критих будівель.

Така взаємодія людини і природного середовища, очевидно, відіграла вирішальну роль у розвитку палеоекономіки населення ІКК.

Степ півдня Північного Причорномор'я зі своїми примхливими кліматичними умовами спонукав носіїв ІКК знаходити місця, більш-менш придатні й сприятливі для улаштування помешкань, на будівництво яких вони витрачали багато зусиль. Передусім слід було визначити північ і побудувати споруду таким чином, щоб північні вітри не зашкодили їй. Отже, помешкання будували апсидною стороною на північ, надавали йому обтічної форми, вхід розміщували з південного боку. Апсидну сторону житла зміцнювали різними пристосуваннями для запобігання різноманітним пошкодженням або руйнуванням. Щоб споруда могла витримати стихійне лихо, її стіни зміцнювали, особливо з півночі, додатковою огорожею на кшталт контрфорсу, як-от у будівлі № 2 на поселенні Матвіївка-1. Для спорудження жител носіїв ІКК використовували природні матеріали: камінь-вапняк, глину, пісок, мул із черепашкою, очерет тощо. Для запобігання наслідкам рясних дощів, весняної повені на поселеннях могли застосовувати дренажну систему у вигляді відкритих у різних напрямках каналів (Никитин 1989, с. 140; 2002, с. 26—41).

Утримання великої кількості худоби було однією з причин, через яку носії ІКК хотіли бути

більш упевненими в своєму житті й незалежними від впливу природних факторів — ожеледиці й глибоких снігів узимку та степових пожеж улітку, внаслідок яких багато тварин залишалося без підніжного корму, калічилося, гинуло.

Як відомо із писемних джерел, у XVIII—XIX ст. кліматичні умови степової зони Північного Причорномор'я різко погіршилися: зими були буряними з великими снігопадами і лютими морозами. За таких умов тварини гинули тисячами (Кириков 1983, с. 71—72). Подібні природні явища могли траплятися і в часи перебування в степу населення ІКК.

В особливо спекотні літні сезони степ часто спалахував великою пожежею, що могла охоплювати великі території і завдавати значної шкоди всьому рослинному і тваринному світу. З огляду на це поселення ІКК (наприклад, Матвіївка-1 і Костянтинівка-1) облаштовували так, щоб на випадок степової пожежі можна було її уникнути або врятуватися. З двох боків такі поселення оточували широкі глибокі балки, з третього — води р. Південний Буг і лише з напольного боку вони не були захищені. В разі небезпеки степової пожежі, що могла досягти будівель поселення, мешканці із худобою могли рятуватися на березі річки, використовуючи воду для боротьби зі стихійним лихом.

За більш-менш сприятливих погодних умов, особливо влітку, носії ІКК, які відганяли худобу на стійбища-літовки, залишалися на місці, доки вистачало трави для тварин, а потім пересувалися на інші місця (Кириков 1983, с. 113).

Вплив географічного фактора позначався й на боротьбі за оволодіння кормовою базою для худоби, що могло слугувати приводом для сутичок між окремими групами скотарів, міжусобних війн зі знищенням поселень і стійбищ-літовок, викрадення худоби.

Отже, вплив географічного фактора є однією із складових соціально-економічної історії населення ІКК, тому, на наш погляд, ним не можна нехтувати.

Агбунов М.В. Материали по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 124—143

Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985.

Бируля О. Ріка Бог та її сточище. — Вінниця, 1928.

Журавлев О.П., Сычева Л.П. Палеозоологические исследования поселения катакомбной культуры Матвеевка I // СА. — 1989. — № 2. — С. 150—152.

Журавлев О.П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка I // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. 2.

Ингульский Д., Гармашев Л. Географический очерк // Николаевщина. — Николаев, 1926.

Кириков С.В. Человек и природа степной зоны. — М., 1983.

Клюшинцев В.Н. Новые памятники бронзы Нижнего Побужья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 15—16.

Коренев І.О. Миколаївська область (географічний нарис). — К., 1958.

- Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 247—332.
- Нікітін В.І.* Поселення доби середньої бронзи поблизу с. Мала Корениха Миколаївської області // Археологія. — 1986. — № 54. — С. 52—58.
- Никитин В.Н.* Матвеевка-I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. — 1989. — № 2. — С. 136—150.
- Никитин В.И.* Стойбища-летовки — памятники первобытной экономики // Тези доп. Першої обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1995. — Т. 1.
- Никитин В.И.* Летовки нижнего Поингуля // Матеріали II Миколаївської обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 1997. — Т. 1.
- Никитин В.И.* Некоторые черты палеоэкономики поселений Ингульской катакомбной культуры (ИКК) // Тез. междунар. конф. «Новые страницы древней истории Южной Украины». — Николаев, 1997.
- Нікітін В.І.* Топографія поселень і стійбищ-літовок інгульської катакомбної культури (ІКК) // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, релігійного та культурного розвитку. — Миколаїв; Одеса, 1999. — Ч. 1.
- Никитин В.И.* Константиновка-2 — стойбище-летовка ингульской катакомбной культуры (ИКК) на Ю. Буге // Актуальні проблеми історії та культури України. — Миколаїв; Одеса, 2000. — Ч. 1.
- Нікітін В.І.* Деякі особливості домобудівництва на поселенні Матвіївка-1 // СМ. — Миколаїв, 2002.
- Никитин В.И.* Отчет о раскопках стойбища-летовки Матвеевка-3 в Матвеевском лесу и стойбища-летовки у с. Каборга (Осетровка) Очаковского района Николаевской области в 2001 году // НА ІА НАНУ. — 2002.
- Отрешко В.М.* Раскопки Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО за 1979 г. — М., 1980. — С. 317.
- Русяева А.С.* Разведка в районе Березанского лимана // АИУ 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. С. 141—145.
- Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Вып. 1.
- Шилик К.К.* К палеографии Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 51—91.
- Юстус Л.* Результаты бурения в г. Николаеве в 1895 г. — Николаев, 1986.

Одержано 19.06.2007

В.И. Никитин

ВЛИЯНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА ИНГУЛЬСКУЮ КАТАКОМБНУЮ КУЛЬТУРУ

В статье на основе археологических, географических, этнографических, письменных и других исследований автор делает попытку, насколько это возможно, реконструировать природную среду, в которой обитали носители ингульской катакомбной культуры (ИКК), и определить роль географического фактора как одного из явлений, влияющего на социально-экономическую структуру общества ИКК.

V.I. Nikitin

IMPACT OF GEOGRAPHIC FACTOR IN INHUL CATACOMB CULTURE

Based on archaeological, geographical, ethnographical, literary, and other research the author makes an attempt to reconstruct, as far as possible, the environment of habitation of Inhul Catacomb culture (ICC) people, and to determine the role of geographical factor as one of the phenomena having impact on social and economic structure of the society of ICC.

НЕОРДИНАРНІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛА НА ПРИКЛАДІ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Статтю присвячено розгляду особливостей матеріальної культури поселення Ходосівка-Рославське, дослідження якого нещодавно розпочала Північна експедиція Інституту археології НАН України. Ці особливості дають підстави стверджувати про його неординарність.

Під час характеристики стану історико-археологічного вивчення Південної Русі неодноразово наголошувалося на необхідності дослідження неукріплених поселень, де проживала основна маса населення, зайнятого у сфері сільсько-господарського виробництва, а також поселень, розкопки яких дають матеріал щодо структури територіальної общини на півдні Русі (Толочко 1990, с. 4). Попри значні успіхи, досягнуті вітчизняними дослідниками, та публікацію низки монографій спеціалістів відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України та інших видань (Південноруське ... 1997; Село ... 2003 та ін.), сільська проблематика залишається перспективною як для польових пошуків, так і для кабінетних розробок. Передусім це стосується вивчення специфіки кожного селища як соціально-економічного феномену та виявлення певних закономірностей під час узагальнення окремих матеріалів.

Зазначена специфіка передусім стосується соціальної та економічної неоднорідності поселень. Аналізуючи пам'ятки Київської землі, П.П. Толочко дійшов висновку про існування різних типів селищ. Мешканці одних займалися виключно сільським господарством, причому такі поселення не були однотипними, і їх відмінності насамперед визначалися економічною спеціалізацією окремих територій: у зонах родючих ґрунтів розташовувались великі землеробські села, в поліських районах і заплавах крупних річок — невеликі поселення тваринників. Для інших поселень характерний ремісничий і промисловий напрями господарської діяльності. Вчений навіть приклади щодо сезонних виробничих поселень, зокрема в басейні р. Тетерев, жителі яких добували болотну залізну руду, тривалих спеціалізованих виробничих селищ із видобутку будівельного каменю й виточування шиферних пряслиць в околицях Овруча, а також інших виробництв, наприклад гончарного, виявлення і дослідження яких — справа майбутнього (Толочко 1980, с. 162, 163). На думку дослідника, поява промислових се-

лиць, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (виплавою заліза, випалюванням деревного вугілля, добуванням й обробкою шиферу) була закономірним наслідком подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці (Толочко 1975, с. 27). Слід зазначити, що подальші роботи не лише підтвердили наведені положення, а й дали змогу виявити картину ще більш строкату й багатоструктурну, на що вже було звернуто увагу (Готун 1995, с. 121; 1999, с. 206—212; Готун, Моця 2003, с. 8—13). Особливо це помітно під час аналізу поселень не лише Київської землі, а й Середнього Подніпров'я чи Південної Русі загалом. Виявлені в регіоні пам'ятки значно розширюють і уточнюють наші уявлення про південноруське село як соціально-економічний організм. При цьому визначальними чинниками у кожному випадку є специфіка виробничої діяльності населення та соціальний зміст самого селища.

Підбиваючи підсумки робіт із давньоруської сільської проблематики та окреслюючи перспективи подальших досліджень середньовічного села, О.П. Моця виділив різноманітні типи поселень, що виконували різні соціально-економічні функції: населений пункт, жителі якого (державні смерди) виконували різноманітні натуральні повинності (Автуничі); пункти князівського домену (Дорогинка, Ліскове); такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але перебували у приватних володіннях класу феодалів (Григорівка) (Моця 1991, с. 7—8). Щодо останнього типу поселень автор розкопок наголошувала на «міській» номенклатурі археологічного матеріалу, культурно-релігійному характері багатьох знахідок, археологічних доказів зв'язку населення з князівською владою. Це дало змогу дослідниці висловити припущення про відповідність григорівського поселення погосту адміністративному центру, що утворювався внаслідок окняжіння земель (Петрашенко 1998, с. 212, 213). За визначенням Б.О. Рибаківа, для цього типу поселень у складі доменіальних князівських володінь характерні

риси феодального організму, впровадженого в гущу селянських «вервей» і «весей», відірваного від доменіальних баз, поселення, де перебував гарнізон, існували приміщення для данини, навколо якого споруджувались укріплення; це відрізняє його від становища — більш простої у соціально-економічному плані бази для прийому князя в період полюддя (Рыбаков 1993, с. 364, 365). Розуміння специфіки зазначених типів поселень можливе під час розгляду конкретних особливостей певного селища.

Показовими є пам'ятки, досліджені на Чернігівщині. Як відзначав М.С. Грушевський, «всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні та придніпровській Сіверщині. Тут великі князі й боярські села (...) пасіки і риболовлі...» (Грушевський 1928, с. 108). Слід зауважити, що археологічні роботи в регіоні дали змогу простежити відповідні топоніми й речі, що вказують на присутність представників феодального стану (Шекун 1985, с. 44—46), соціальні особливості забудови. При цьому важливо враховувати всі чинники, що визначали соціальне обличчя того чи іншого населеного пункту, адже, як наголошував П.О. Раппопорт, «індивідуальні особливості (...) поселення (...) дозволяють в найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» (Раппопорт 1967, с. 3). Водночас дослідник слушно застерігав, що «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб (...) Аналогічно наявність дорогих імпортованих речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад, як дари, військові трофеї тощо» (Раппопорт 1967, с. 4). Крім того, за слушним зауваженням А.Л. Монгайт, наприклад, рибальські знаряддя можна знайти у будівлі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61—62).

Як відомо, село, навіть у значенні окремої садиби, відбивало господарську самостійність свого власника (Забелин 1876, с. 544). Цю господарську самостійність або її певні риси простежено на основі регіональної специфіки, зумовленої передусім географічним середовищем. Так, для деяких селищ — це поєднання землеробства, скотарства і промислів з домашнім ремеслом (Довженко 1961, с. 213), для інших — більш своєрідне виробничє спрямування (згадані вже поселення каменотесів на Овруччині, поліські металургійні селища, виробнича зона в Комарівці, ремісничі об'єкти на сільських пам'ятках Чернігівщини тощо) (Беляєва 1988, с. 198, 199; 1993, с. 84). За вираз-

ної спеціалізації других порівняно з першими зазначене поєднання простежено на багатьох пам'ятках (хоча з огляду на масштаби виробництва ремісники обслуговували не лише свою сім'ю), що вказує на загальне й особливе в їх розвитку, хоча кожен пункт мав своє індивідуальне обличчя. За спостереженнями А.В. Кузи, для давньоруських селищ велике значення передусім мали видобувні промисли, а також заняття, пов'язані з експлуатацією природних ресурсів: виплавляння заліза, випал вугілля, вигонка дьогтю; селянське господарство, попри наявні на селищах сліди ковальської, ливарної, ювелірної, гончарної справи тощо, характеризувалося домашнім виробництвом, що повністю забезпечувало власні потреби селян (Древняя 1985, с. 103).

Крізь призму викладеного можна спробувати розглянути специфіку однієї з неукріплених давньоруських пам'яток у південних київських передмістях, дослідження якої у межах реалізації програми збереження, вивчення, музеєфікації та популяризації об'єктів культурної спадщини Ходосівського археологічного комплексу нещодавно розпочала Північна постійнодіюча експедиція Інституту археології НАН України відповідно до планової теми відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту. На розташовані навколо Ходосівки давні поселення і городища, а також інженерні споруди незавершеної залізниці, спроектовані й збудовані на початку ХХ ст., оборонні об'єкти колишнього Київського укріпленого району вже зверталася увага (Готун 2004, с. 13—22; Готун, Казимір 2006, с. 63—72). У науковій літературі охарактеризовано своєрідні археологічні мікрорайони, що утворюють унікальні археологічні території, та наголошено на необхідності розробки системи підходів для збереження і відродження історико-культурного надбання у вигляді функціонування пам'яток у сучасному соціокультурному середовищі (Пряхин 1995; Дорофеев та ін. 2002, с. 53—62; Украинско-российская ... 2002, с. 66). Це повною мірою стосується і об'єктів культурної спадщини поблизу Ходосівки, передусім щодо завдань вивчення пам'яток та їх округи, розробки наукової проблематики з питань репрезентованих культур та епох, з історії регіону та мікрорегіону, збереження пам'яток в історико-ландшафтному контексті, пропаганди знань про Ходосівський археологічний комплекс.

Поселення обстежено експедицією у 2007 р. після фіксації ходосівським краєзнавцем, егерем мисливського господарства «Київське» В.В. Моторним підйомного матеріалу в урочищі «Рославське» на одному з підвищень обширної заболоченої заплави поблизу місця впадіння рі-

чок Сіверки та Петиля в долину Дніпра, неподалік «Круглого» Ходосівського городища, останній етап функціонування якого пов'язаний із давньоруською добою. Раніше, до спорудження дамби на Дніпрі та меліоративних робіт у заплаві, це був острів серед болота. Проведені згодом розвідкові розкопки (дві розбиті на двометрові квадрати траншеї з прирізками у місці фіксації об'єктів, під час робіт об'єднані в розкоп загальною площею 127 м²) дали змогу простежити досить репрезентативні матеріали доби Київської Русі. Культурний шар, у верхній частині частково пошкоджений оранкою, було зафіксовано відразу під дерном, на глибині 0,05—0,10 м; його потужність становила від 0,40—0,50 до 0,80 м. Місцями виявлено перекопи, крім давньоруських знахідок у шарі знайдено незначну кількість уламків посуду доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, поодинокі фрагменти кераміки I тис., шматки кременю. Разом із численним масовим матеріалом, репрезентованим уламками кружального посуду давньоруського часу (в тому числі й кількома розвалами горщиків у шарі (рис. 1, 2), а не заповненні об'єктів; значною кількістю фрагментів із шаром поливи чи окремими її краплями як на внутрішній, так і на зовнішній поверхнях), кістками тварин і шлаками, зібрано значну кількість індивідуальних знахідок: побутовий інвентар, інструменти, предмети озброєння та воїнського обладунку, прикраси тощо, усього — понад 180 одиниць, що досить показово для загалом незначної відкритої площі. Знахідки концентрувалися переважно над заглибленими частинами давніх споруд та поблизу них.

Під час робіт вивчено сім об'єктів, один із яких мав житлове призначення, решта — побутово-господарське, кілька стовпових ям, частина з яких становила один комплекс зі згаданими спорудами. Попри відкриту площу, недостатню для беззастережних висновків, специфіка отриманого матеріалу дає змогу характеризувати певні особливості досліджуваного селища. У той час як пряслиця з пірофілітового сланцю, точильні бруски, уламки жорен і цвяхи притаманні культурним нашаруванням багатьох поселень, серед речового матеріалу виявлено і знахідки, досить нечисленні на сільських пам'ятках. Привертають увагу кольчужні кільця, залізний стрижень із кільцем, прикраси (щиток персня, каблучка, сережка, накладки; несподіваною для незначного за розмірами розкопу була кількість уламків скляних браслетів — близько 90). Цікавим виявився сюжет клейма на одному із горщиків (загалом у комплексі цього поселення відсутні рельєфні знаки на денцях). За приблизного діаметра фрагментованого денця близько 7,5 см зображення нагадує перевернутий якір із кружечком зверху по

Рис. 1. Розвали горщиків із культурного шару селища Ходосівка-Рославське та заповнення одного із об'єктів

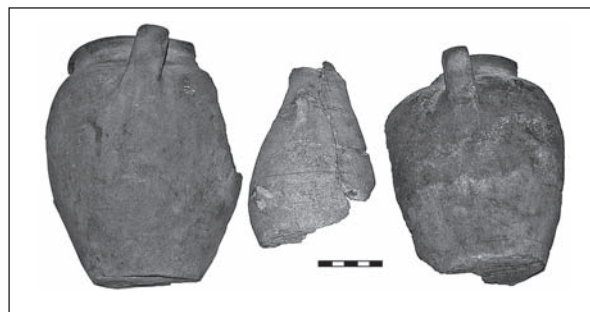

Рис. 2. Половинки горщиків із культурного шару поселення та неповний розвал амфорки київського типу з пам'ятки

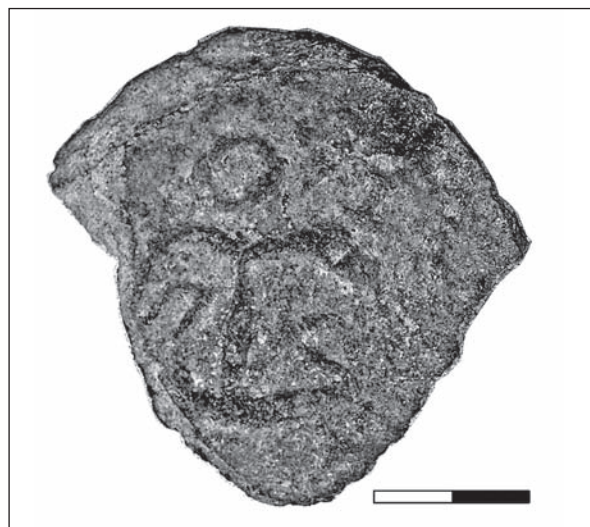

Рис. 3. Клеймо на одному з денець

довгій осі зі знаками у вигляді літер «І», «К», «Л» (рис. 3).

Один із вивчених об'єктів, умовно названий № 4, було ототожнено з житловою спорудою, незважаючи на деякі відмінності на рівні фіксації від традиційних решток будинків. Пляма його заповнення, витягнута у меридіональному напрямку, добре читалась на глибині 0,40—0,45 м на світлому тлі материкового піску завдяки інтенсивному чорному забарвленню; певне потемніння без чітких меж харак-

терне і для культурного шару кількох сусідніх квадратів. Неправильної форми, дещо звужений у південній частині, із заокругленими кутами, що в плані надає об'єкту овальних обрисів. В основі його заповнення — шари чорно-сірого, темно-сірого, сіро-жовтого супіску із включенням значної кількості уламків керамічного посуду, а також кісток тварин, речового матеріалу, деревних вуглинок. Основний обсяг заглибленої частини споруди було заповнено шаром загалом однорідного сіро-жовтого супіску, світлішого у придонній частині (результат змішування з материковим піском). Перехід до світлішого прошарку, а від нього — до материкового піску не виразний, без чітких меж. Потужність основного шару в різних частинах об'єкта сягала 0,20—0,50 м. Показово, що порівняно з шаром, що його перекривав, він значно бідніший на індивідуальні знахідки та масовий матеріал. Проте знахідки, виявлені в його нижній частині, швидше за все, пов'язані з безпосереднім функціонуванням споруди. Вище, в основній частині плями заповнення будівлі, місцями дещо відступаючи від країв котловану, виявлених на рівні материка, залягав шар чорно-сірого супіску, насичений дрібними рештками горілого та зітлілого дерева, великою кількістю дрібних уламків кераміки та індивідуальними знахідками. Його потужність у різних частинах об'єкта коливалася від 0,10 до 0,35 м. Найімовірніше, він не пов'язаний із безпосереднім функціонуванням будівлі, а з'явився в результаті заповнення навколишнім культурним шаром заглиблення, утвореного внаслідок ущільнення основного заповнення. У центральній та північній частинах котловану в основному шарі залягав прошарок супіску інтенсивного чорного кольору, насичений вуглинками, попелом, дрібними шматочками печини і обгорілої глиняної обмазки. В цьому шарі інколи траплялись крупніші шматки печини, зібрано фрагменти гончарної кераміки, що, швидше за все, маркують час припинення існування будівлі, непоодинокі кістки тварин. Шар мав потужність 0,08—0,12 м і залягав на висоті 0,08—0,10 м над долівкою. Подібну лінзу темного кольору — ймовірно, локальне продовження описаного прошарку — зафіксовано і в західній частині споруди безпосередньо під піччю (у підпінній частині цю лінзу було перекрито сіро-білим шаром із попелом). Описаний шар у центральній частині було перекрито лінзою крупних шматків печини, яка ближче до західної стінки переходила в крупні шматки опалювальної споруди, а безпосередньо біля стінки — у рештки останньої. Ця лінза залягала на глибині 0,40—0,50 м від рівня фіксації плями об'єкта, перепалена глина мала переважно жов-

тогарячий колір. Потужність зазначеної лінзи становила 0,10—0,17 м.

Впритул до західної стіни котловану розчищено частково збережену глиняну піч. Стратиграфічні спостереження дали змогу виявити під нею підсипку з шару, аналогічну за кольором і морфологією основному шару заповнення заглибленої частини споруди. Цю підсипку було закріплено своєрідним опічком, сліди якого у вигляді рівчаків та ямок спостережено на долівці та у вигляді смуги — на додаткових стратиграфічних розрізах у зазначеній частині будівлі. Піч була розташована у західному куті споруди, біля входу до неї з боку допоміжного приміщення, про яке йтиметься нижче; челюстями спрямована на схід, у бік входу, влаштованого в південній стіні. Точніше орієнтацію опалювального пристрою визначити важко з огляду на те, що саме челюсті були зруйновані. Споруда глинобитна, підковоподібна, з пошкодженим склепінням і південною та східною стінами, складена з глини без каркасу. Розміри опалювального пристрою близько $1,10 \times 1,10$ м, зруйновані шматки передньої частини залягали на 1,36 м від тильної стіни. Внутрішні розміри відповідно становили 0,92—1,16 м. Стінки, які збереглись у висоту на 0,3 м, у нижній частині були завтовшки близько 0,20 м, з середини на кілька сантиметрів пропечені до цегляного і жовтогарячого кольорів. Піч мала три шари рівномірно випаленого череня (кожний потужністю 1,0—1,5 см) без використання битого посуду у складі глиняної маси. Кілочки в долівці по периметру стін, як це часто фіксується у синхронних спорудах, відсутні. Зі сходу в долівці житла виявлено яму, ймовірно, передпінну, з піччю могла бути пов'язана і конструкція, від якої залишились стовпові ямки посередині споруди. Ямки, крім пов'язаних із піччю, швидше за все, є слідами від нерухомих меблів. Ями вздовж стін характеризують конструктивні особливості будівлі. Заглиблена частина об'єкта заходила в материк до позначки 0,48—0,68 м, мала похилі стінки, що плавно переходили у рівне пласке дно. Її розміри становили $6,75 \times 4,30$ м. Взаєморозташування ям та стіни заглибленої частини споруди дають змогу вбачати в її північній частині зорієнтоване стінами за сторонами світу підпрямокутно-трапецієподібне житло розмірами $(3,75—4,30) \times (4,15—4,65)$ м з піччю ліворуч від входу, розташованою челюстями до входу, у південній — напівовальне допоміжне приміщення, що захищало вхід від негоди, розмірами $(2,10—2,55) \times (2,10—2,90)$ м. Вживати щодо останнього приміщення термін «сіни» дещо недоречно з огляду на його неправильну форму. Загальна довжина обох приміщень за лінією північ—

південь становила 6,75 м. На рівні долівки розміри житлової камери становили $(2,70—3,15) \times (3,60—4,00)$ м, допоміжної — $(0,80—1,50) \times (1,80—2,20)$ м, загальна довжина комплексу 5,80 м.

Для відповіді на питання щодо конструктивного рішення стін бракує даних. З огляду на відсутність по кутах і вздовж стін котловану потужних стовпових ям логічно припустити їх зрубний характер. На те, що цей зруб був не надто масивним, вказує розташування опалювального пристрою практично впритул до частини стіни, що похило переходила в долівку. Крім уламків кераміки, остеологічного матеріалу тощо із об'єкта походять 25 фрагментів скляних браслетів (гладеньких, псевдовитих, кручених), колінчастий ключ від циліндричного замка, голка, уламок серпа, клинки ножів, фрагмент гризла вудил, точильні бруски, численні фрагменти жорен, скоба, уламок окуття, свинцеві вироби та виплески, згадане денце з оригінальним клеймом (рис. 3). Привертає увагу покриття благородною патиною псевдовита з гладкою дужкою срібна сережка. Показовий неатрибутований залізний інструмент завдовжки 358 мм, у перетині підпрямокутний $(11,0—12,5) \times (10—12)$ мм. Один кінець виробу загострений, інший — розплеканий і заокруглений з максимальним розширенням 18 мм. Аналогій цьому виробу серед середньовічних старожитностей знайти не вдалося, хоча нині подібні використовують. Фіксація знаряддя на глибині 0,75 м у непотривоженому шарі виключає його пізні походження. Особливості заповнення будівлі дають змогу зробити припущення, що свого часу її було залишено мешканцями, а знахідки з її заповнення, швидше за все, відбивають поселення чи певну його ділянку, а не комплекс окремого господарства. Разом із тим матеріал досить репрезентативний і може слугувати досить цінним джерелом з історії регіону.

Решта вивчених у розкопі об'єктів — ями господарчого призначення чи побутового використання.

Аналізуючи соціально-економічні особливості південноруського села, П.П. Толочко звернув увагу на сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарчими ямами біля с. Лапутьки, де займалися «відхожим» залізобудівним промислом жителі сусідніх городищенських центрів (Толочко 1980, с. 163). Аналогічну пам'ятку було зафіксовано і поблизу с. Новосілки (Телегін 1965, с. 98). Певні паралелі із зазначеними поселеннями можна провести й щодо досліджуваного селища Ходосівка-Рославське. Тут сліди металургійного виробництва зафіксовано у вигляді численних шлаків, а також шматків глиняних стінок теплотехнічних

споруд, ошлакованих до утворення склоподібної маси. Якщо шлаки можуть вказувати на ковальське виробництво, а шматки глиняних стінок — на ковальське, гончарне тощо, то виявлені шлакові конгломерати значних розмірів із прикипілим піском, що за формою повторюють передгорнові заглиблення, беззастережно вказують на крично-рудні процеси в межах досліджуваної пам'ятки. З огляду на наявність стаціонарного житла у цьому випадку, швидше за все, йдеться не про сезонне виробниче селище, а про металургійний осередок, що функціонував постійно. Це припущення підтверджено наявністю значних покладів руди як у навколишніх болотах, так і безпосередньо на пам'ятці. Подібні осередки вивчали вітчизняні дослідники. Найближчий, розкопаний під керівництвом В.І. Бідзілі на Сіверці, дещо вище за течією, на околиці с. Кременище, датовано приблизно серединою XII ст. і ототожнено авторами робіт із митрополичим хутором (Бідзіля, Паньков 2000, с. 106—109). Сліди металургійного виробництва виявлено й на інших розташованих неподалік пунктах, зокрема на багатощаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками (Північна ... 2007, с. 34, 49, 58, 63), на поселенні Козаків Яр біля Ходосівки, дослідженому О.В. Сухобоким, В.О. Петрашенко та ін. (Сухобоків 1977 с. 56—61; Південноруське ... 1997, с. 12—16). У літературі описано пов'язані із залізобудівною справою об'єкти на спеціалізованому виробничому с. Колонщина (Серов, Філюк 1990, с. 73, 74; Монтаг, Філюк 1993, с. 40), добуванням та обробкою чорного металу займалися жителі Гульська (Звіздецький 1991, с. 22, 23; Звіздецький, Готун 1997, с. 32—52), Комарівки (Кубышев 1967, с. 24—27; 1968, с. 49, 51; 1971, с. 239—242; Беляєва, Кубышев 1995, с. 24—27), Софіївської Борщагівки (Осадчий, Філюк 1999, с. 95), Ліскового (Південноруське 1997, с. 87), Козарок (Веремейчик 1994, с. 13) тощо. З огляду на розміщення поблизу зазначених пам'яток давньої металургії до експедиційного плану експериментальних досліджень було включено спробу отримання заліза з болотної руди. Зведено діючі моделі двох металургійних горен (прототипами слугували досліджені свого часу в Кременищі та Григорівці) й агломераційної печі, обпалено руду і випалено деревне вугілля, виготовлено міхи. У результаті кількох експериментів протягом другого сезону отримано відновлені зерна заліза (Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2005, с. 52—65; Петраускас, Готун, Коваль 2006, с. 144; Північна ... 2007, с. 261).

У літературі наведено конкретні ідентифікації виділених П.П. Толочком в окремий тип селищ тваринників у річкових заплавах та полісь-

ких районах. Зокрема, такі селища виявлено у басейнах річок Уж, Здвиж, Тетерів: на піщаних заплавах дюнах, невеликі за площею (від 30×70 до 80×150 м), датовані XI—XIII ст. На одній з них, неподалік Бородянки, під час розкопок досліджено черинь і передпічну яму наземного житла (Иванченко 1981, с. 122—123). Певною мірою до таких пунктів можна віднести й селище Ходосівка-Рославське. Подібні ототожнення зроблено як за попереднім розглядом остеологічного матеріалу, хоч колекцію ще остаточно не опрацьовано, так і за логікою розташування пам'ятки серед обширних лук.

Свого часу в науковий обіг введено матеріали розкопок поселення Борки III на р. Судость із наземними житлами, котлованами типу напівземлянок, численними кістками диких тварин та знаряддями обробки шкур (Смирнов, Шинаков 1987, с. 104; Смирнов і др. 1988, с. 91 та ін.). У публікаціях одноставно було відзначено неземлеробський характер пам'ятки, наголошено на незвично високому відсотку кісток диких тварин. На думку археозоологів, поселення можна ідентифікувати з мисливською заїмкою літописних бродників (Маслов, Антипина, Мусатова 1988, с. 64, 65 та ін.), частина археологів запропонувала варіант ототожнення з князівським заповідником, аналогічним згадуваним під 947 р. «ловищам» княгині Ольги (Шинаков 1988, с. 17, 18 та ін.), чого не виключали й інші дослідники (Зотько і др. 1993, с. 67). До вивчення (і певною мірою після) зазначеного селища князівські ловища та перевесища, зокрема й у Сіверській землі, розглядали без археологічних ідентифікацій (Голубовський 1881, с. 27; Фроянов 1996, с. 397). Цікаво, що кістки диких тварин репрезентовано і на поселенні Ходосівка-Рославське, хоча до завершення опрацювання остеологічної колекції важко вказати їх відсоток. Зрозуміло, що з огляду на природні умови розташування селища, мешканці займались полюванням. Водночас наявність стаціонарного житла, значна кількість досить дорогих речей, незвична насиченість шару уламками скляних браслетів не дає змоги говорити про просте мисливське поселення. Показово, що навколо селища виявлено значну кількість пам'яток із престижними давньоруськими знахідками, але без слідів споруд відповідного періоду, як у випадку з поселенням між Ходосівкою та Лісниками, щодо якого вже висловлювалась думка про подібність до пам'яток промислового характеру типу селища Борки III (Північна ... 2007, с. 199).

Частину давньоруських пам'яток було ототожнено з промисловими поселеннями рибалок. З огляду на речовий матеріал таке припущення було зроблено щодо заплавної с. Анисів у Чер-

нігівському Задесенні (Шекун 1992, с. 52). Разом із тим було звернено увагу на речі, що засвідчують високий соціальний статус мешканців (Кузнецов 1987, с. 358, 359). Це зумовило ідентифікацію цього селища з феодальною садибою в складі чернігівської міської агломерації (Кузнецов, Ситий 1992, с. 34—41). Слід додати, що з рибальським поселенням ототожнюють пункт біля с. Аргамач-Пальна в басейні Бистрої Сосни (Тропин 1996, с. 192), із сезонним селищем рибалок — пам'ятку поблизу с. Сокіл на Дністрі (Вільшанська 1988, с. 85—90). Під час дослідження поселення в ур. Рославське біля Ходосівки зібрано кістки риб, керамічні й свинцеві грузила для рибальських сіток, що вказує на розвиток тут цього виду промислів. Показово, що серед господарської спрямованості жителів селищ Рів II у Подесенні (Коваленко, Моця, Шекун 1985, с. 288; Простантинова 1988, с. 34) та біля с. Лави на Бистрій Сосні (Тропин 1992, с. 205) встановлено поєднання рибальства і залізобудівної справи. Паралелі селища Ходосівка-Рославське із зазначеними пам'ятками здаються виправданими, хоча на першій з них простежено виразні сліди заняття рільництвом.

Зрозуміло, що певна виробнича спеціалізація — явище своєрідне, а економіка більшості селищ була багатоструктурною. Проаналізувавши сільську кустарну промисловість, Р. Попов наголошував, що вона виникла передусім через несприятливі умови для землеробства, доступність і дешевизну матеріалу, простоту способів, операцій, незначні пристосування та можливість збуту (Попов 1875, с. 15—21), що, за спостереженнями В.П. Петрова, особливо притаманно лісовій зоні (Петров 1968, с. 33). Вже не раз наводились опубліковані чернігівським дослідником В.П. Коваленком дані, згідно з якими навіть у пізньосередньовічні часи населення займалося різноманітними видами промислу — аж до відлову і дресирування ведмедів (Коваленко 1992, с. 33). Простежена для давньоруських часів різнобічність в економічній діяльності навіть порушила питання про існування загалом середньостатистичних селищ (Готун 1995, с. 121), що було особливо характерно для населених пунктів поліської зони (Готун 2005, с. 59). Багатопротильність економічної діяльності простежено на селищах Ліскове, Овраменків Круг, Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора (Веремейчик, Готун 1996, с. 65—68). Неодноразово відзначалось і неординарне поселення Автуничі на Чернігівщині з його високорозвинутим багатогалузевим господарством (Готун, Петраускас 1995, с. 24—27). Показовим є поєднання слідів різних видів ремесел і промислів, сільського господарства з предметами неселянського побуту, що привело до висновків про проживання в од-

ній із садиб представника місцевого самоврядування в системі давньоруської феодальної ієрархії (Готун, Моця 1993, с. 68—71). Наявність як престижних речей, так і знахідок, що вказують на заняття мисливством, рибальством, чорнометалургійною справою, також дає змогу провести певні паралелі між пам'яткою біля Ходосівки й автуницьким поселенням. Відносно престижних речей на зазначених селищах показовим є те, що традиційна історіографія вважала притаманними лише міському населенню значну кількість скляних браслетів, амфор, шиферних пряслиць, намистин, писал, енкалпціонів, браслетів-наручів (Штыхов 1983, с. 55). Городища виключали зі списку пам'яток сільського типу в разі фіксації амфор для вина (Тарасенко 1957, с. 182). Лише роботи останніх десятиліть дали змогу відзначити значне поширення на селищах скляних браслетів (Археология ... 1986, с. 403), зброї, предметів спорядження вершника і коня, скляного та металевого посуду, амфорної тари (Веремейчик 1996, с. 69, 70), що, на думку фахівців, відбиває закономірний процес, пов'язаний із перетворен-

ням певних речей із елітарних у предмети масового вжитку та однорідністю матеріальної культури міста і села (Сергеева 1993, с. 150). І хоча рецидиви старих поглядів на сільські поселення (зокрема, твердження про відсутність на селищах амфор) продовжують з'являтися навіть у сучасних фундаментальних дослідженнях (Древняя ... 1997, с. 35), зроблений за результатами широкомасштабних розкопок висновок про перебування сільських поселень на досить високому щаблі суспільно-економічного і культурного розвитку, паритетні відносини між містом і селом (Моця 1994, с. 52; 1995, с. 141; 1996, с. 45 та ін.) додаткової аргументації не потребує.

Зрозуміло, що початковий етап досліджень охарактеризованого давньоруського селища в урочищі Рославське біля Ходосівки, невелика відкрита на пам'ятці площа ще не дають змоги робити беззастережні висновки про роль і місце цього утворення серед інших пам'яток Київської Русі. Однак отримані протягом першого сезону дані переконливо засвідчують його неординарність.

- Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды / Баран В.Д., Орлов Р.С., Толочко П.П. и др. — К., 1986. — Т. 3.*
- Беляева С.А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси // Труды V Международ. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 196—200.*
- Беляева С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X—XIV ст. // СПР. — 1993. — С. 82—86.*
- Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.*
- Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 98—112.*
- Веремейчик О.М. Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.*
- Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра // Тези доп. української делегації на VI міжнарод. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996.*
- Веремейчик О.М., Готун І.А. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. — 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // Сіверянський літопис. — 1996. — № 6. — С. 64—75.*
- Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокол на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 61. — С. 85—90.*
- Голубовский П. История Северской земли до половины XIV ст. — К., 1881.*
- Готун І.А., Моця О.П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського поселення Автуничі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 68—71.*
- Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 121—125.*
- Готун І., Петраускас А. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу) // Ноосфера. — 1995. — № 1. — С. 24—27.*
- Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я XII—XIII ст. // ВА. — 1999. — № 2. — С. 206—212.*
- Готун І.А., Моця О.П. Дослідження пам'яток епохи Київської Русі в Україні // УІЖ. — 2003. — № 3. — С. 8—13.*
- Готун І.А. Охоронювана археологічна територія як осередок науки і просвітництва (на прикладі проєк-*

- ту «Ходосівський археологічний комплекс») // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. // Зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 13—22.
- Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16—18 травня, 2005 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2005. — С. 49—68.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 52—65.
- Готун І.А., Казимір О.М. Перспективи розвитку Ходосівського археологічного комплексу // ОКСКО. — 2006. — С. 63—72.
- Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — Б/м, 1928. — С. 101—117.
- Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961.
- Дорофеев В.Н., Пряхин А.Д., Отроценко В.В., Бровендер Ю.М. Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Картамыш» // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). — К.; Воронеж, 2002. — С. 53—62.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Борисевич Г.В., Даркевич В.П., Кирпичников А.Н. и др. // Археология СССР с древнейших времен до средневековья. — В 20 т. — М., 1985.
- Древняя Русь. Быт и культура / Беленькая Д.А., Вагнер Г.К., Воробьева Е.В. и др. // Археология с древнейших времен до средневековья. В 20 т. — М., 1997.
- Забелин И. История русской жизни с древнейших времен. — М., 1876. — Ч. 1.
- Звіздецький Б.А. Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції // АДУ у 1990 р. Препринт. — К., 1991. — С. 22—23.
- Звіздецький Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 32—52.
- Зотько М.Р., Нигматуллин Р.А., Смирнов А.С., Смирнова М.Е. Работы Деснинской экспедиции в 1986—1989 гг. // КСИА. — 1993. — Вып. 210 — С. 63—68
- Іванченко Л.І. Об одной группе поселений на правом берегу Полесье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. — К., 1981. — С. 122—123.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 года. — М., 1985.
- Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 32—35.
- Кубышев А.И. Раскопки поселения X—XV вв. у с. Комаровка // АИУ 1965—1966 г. — 1967. — Вып. 1. — С. 24—27.
- Кубышев А.И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка // АИУ 1967 г. — 1968. — Вып. 2. — С. 49—51.
- Кубышев А.И. Исследование Комаровского поселения X—XV вв. в 1968 г. // АИУ 1968 г. — 1971. — Вып. 3. — С. 239—242.
- Кузнецов Г.А. О работах второго Черниговского отряда // АО 1985 года. — 1987. — С. 358—359.
- Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 34—41.
- Маслов С.П., Антипина Е.Е., Мусатова С.И. Osteологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тез. докл. межвуз. ист.-краеведч. конф. — Брянск, 1988. — С. 64—65.
- Монгайт А.Л. Старая Рязань: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов // МИА. — 1955. — Т. 4. — № 49.
- Монтаг П.Б., Філюк О.В. Досвід реконструкції технологічної схеми металургійного виробництва // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії: Зб. наук.-метод. праць. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 39—40.
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов»: Тез. докл. 20—22 февраля 1991 г. — М., 1991. — С. 7—8.
- Моця А.П. Автуничі — сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. — 1994. — № 5. — С. 52.
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа // МАР. — 1995. — Вып. 2. — С. 136—141.
- Моця А.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41—49.
- Осадчий Р., Філюк О. Поселення великокняжої доби XI—XIII ст. біля с. Софіївська Борщагівка на Київщині // ВА. — 1999. — № 1. — С. 95—98.

- Петраускас А.В., Готун І.А., Коваль О.А.* Дослідження з експериментальної археології давньоруських ремесел і промислів // ОКСКО. — 2006. — С. 143—144.
- Петрашенко В.О.* Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 208—216.
- Петров В.П.* Подсечное земледелие. — К., 1968.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)* / Моця О.П., Коваленко В.П., Петрашенко В.О. та ін. — К., 1997.
- Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Поселення між Ходосівкою та Лісниками: дослідження 2003 р.* / Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М. та ін. — К., 2007. — Вип. 1.
- Попов Р.* Кустарная промышленность в России // Из «Отечественных записок». — 1875. — Т. 219, № 3, Отд. 2. — С. 15—21.
- Простантінова В.В.* Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у X—XIII ст. (до питання про торговельні зв'язки) // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988): Тез. доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. 2.
- Пряхин А.Д.* Археология и археологическое наследие. — Воронеж, 1995.
- Раппопорт П.А.* О типологии древнерусских поселений // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 3—8.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII веков. — М., 1993.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)* / Біляєва С.О., Веремейчик О.М., Вознесенська Г.О. та ін. — К., 2003.
- Сергеева М.С.* Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX—XIII ст. // СПР. — 1993. — С. 147—151.
- Серов О.В., Філюк О.В.* Охоронні розкопки біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл. // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тез. доп. та пов. на наук.-практ. семінарі. — Вінниця, 1990. — С. 73—74.
- Смирнов А.С., Шинаков Е.А.* О работах Погарского отряда // АО 1985 года. — М., 1987. — С. 104.
- Смирнов А.С., Нигматуллин Р.А., Сорокин А.Н., Шинаков Е.А.* Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 года. — М., 1988. — С. 91.
- Сухобоков О.В.* До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 56—61.
- Тарасенко В.Р.* Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945—1951 гг.) // Материалы по археологии БССР. — Минск, 1957. — Т. 1.
- Телегін Д.Я.* Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 86—89.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в XII—XIII вв.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1975.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сентября 1988 г. — К., 1990. — С. 3—6.
- Тропин Н.А.* Древнерусские селища XII—XIII вв. у с. Лавы // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII арх. съезда. — Харьков, 1992.
- Тропин Н.А.* Разведки в бассейне Быстрой Сосны // АО 1995 года. — М., 1996. — С. 192.
- Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований).* — К.; Воронеж, 2002.
- Фроянов И.Я.* Рабство и данничество у восточных славян (VI—X вв.). — СПб., 1996.
- Шекун А.В.* Селища IX—XIII вв. в низовьях междуречья Днестра и Десны // Ист.-арх. семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 апреля 1985 г.): Тез. докл. — Чернигов, 1985. — С. 44—46.
- Шекун О.В.* Матеріальна культура сільської околиці Чернігова IX—XIII ст. // Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури» / Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. — Інф. бюл. — 1992. — № 2. — С. 50—53.
- Шинаков Є.О.* До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988 р.): Тез. доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. 2.
- Штыхов Г.В.* Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвящ. 1500-летию Киева. — Минск, 1983 — С. 54—57.

Одержано 06.03.2008

И.А. Готун

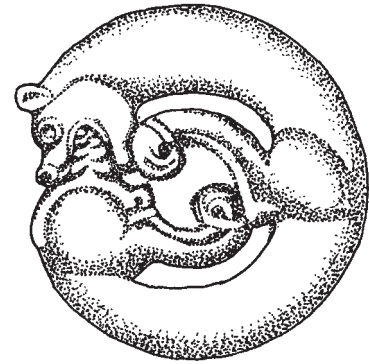
НЕОРДИНАРНОСТЬ ДРЕВНЕРУССКОГО СЕЛА НА ПРИМЕРЕ ПОСЕЛЕНИЯ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ

Несмотря на весомые результаты, достигнутые отечественными археологами в исследовании южнорусских поселений, сельская проблематика остается актуальной. Один из основных вопросов археологии древнерусского села — определение специфики каждого пункта и поиск закономерностей их развития на основе обобщений конкретных материалов. Недавние раскопки на Ходосовском археологическом комплексе позволили выявить неординарный памятник на незначительном возвышении в днепровской пойме. Небольшие по площади раскопки позволили проследить развитие на памятнике черной металлургии, животноводства, охоты, рыбной ловли, что неудивительно ввиду топографических условий. Исследованы и поселения с наличием престижных вещей в слое и заполнении объектов. В нашем случае наблюдаем сочетание одного и другого явления. При преждевременности исчерпывающих выводов о роли и месте исследуемого поселений среди других памятников Киевской Руси, уже сейчас можно утверждать о его неординарности

I.A. Hotun

UNCOMMONNESS OF ANCIENT RUS VILLAGE ON THE EXAMPLE OF KHODOSIVSKE-ROSLAVSKE SETTLEMENT

Despite the earnest results in study of the Southern Rus settlements made by our archaeologists, village issues are still of current importance. One of the main points of Ancient Rus village's archaeology is the determination of the peculiarities of each centre and the search for the pattern of their development based on the generalization of the specific materials. Recent excavations in Khodisivka archaeological site allowed the scholars to uncover an extraordinary monument on a slight eminence in the Dnipro River water-meadow. Small-area excavations resulted in tracing there the development of ferrous metallurgy, cattle breeding, hunting, and fishing, which is natural due to the topographic conditions. Such settlements are mentioned in scientific literature, as well as the settlements with prestigious items in the layer and the filling of structures. In our case a combination of these phenomena is observed. While irrefragable conclusions about role and place of the settlement studied among other Kyiv Rus monuments are too early, its phenomena should be confirmed.

Р.С. Орлов, В.К. Козюба

НОВА ЗНАХІДКА ПРЯСЛИЦЯ З ГРАФІТІ З ВИШГОРОДА

Публікація пірофілітового пряслиця з написом, що складається з 58 знаків, знайденого 1996 р. під час розкопок дитинця давнього Вишгорода.

Влітку 1996 р. Правобережною давньоруською експедицією ІА НАН України (керівник Р.С. Орлов) було продовжено розкопки на дитинці давнього Вишгорода. На північ від Борисоглібської церкви було закладено розкоп III, на межі кв. III—IV якого за 31,5 м від церкви XIX ст., на глибині 0,8 м виявлено рідкісну знахідку — пірофілітове пряслице з написом.

Пряслице знайдено в щільному суглинковому шарі під прошарком будівельного горизонту, пов'язаного зі зведенням Борисоглібського храму (70-ті рр. XI ст. — 1115 р.). На 0,2 м нижче від рівня знахідки зафіксовано горілий прошарок, що за керамікою, яка з нього походить, може бути віднесений до середини — другої половини XI ст. Сам суглинковий шар (у ньому на цій самій ділянці виявлено ще два пірофілітові пряслиця та бронзову книжкову застібку), ймовірно, можна пов'язати з великими планувально-нівелювальними роботами, що передували спорудженню кам'яного храму. Отже, за стратиграфією, археологізація пряслиця з написом відбулась не пізніше останньої чверті XI ст.

Пірофілітове пряслице — багатоколірне (жовтого, світло-рожевого та фіолетового кольорів), біконічної форми. Його висота 1,75 см, діаметр — 2,6 см. Краї верхньої та нижньої площин виробу мають давні сколи, які частково пошкодили напис. Під час розкопок від удару лопати пряслице розколось навпіл, що, на щастя, майже не привело до втрат знаків епіграфічної пам'ятки (рисунок). Пряслице зберігається у фондах Вишгородського історико-культурного заповідника (ВІКЗ, кол. № 2677).

Напис на пряслиці складається з чотирьох рядків і містить 58 знаків:

**ЧЕПОУРАПЪТАПЪШЪНАГ
ЄКЛАВЪДАТОГЪМА
ЗАЖАД[Ъ?]ХОЧОУЗАНЪ
[Д]АМВОЛЕЮСВО**

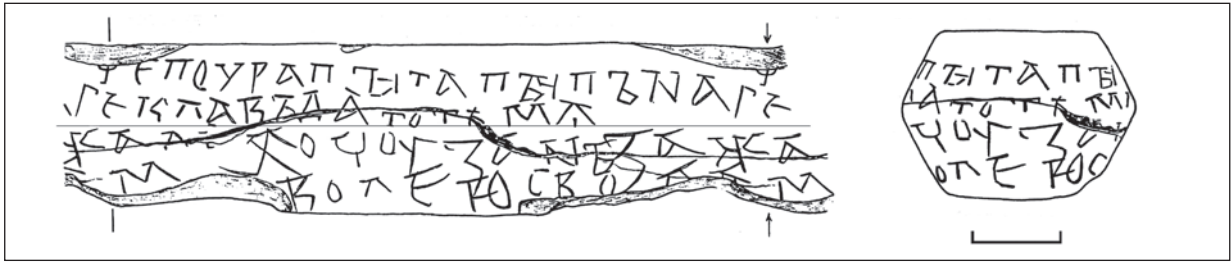
© Р.С. ОРЛОВ, В.К. КОЗЮБА, 2008

Перший та другий рядки розташовані по спіралі, саме тому добре фіксуються як початок напису, так і закінчення другого рядка (МА), яке не має продовження на рівні рядка. Третій рядок, очевидно, починається з прийменника ЗА, який не лише змістовно поєднує слова обох рядків, а й розташований під закінченням другого рядка, фактично продовжуючи його. Третій рядок напису йде по колу, і його остання літера Ъ навіть трохи перекидає початкову літеру рядка. Останній рядок найкоротший і складається всього з трьох слів. Його початок, якщо дотримуватись прийнятої нами логіки продовження напису, збігається із закінченням попереднього рядка і починається з пошкодженого знаку, до прочитання якого ми повернемося пізніше.

З 56 знаків напису, які надійно ідентифіковано з певними літерами, літера А трапляється 9 разів, О — 6 разів, П — 4 рази, В, Є, Т, Ъ — по 3 рази, Д, З, Л, М, Н, У, Ч, Ы — по 2 рази, Г, Ж, К, Р, Є, Ъ, Х, Ю, А — по 1 разу (див. таблицю).

Літера А трапляється в написі найчастіше — майже кожний шостий знак належить їй. Петля літери — зі зломом; у чотирьох випадках (1 — в першому рядку, 3 — в третьому) петля з двома зламами (чи поперечною рисою); є петлі як розімкнуті, так і не розімкнуті. Майже всі знаки гостроверхі, крім одного з плоским верхом у другому рядку. Літера в усіх випадках має покриття — коротке симетричне горизонтальне чи нахилене праворуч у першій частині та довге, зміщене праворуч, трохи увігнуте — в другій.

Написання В у графіті майже однакове: права сторона контуру — єдина лінія з переломом, кутом у бік щогли; нижня петля — кутом вперед, коли основа петлі круто підіймається вгору відносно лінії рядка; зверху — виступ ліворуч, а в одному зі знаків виступ йде в обидва боки, немовби це покриття літери. Є і певна відмінність: у другому рядку перелом правої сторони В не торкається щогли, в той час як у четвертому рядку в обох знаках наявне торкання.

Пірофілітове пряслице XI ст. з написом. Вишгород, знахідка 1996 р.

**Літери напису XI ст.
на пірофілітовому пряслиці з Вишгорода**

Літери	Кількість	Зображення
А	9	А А А А А А А А А
В	3	В В В
Г	1	Г
Д	2	Д Д
Є	3	Є Є Є
Ж	1	Ж
З	2	З З
К	1	К
Л	2	Л Л
М	2	М М
Н	2	Н Н
О	6	О О О О О О
П	4	П П П П
Р	1	Р
Є	1	Є
Т	3	Т Т Т
У	2	У У
Х	1	Х
Ч	2	Ч Ч
Ъ	3	Ъ Ъ Ъ
Ы	2	Ы Ы
Ѣ	1	Ѣ
Ю	1	Ю
Ѡ	1	Ѡ

Єдиний випадок використання Г у написі — без будь-яких особливостей, верхня частина літери має невелику бокову засічку.

Форма літери Д в обох частинах напису близька — обидві мають покриття (у другому випадку його зміщено ліворуч), коротку платформу і маленькі вертикальні «ніжки», спрямовані донизу. Разом із тим у другому рядку літера має плаский верх, а в третьому — гострий верх і меншу висоту.

Літеру Є використано тричі, і кожного разу вона має певні відмінності, які попарно повторюються. Літера має довге покриття (рядки 1, 4), довгий «язичок» (рядки 2, 4) та правобічний нахил (рядки 1, 2). Лише в другому рядку над Є є засічка, повернута ліворуч.

Цікавим є написання літери Ж у вигляді так званого неповного жука — нижні кінці на своїх завершеннях плавно вигнуті в бік щогли, а верхні мають дугоподібну форму. Права сторона літери не торкається щогли. Зверху є засічки, а сама щогла помітно виступає нижче рівня рядка.

Літера З двічі трапляється в третьому рядку. Вона має виразний перелом і «хвіст», розташований фактично під рядком. При цьому в знаках помітні й відмінності: початкова З рядка вертикальна (точки перелому і нижнього закінчення «хвоста» утворюють вертикальну лінію) і має виступ зверху праворуч, що також є своєрідним покриттям, а друга — нахилена ліворуч.

У формі літери К можна відзначити її розімкнутість. Права частина має два злами, що утворюють зигзагоподібний контур. На щоглі — відносно довга верхня засічка.

Обидві літери Л напису фактично однакові: вони мають плаский верх і покриття й відрізняються між собою лише нахилом.

Написання літери М також досить близьке: в обох випадках вона має плечі, утворені довгими засічками і гостру петлю, що не доходить до низу рядка, а також вертикальну ліву та нахилену праву щогли. Є і певна відмінність: в останній літері напису верхні засічки зміщено ліворуч.

Дві літери Н на пряслиці написано по-різному. В першому випадку наявна напівдіагональ, коли один із кінців перекладки потрапляє не на крайню точку щогли, а сам знак має зміщені ліворуч верхні засічки. У другому випадку перекладка утворює діагональ, з'єднуючи верхній край лівої щогли з нижнім краєм правої, а літера зверху має симетричні засічки.

Другою за частотою використання літерою напису є О. На відміну від більшості інших літер напису, вона не має покриття. В чотирьох випадках контур літери розімкнутий (один раз знизу і тричі зверху), у трьох — має невеличкий «хвостик».

Літера П трапляється чотири рази в першому рядку. Її написання однакове: зверху вона має виступ (перекладка довша за відстань між вертикальними рисками) і нахилена праворуч.

У літери Р щогла майже не виходить за межі рядка; петля — зі зломом, кутом вгору. Знак має зверху ліворуч незначний виступ.

Літера **Г** має зверху горизонтальне закінчення без засічок, знизу — невелику дугу.

У верхній частині напису тричі трапляється літера **Т**. За висотою це найменша літера. Її особливість: у двох випадках перекладаина знака ширша за висоту вертикальної основи; бічні засічки — вертикальні, короткі, спрямовані лише вниз.

Написання літери **У** дещо різниться. В першому рядку ця літера не виходить за його межі, має верхні засічки. У третьому рядку **У** трохи виходить за його межі, нахилена ліворуч, тому її спинка розташована майже вертикально; остання зверху закінчується довгою засічкою, зміщеною праворуч.

Найбільшою за розміром літерою напису є **Х**. Вона прямолінійна; ліва риска має верхню засічку, права — довгу засічку, яка майже покриває літеру. Права риска літери на своїх кінцях має додаткові довгі засічки, розташовані перпендикулярно до неї.

Літера **Ч** має чашоподібну форму. Її ніжка перетинає дугу верхньої частини. У початкової літери напису ніжка закінчується невеликою засічкою, яка є однією з двох нижніх засічок цієї епіграфічної пам'ятки. У другого знака довга засічка розташована над лівим краєм чаші, а остання — несиметрично щодо ніжки.

Надзвичайно цікавою є форма літери **Ъ**. Вона має нахилену щоглу. В другому рядку літера зверху має виступ праворуч, але визначити форму її петлі неможливо через пошкодження. Знак верхнього рядка має петлю з двома зламами, утвореними лінійними відрізками замкнутої петлі. До цієї, можливо, найважливішої, палеографічної особливості напису ми повернемося під час розгляду питання про його хронологію.

Звернемо увагу до написання літери **Ы**. Вона також має петлі з двома зламами, що підтверджує не випадковість цієї форми петлі. Ліві частини обох знаків зверху мають виступи праворуч. У першій літери **Ы** відсутня верхня частина петлі, а права вертикальна риска майже з'єднана з нею. Натомість, другу літеру прокреслено ретельніше: петля не має великих розривів і над нею досить високо проходить перемичка, що з'єднується не зі щоглою лівої частини літери, а за допомогою нахиленої риси — з правим виступом над згаданою щоглою.

У літери **Ѳ** верхня частина щогли нахилена. «Коромисло» проходить горизонтально. Відсутнє з'єднання щогли та нижньої частини петлі.

У написі чітко прокреслено літеру **Ю**. Її перемичка сильно виступає праворуч в **О**, а щогла зверху має довгу засічку.

Цікавою є форма літери **А**: спрощена, без перекладаина, але з покриттям.

У написі є два дуже пошкоджені знаки, внаслідок чого можна лише реконструювати розташування певних літер на їх місцях. У третьому

рядку шостий знак між літерами **Д** та **Х** втратив частину свого контуру через тріщину. Під нею помітно завершення вертикальної риси, від якої праворуч під прямим кутом відходить інша риска, яка не має продовження. Над тріщиною проходить ребро пряслиця, яке трохи стесане і має пошкодження поверхні у вигляді коротких горизонтальних рисок — сліди використання пряслиця за призначенням, тому у верхній частині знака помітна лише горизонтальна риска, що йде ліворуч від імовірного верхнього закінчення щогли літери. Оскільки, за логікою, в цьому місці напису не має бути приголосної літери, найімовірніше, знак належав літері **Ъ** або близьким до неї за написанням **Ь** чи **Ѳ**. Могли також стояти літери **А** або **Є**, але, зважаючи на їх розмір та форму написання в інших місцях напису, це малоімовірно.

Нижня площина пряслиця має значний давній скол, який частково знищив нижні частини кількох літер. Серед них лише перша літера потребує реконструкції. Знак має довге покриття та плаский верх, від якого під кутом симетрично відходять дві риси. На наше переконання, це не може бути літерою **А**, тому що в напису майже всі її знаки гостроверхі, а розташування поруч написаних по-різному (з пласким верхом і гостроверхої) знаків подвійної **А** неможливе. Швидше за все, це літера **Д** з пласким верхом.

За характером накреслення літер напис складається з двох частин. Перші два рядки продряпано досить акуратно — знаки мають приблизно однакову висоту і відстань один від одного. Ця частина напису має незначний нахил праворуч. Натомість, у другій половині використано більші за розміром літери, написання яких має виразний лівосторонній нахил. Зіставлення графічних особливостей зображення однакових літер обох частин напису показує як збіг, так і певні нюанси накреслення тих чи інших знаків.

Серед близьких або тотожних написань можна виділити літери **А** (майже повний збіг), **Є** (наявність покриття та довгий «язичок»), **А**, **В**, **Д**, **М**. По-іншому написано літеру **Н**: у першому випадку перекладаина утворює напівдіагональ, у другому — діагональ. Ще одна особливість: у верхніх рядках наявні недовгі покриття літер та верхні засічки, в той час як у більшості нижніх — довгі покриття. Найвиразніше це помітно на прикладі літери **А**, у якої коротке симетричне покриття змінюється на довге, зміщене праворуч, трохи увігнуте.

На нашу думку, поки немає достатніх підстав для твердження, що напис зроблено не однією людиною. Різні розміри літер, їх нахил та деякі особливості написання можуть бути пов'язані з кількома обставинами. По-перше, оскільки пряслице біконічної форми, під час нанесення напису його бічні площини розташовувались під різ-

ним кутом до руки виконавця напису й, відповідно, вістря предмету, яким прокреслювали знаки. По-друге, обсяг напису другої частини на 6 знаків (26 проти 32) менший від першої, і з наближенням до кінця запису автору вже не потрібно було турбуватись про економію місця, що вплинуло на розмір літер. По-третє, причиною зміни характеру письма міг стати поспіх, через який, не виключено, довелося закінчувати напис.

Сам зміст послання, який має цілком особистий, навіть конфіденційний, характер і адресований від першої особи (**МА, ХОЧУ**), передбачає виконання напису автором тексту. Припущення, що напис дописано чи цілком зроблено іншою чи іншими особами на замовлення автора повідомлення, на нашу думку, маловірогідне. Також не слід перебільшувати відмінності у написанні літер, адже деякі з них накреслено по-різному не лише в межах першої чи другої частини напису, а навіть в одному рядку. Зокрема, досить різне написання простежується на прикладі літер **Є, О** (рядки 1, 2), **Ы** (рядок 1) та **З** (рядок 3). Цей випадок не є винятком, адже у багатьох епіграфічних пам'ятках спостерігається різне написання тих самих літер у складі одного напису.

Оскільки напис на пряслиці з Вишгорода містить 24 літери, це дає змогу на основі палеографічних особливостей з'ясувати його хронологію. Кожна літера має кілька основних та другорядних ознак, пов'язаних із формою та послідовністю нанесення окремих складових елементів. На основі масового матеріалу (понад 1000 берестяних грамот) російські вчені склали детальні палеографічні таблиці для кожної літери давньоруської абетки, на основі яких чітко простежуються тенденції зміни написання літер XI—XV ст. (Янин, Зализняк 2000). Ця робота важлива насамперед тим, що, на відміну від більшості графіті на стінах монументальних пам'яток, берестяні грамоти майже в усіх випадках мають досить вузьке датування, що ґрунтується на дендрохронологічних і, відповідно, стратиграфічних спостереженнях.

Комплекс ознак, притаманний написанню тієї чи іншої літери, є рухливим: одні елементи стабільно наявні протягом тривалого часу, інші побутували в певні проміжки, посилюючись на піці використання і зникаючи. Опрацювання десятків тисяч прикладів написання літер дало змогу дослідникам простежити цю динаміку. Спираючись на неї, можна констатувати:

- гостроверхе написання літери **А** було поширене в XI — до 40-х рр. XII ст.;
- форма нижньої петлі кутом вперед літери **В** характерна для часу до 60-х рр. XII ст.;
- правий нахил написання літери **Є** є піковим для рубежу XI—XII ст.;
- виступ ліворуч зверху літери **Р** найчастіше простежено на пам'ятках другої половини XI ст.

Разом із тим можна навести перелік палеографічних ознак, що з'явилися або різко посилюлися на початку XII ст. (Янин, Зализняк 2000, с. 241—242) і *відсутні* в нашому написі:

- А** — петля опукла, широко розкрита
- Г** — з нижньою засічкою
- Д** — А-подібна
- Є** — засічка на «язичку» або «язичок» донизу
- Ж** — дуга над дугою, наявність перемички
- З** — Ъ-подібна, «хвіст» трохи виступає з рядка
- К** — з нижніми засічками, зменшений верх
- П** — з нижніми засічками
- Р** — верх петлі відкритий
- Т** — з нижньою засічкою, без бічних засічок
- У** — У-подібні, зокрема з пересічкою
- Х** — цілком у рядку
- Ы** — без перемички
- Ѡ** — у вигляді тризуба

Зіставлення наявних і відсутніх ознак літер, використаних у написі на пряслиці, дає змогу стверджувати, що за палеографією цей напис може бути датовано другою половиною XI ст. З огляду на стратиграфічні обставини знахідки, про що йшлося вище, цей час може бути звужено до третьої чверті XI ст.

Запропоноване датування дає змогу дещо відкоригувати палеографічну хронологію, зроблену на основі берестяних грамот. Це стосується літери **А**, спрощене (без перекладни) написання якої з'явилось, як вважалося, не раніше XII ст. Особливо цікавим є написання петлі літери **Ъ** з двома зламами, яке на вишгородському пряслиці трапляється двічі і ще двічі — у складі літери **Ы**. За матеріалами північноруських берестяних грамот ця ознака з'явилася після 1300 р. (!). Натомість, на прикладі київських графіті № 3, 4, 101 подібне написання у Південній Русі траплялося у другій половині XI ст. (Высоцкий 1976, с. 169).

Найскладнішим є прочитання напису, адже, ймовірно, в його словах подекуди пропущено окремі літери чи склади. Ми звернулися за допомогою до визнаних фахівців-філологів — Олександра і Ольги Страхових (Бостон, США) та Олексія Гіппіуса (Москва, Росія). Запропоновані ними прочитання напису є попередніми і, ймовірно, в подальшому будуть уточнені авторами реконструкцій.

Олександр та Ольга Страхови пропонують таке прочитання напису:

**ЄПОУРА ПЫТА ПЫШЪНА ГЕ
КЛАВЪДА ТОТЪ МА
ЗАЖАД[А] ХОЧУ ЗАПЪ
ВОЛЕЮ СВО[ЄЮ]М ...**

У першому знаку напису вони вбачають титло складної форми, яке стосується літери **З** і позначає цифру 3. Переклад напису такий:

**ЄПФАН ПИТАЄ ПОПИНУ ВТРЕТЄ
КЛАВДІЯ ТОТЕ МЕНЕ**

ЗАХОТИЛА ХОЧУ ТОМУ ЩО
ВОЛЕЮ СВОЄЮ М...

Початковий антропонім СПУРА пов'язується з видозміненою формою християнського імені СПФАН, за аналогією з формою ОПУРА, вживаною як ім'я попа за джерелом першої половини XV ст. (Страхов 2003, р. 202). О.Б. Страхов опрацював велику підбірку імен та прізвиськ, утворених від християнських імен (Страхов 2003). Зазначимо, що корпус цих антропонімічних форм переважно датовано XV—XVI ст., і це пов'язано не лише зі станом збереженості писемних джерел. Для трансформації християнських імен мало сплинути багато часу, і цей процес, принаймні для XI ст., мав тільки розпочатись. Відсутність суттєвих трансформацій християнських імен у XI—XII ст. підтверджується величезним корпусом епіграфічних пам'яток зазначеного часу. З огляду на це форма ЧЕПУРА здається більш прийнятною в прочитанні графіті.

О.О. Гіппіус запропонував таке прочитання:

**ЧЕПУРА ПЫТА ПЫПНА
РЕКЛА ВЕДА [Ю?]ТЬ МА
ЗА ЖАД[Ъ] ХОЧУ ЗА НЪ
[Д]А М(А) ВОЛЕЮ СВО(ЕЮ)**

Переклад напису російською:

ЧЕПУРА СПРАШИВАЛА — ПЫПНА
СКАЗАЛА: «ВЫДАЮТ МЕНЯ
ЗА ЖАДА; ХОЧУ ЗА НЕГО,
И ОН МЕНЯ СВОЕЙ ВОЛЕЙ (ВЫБРАЛ? БЕРЕТ?)»

За його версією, в написі фігурує і другий жіночий антропонім — ПЫПНА, що виступає автором

прямої мови повідомлення. О.О. Гіппіус припускає, що перший знак після цього антропоніму належить не літері Г, а є літерою Р без нижньої частини петлі. Кон'єктура [ю] у лексемі ВДАЮТЬ, якою він пропонує замінити літери ТО, на нашу думку, не відповідає самому напису: прокреслення літери О дійсно не дуже чітке і, не виключено, що тут могла стояти й інша літера, але написання Т не викликає сумнівів (у перекладини знака є бокові засічки та відсутня перемичка). На думку вченого, напис міг мати продовження, яке виходило на втрачену нижню площину пряслиця.

Отже, можна констатувати, що задовільним є переклад початку напису «Чепура питає...» та його другої половини «...мене за Жада, хочу за нього, і мене волею своєю...». Зрозуміло, що такий переклад напису є дискусійним і потребує подальшого опрацювання, насамперед фахівцями-філологами.

Свого часу у Вишгороді вже було зроблено кілька знахідок пірофілітових пряслиць із написами **НЕВЕСТОЧЬ, ИҮЛИАНА, ЛИДИА, БЛАТЬ**. Нова знахідка 1996 р. є унікальною, оскільки напис із 58 знаків є найдовшим серед подібних епіграфічних пам'яток Давньої Русі. Вивчення його лексичного складу, фонетичних та графічних особливостей поповнить наші знання про стан розмовної давньоруської мови та напрями розвитку її палеографії.

Автори висловлюють щире подяку Тетяні Вілкул (Інститут історії НАН України) за консультацію та допомогу в організації комунікації з шановними експертами.

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). — К., 1976.

Страхов А.Б. К древнерусской текстологии (замечания и поправки к изданиям разных лет) // PALAEO Slavica. — 2003. — Vol. 11. — P. 199—213.

Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). — М., 2000. — Т. 10.

Одержано 29.11.2007

Р.С. Орлов, В.К. Козюба

НОВАЯ НАХОДКА ПРЯСЛИЦА С ГРАФФИТИ ИЗ ВЫШГОРОДА

Проанализирована палеография надписи, в которой представлено большинство (24) букв древнерусского алфавита. На основе особенностей написания знаков, их сравнения с палеографическим корпусом новгородских берестяных грамот и с учетом стратиграфии находки надпись может быть отнесена к третьей четверти XI в. В публикации приводятся предварительные варианты прочтения надписи, предложенные известными специалистами-филологами — А. и О. Страховыми и А. Гиппиусом.

R.S. Orlov, V.K. Kozyuba

NEW FIND OF A WHORL WITH GRAFFITI FROM VYSHGOROD

Analysis of palaeography of the inscription included most (24) of the letters of Ancient Rus alphabet. Based on the script peculiarities and their comparison with the palaeographic corps of Novgorod birch bark documents, and taking into consideration the stratigraphic localization of a find, the inscription can be referred to the third quarter of the 11th c. The paper contains the preliminary versions of reading the inscription, proposed by A. and O. Strakhovs and A. Hippus, the outstanding experts in philology.

До історії стародавнього виробництва

С.В. Паньков, Г.О. Вознесенська
**ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАЛІЗОДОБУВНОГО
І ЗАЛІЗООБРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА
У ДАВНЬОРУСЬКОМУ КИЄВІ**
(про витоки місцевої чорної металургії
та металообробки)

Розглянуто історико-технологічні та виробничі засади, що забезпечили розвиток залізодобувного та залізообробного виробництва у давньоруському Києві. Виділено основні напрями розвитку чорної металургії та металообробки на території, що згодом увійшла до складу міста, визначено умови, які в подальшому сприяли організації провідного різновиду ремісничої діяльності в Києві.

У розвиток багатьох галузей виробничої діяльності населення середньовічної Європи помітний внесок зробили її східні терени, де сформувалася одна з найпотужніших держав того часу, що з середини IX ст. «нача прозиватися руская земля». Політичним, економічним, культурним і духовним центром цього державного утворення з 882 р. став Київ — осередок консолідації східнослов'янських народів і племен, що пов'язали з ним свою історичну долю.

Археологія давньоруського Києва надала багато свідчень опанування його мешканцями високотехнологічних (як на той час) виробництв, пов'язаних з видобуванням (отриманням), обробкою не лише коштовних і кольорових, а й чорних металів (Рыбаков 1948; Каргер 1958; Толочко, Вознесенська 1981, с. 266; Килиевич 1982, с. 174 та ін.). Саме від цього залежали розвиток місцевого господарства, торгівля й можливість захисту від іноземних посягань.

У статтях: «Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві», «Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві» (Паньков 2003, с. 104—115; Вознесенська, Паньков 2004, с. 55—68) автори дійшли висновку, що в місті часу передмонгольського — початку литовського панування діяли як залізодобувні, так і ковальські майстерні, що забезпечували необхідним металевим матеріалом і виробами з нього міських мешканців. У межах тогочасного Києва — «Верхньому місті», на Подолі, околицях та «кінцях» виявлено рештки осередків залізодобування та залізообробки, що забезпечувалися стаціонарними наземними сиродутними та ковальськими горнами. Видобування і переробку залізної сировини здійснюва-

ли професійні майстри, що засвідчують численні знахідки решток ковальсько-металургійних майстерень на території міста (Каргер 1958, с. 369—487; Килиевич 1982, с. 152—169; Толочко, Вознесенська 1981, с. 265—270; Паньков 2003, с. 104—115; Вознесенська, Паньков 2004, с. 59—68).

До металургійного відновлювального процесу було віднесено понад 20 пам'яток, на яких виявлено рештки відповідних залізодобувних горен, що свідчать про експлуатацію стаціонарних металодобувних пристроїв із наземною глинобитною шахтою, розміщеною на такій самій основі. У технології ковальського виробництва переважали суцільнометалеві конструкції зі значним відсотком цементованих виробів (проте відсоток знахідок, де зафіксовано використання цілеспрямованого тришарового пакетування, наварювання сталі на залізну основу порівняно з північноруськими осередками помітно менший) (Вознесенська, Паньков 2004, с. 59).

Це останнє спостереження дослідників історії техніки і технології залізодобування та залізообробки на території давньоруської держави засвідчує, що різні її регіони зазнали впливу різних виробничих традицій з боку сусідів, з якими вони безпосередньо межували, а перед тим запозичили певні досягнення у цій галузі у своїх попередників. З огляду на це порівняльний аналіз відповідних матеріалів має виявити ці розбіжності, окреслити напрями історико-технічного та технологічного розвитку чорно-металургійного виробництва, що забезпечували його організацію в умовах становлення феодального суспільства на різних територіях давньоруської держави.

Отже, наявність у місцевостях, охоплених давньоруським Києвом, залізодобувних та залі-

зообробних майстерень, знарядь праці ковалів і металургів, виробів із заліза, решток осередків видобування та попередньої обробки відповідної сировини, відходів зазначеного різновиду ремісничої діяльності дають змогу вивчати процеси формування техніко-технологічних, організаційних та історичних засад, що сприяли розвитку виробництва й обробки чорного металу в Києві.

Вирішення цих питань потребує певного культурно-хронологічного поділу наявних пам'яток залізодобування й залізообробки, виявлення їх можливого зв'язку з основними історичними подіями, які перетворили невеличкий «городок» середньодніпровських східнослов'янських племен на столицю держави, зіставлення зі вже розробленою схемою розвитку ремісничого виробництва Давньої Русі (Рыбаков 1948; Каргер 1958; Толочко 1989, с. 77—119; Толочко 2000, с. 377—443 та ін.).

Разом з тим вивчення решток місцевого чорнометалургійного виробництва дасть змогу розглянути його організацію, виявити місце металурга-ковалів в сучасному йому суспільстві, асортимент виготовленої продукції, зіставити його з напрямками господарської та виробничої діяльності. Можливо, так стануть зрозумілими напрями, що визначили розвиток залізодобувної та залізообробної справи давньоруського Києва, її масштаби, зв'язок із сільською околицею (можливо, навколишніми тогочасними державами). Слід зазначити, що історія міста розподілена на етапи: від заснування, захоплення «града» князем Олегом до татаро-монгольського руйнування та литовсько-польського панування. На першому з етапів мало бути завершено формування головних техніко-технологічних і організаційних особливостей місцевого чорнометалургійного виробництва, пов'язаного з відповідною діяльністю ранньо- і давньослов'янських племен, на другому та третьому — відкритися можливості подальшого їх розвитку.

Зважаючи на це, маємо дослідити такі історичні питання.

- Якими місцевими фізико-географічними, геоморфологічними умовами забезпечувався розвиток техніко-технологічної культури населення, яке опанувало території, що згодом увійшли до давньоруського Києва?

- На яких попередніх техніко-технологічних, виробничих та організаційних засадах формувалася давньокиївська чорна металургія та металлообробка?

- Досягнення яких племен визначили основні напрями і подальший розвиток чорнометалургійного виробництва у давньоруському Києві?

Безумовно, пошук відповідей на ці запитання сприятиме виявленню початків чорнометалур-

гійного виробництва на південноруських територіях за доби утворення «землі руської», а також встановленню фізико-географічних (геоморфологічних), техніко-технологічних, історико-соціальних умов, що забезпечили його організацію в часи існування Києва як «стольного града» давньоруської держави.

Відомо, що в давнину наявність залізодобувного та залізообробного виробництва в певному місці, селищі, фортеці, городищі або місті передбачала забезпеченість природними джерелами (легкодоступні та легкоплавкі поклади руди, ресурси деревини, водні басейни), певним рівнем техніко-технологічної культури місцевого населення, що мало опанувати температурні режими у межах 1250 градусів за Цельсієм і свідомо володіти засобами їх досягнення і керування (конструкції сиродутних залізодобувних і ковальських горен із системою примусового дуття, застосування різних домішок до шихти, що мали знижувати температурний режим відновлення заліза — флюси, полегшувати процес шлакування), володінням способами вільної ручної ковальської ковки, існуванням сталої категорії майстрів-ремісників, які пов'язали свою діяльність з металургією та металлообробкою заліза, наявністю більш-менш широкого ринку збуту продукції у самому місті та поза його межами.

Відносно фізико-географічних факторів відомо, що територія стародавнього Києва та його околиць була забезпечена усіма необхідними похідними матеріалами для видобування й обробки заліза (Толочко 1972, с. 35—37). Зокрема, М.Ф. Берлінський наприкінці XVIII ст. відзначав наявність під містом, на його території (що не перевищувала меж давньоруського Києва у період розквіту) розгалуженої системи придатних для вживання водних джерел та «... изобилующие селитренными, гипсовыми, соляными или охренными веществами (...) железного свойства у реки Лыбедь ключ». Зрозуміло, вони насичувалися частками покладів певних мінералів та засвідчують, що: «Во многих низменностях около Киева находится болотная железная руда ...». Крім того, дослідник перелічив багато різновидів дерев, з яких склалися «леса и перелески» поблизу міста, придатних до випалу деревного вугілля (Берлінський 1991, с. 222—223). Сучасні дослідники, намагаючись відтворити стародавній процес відновлення заліза сиродутним способом, також використовували дернову руду, яку знайшли «на березі природного озера на східній околиці м. Києва» (Готун, Петраускас, Петраускас 2005, с. 56—57). Отже, територія давньоруського Києва та його найближчих околиць не була позбавлена необхідних джерел видобуван-

ня заліза сиродутними способом та його подальшої ковальської обробки, оскільки на той час місто розташовувалося практично у лісовій зоні Східної Європи, що проходила південніше сучасної. Встановлення техніко-технологічних, історико-соціальних та організаційних засад, які забезпечили розвиток залізодобування та обробки заліза у давньоруському Києві, потребує вивчення процесів формування цієї галузі виробництва в часи, що передували його виникненню. Їх розгляд має окреслити основні напрями діяльності племен, що населяли київські пагорби, визначити особливості розвитку місцевого чорнометалургійного виробництва, що вплинули на його подальший техніко-технологічний та організаційний рівні.

З давніх-давен Київські гори, їх схили, підгір'я і береги річкових долин приваблювали людину. З доби «каменю» (відома Кирилівська стоянка) тут оселялися представники практично всіх археологічних культур, ареал поширення яких охоплював Київське Подніпров'я (трипілля, доба бронзи, ранній залізний вік тощо). Безумовно, у забезпеченні своєї життєдіяльності вони використовували природні ресурси, що надавала їм місцева територія. Проте «перші знахідки», пов'язані з початками металургії та металообробки заліза в місцевостях, згодом охоплених Києвом, вірогідно збігаються з пам'ятками зарубинецької культури. Однак це не вказує на те, що у попередні часи тут не існувало чорнометалургійного виробництва. Можливо, під час польових досліджень на його рештки не звертали уваги, або вони були знищені пізнішим містобудуванням.

Сучасними польовими дослідженнями Києва виявлено близько 20 поселень зарубинецької культури, датованих кінцем I тис. до н. е. — першою чвертю I тис. н. е. Під час розкопок деяких із них виявлено безпосередні докази наявності місцевого залізодобування та залізообробки: залізні шлаки, розвали горен та вироби із заліза (Максимов 1972, с. 27). Одне з таких поселень, датоване кінцем III ст. до н. е., розташовувалося на горі Юрковиці. На поселенні знайдено залізні шлаки, уламок стінки глинобитного горна, наконечник списа, шила, уламки залізних ножів з «горбатою» спинкою (Максимов 1972, с. 27).

Відзначивши розвиток чорної металургії та металообробки на зазначеній території за доби зарубинецької культури, не можна залишити поза увагою й поселення її пізнього періоду Оболонь, розташоване на «... південно-західному березі озера «Печань» (стариці р. Почайни» (Максимов 1982, с. 91; Гопак, Шовкопляс 1983, с. 154—160). Тут рештки залізодобувного та залізообробного виробництва представлено знахідками скупчень шматків залізної руди і шла-

ків, близько 40 виробами із заліза. Свого часу їх було досліджено методами металографічного аналізу, що сприяло подальшому вивченню місцевого чорнометалургійного виробництва (Максимов 1982, с. 94).

На жаль, стан решток залізодобувного виробництва, зафіксованих на горі Юрковиці та в місцевості Оболонь, не дає змоги належно їх реконструювати. Однак виявлення уламків зашлакованої стінки горна, шматків залізного шлаку певного розміру, синхронізація з відомим залізодобувним і обробним осередком поблизу с. Лютіж дає змогу припустити використання мешканцями поселення на горі Юрковиці та Оболоні залізодобувних горен того самого типу, якими користувалися і на відомому поселенні Лютіж (осередок видобування та обробки заліза межі — першої чверті I тис. н. е.) (Бидзиля, Пачкова 1969, с. 51—74) — стаціонарних горен багаторазового використання з наземними глинобитними шахтами, шлаковипуском і примусовим дуттям (Паньков 1993, с. 83).

Безумовно, свій внесок у розвиток залізодобування і залізообробки на території, згодом охопленій Києвом, зробили племена київської культури, датовані II—III — серединою V ст. н. е., назва якої походить саме від групи пам'яток, виявлених у середині минулого століття поблизу міста (Даниленко 1955, с. 27—29). Пізніше поселення цієї культури було зафіксовано на територіях, що увійшли до міста за часів існування давньоруської держави: на «Копир'євому кінці», в урочищі Дитинка, на Кирилівці (Терпиловский, Абашина 1992, с. 102—103).

Незважаючи на те, що решток залізодобування і залізообробки саме на цих «київських» поселеннях київської культури не зафіксовано, слід зазначити їх наявність у шарах середньодніпровських пам'яток, досліджених у сучасній Київській області. Це матеріали, що засвідчують збагачення руди шляхом її попереднього обпалу (с. Савенки Бородянського р-ну), пристроями для отримання деревного вугілля (пос. Глеваха) і залізодобувними горнами (пос. Васильків-1а), які за конструкцією та параметрами мало відрізнялися від тих, що експлуатувалися мешканцями пізньозарубинецького поселення поблизу с. Лютіж (Терпиловский, Абашина 1992, с. 37, 100).

У той час, коли територія сучасного Києва і Київщини була ареалом київської культури, на цих теренах мешкали представники черняхівської культури, які були своєрідними «провідниками» техніко-технологічних досягнень античної та греко-римської цивілізацій до Східної Європи. Саме черняхівці вплинули на формування традицій, що стало підґрунтям для розвитку чорної металургії та металообробки у давньоруському Києві.

На жаль, польові дослідження численних осередків перебування представників черняхівської культури на території України не надали досить збережених і придатних до реконструкції решток залізодобування. Однак за наявними матеріалами можна дійти висновку стосовно використання черняхівськими металургами-ковачами залізодобувних горен, подібних до тих, які експлуатували ковалі-металурги зарубинецької, пізньозарубинецької та київської культур (Паньков 1993, с. 58—69). Отже, щодо відновлення заліза сиродутним способом можна висувати, що майстри — представники племен, які мешкали на території майбутнього Києва, віддавали перевагу визначеній конструкції металодобувного пристрою, що згодом (з певними удосконаленнями) використовували місцеві ремісники за доби давньоруської держави (Вознесенська, Паньков 2004, с. 55—68). Очевидно, ця перевага визначалася не стільки продуктивністю залізодобувних горен порівняно з тими, що експлуатувалися на комплексах екстенсивного залізівиробництва типу Новоклинове—Свентокшиси (грунтувалася на діяльності спеціалізованої великої сімейної общини металургів-ковалів), скільки більш розвинутою суспільною організацією — індивідуальною родиною (можливо, із залученням найманих або особисто залежних робітників) професійних майстрів-ремісників (Паньков 1992, с. 116—128).

Згідно з наявними даними пошук відносного початку розвитку техніки і технології ковальської справи східних слов'ян, її організації на теренах, де згодом виник Київ, слід розпочинати з дослідження матеріалів, зіставних із пам'ятками середньодніпровської групи племен зарубинецької культури. На час її існування техніка залізообробки, безумовно, обмежувалася вільною ручною ковкою металу в розпеченому стані. При цьому сировиною насамперед слугувало кричне залізо й низьковуглецева сталь, що пояснюється неможливістю керування процесом відновлення чорного металу сиродутним способом з метою отримання вихідного продукту з попередньо заданими якостями (хоча сталь з підвищеним вмістом вуглецю, яку отримували способом вторинної цементації, ковалям зарубинецької культури також була відома, однак її використовували дуже рідко). Так само рідко застосовували й термічну обробку поковок. Натомість деякі технологічні особливості, виявлені в поодиноких випадках у виробках із заліза середньодніпровської групи племен зарубинецької культури (цементация лез інструментів з їх подальшим місцевим загартовуванням, використання «пакетованої» сировини), дають змогу співвідносити їх зі сталими традиціями пізньокельтської (пізньола-

тенської) металообробки. Водночас технологічна характеристика залізних виробів середньодніпровських зарубинецьких племен пов'язує їх із ковальськими традиціями населення українського лісостепу скіфської доби. Насамперед це стосується використання цементації залізного напівфабрикату або готового виробу (Вознесенська 1996, с. 18—19; Недопако 2001, с. 144).

Загалом рівень майстерності давав змогу ковалям зарубинецької культури виготовляти асортимент (висновки зроблено на основі знахідок з території сучасного Києва і Київщини), що не відзначався широтою, металоємністю і складався переважно з невеликої кількості знарядь праці, предметів озброєння, повсякденного побуту і прикрас (близько 30 позицій). Тогочасні майстри-ковалі забезпечували сільське господарство серпами, косами, сокирами-кельтами; ремісництво — зубилами, пробійниками, долотами, свердлами, можливо пилками; озброєння — наконечниками списів та стріл; побут і хатній вжиток — шилами, голками, проколками, костилями, петлями, цвяхами, заклепками, різного роду гачками, кільцями, бритвами, щипачками, кресалами, скріпами та оковками ременів; прикраси — фібулами, застібками, браслетами, підвісками (Бидзиля и др. 1983, с. 92—93). Загалом такий асортимент відбивав рівень розвитку продуктивних сил населення, що мешкало на зазначеній території на межі — у першій чверті I тис. н. е.

На відміну від попереднього періоду, техніко-технологічні дослідження ковальської продукції племен черняхівської культури доводять значно вищий рівень розвитку ковальського ремесла й володіння вільною ручною ковкою.

По-перше, з'явився диференційований підхід коваля до вибору сировини. По-друге, розпочалося широке використання техніки поверхневої та наскрізної цементації заготовок, уже готових виробів. По-третє, для з'єднання деталей поковки використовували ковальську зварку металу (конструктивне зварювання заліза й сталі в одному виробі виявлено в поодиноких випадках). З ковальським зварюванням пов'язують і спосіб попередньої підготовки сировини, що давав змогу отримувати так званий пакетований метал, характерний для черняхівських виробів із заліза.

Загалом техніко-технологічні дослідження доводять, що термічна обробка поковок для ковалів черняхівської культури була звичайним способом, а використання під час виготовлення знарядь праці та предметів озброєння стійкого сполучення пакетованої сировини з цементациєю лез і термообробкою наближають їх ковальські традиції до середньоєвропейських пізньолатенського часу (Барцева, Вознесенская, Черных

1972, с. 27—33). Слід зазначити, що поєднання цих традиційних для залізообробки племен черняхівської культури способів в одному виробі в подальшому простежено в матеріалах ранньослов'янських поселень Середнього Подністров'я, де виявлено типологічну близькість празьких старожитностей культурам римського часу (Вознесенська 1996, с. 44).

Отже, обсяг знань у галузі обробки чорного металу, майстерність виконання певних операцій дали змогу ковалям племен черняхівської культури помітно збільшити асортимент виробів (до 60 найменувань). Значний їх відсоток становили знаряддя праці (особливо землеробські) та предмети озброєння. Зі знарядь праці сільського господарства та промислів черняхівські ковалі виробляли наральники, плужні лемеші, відвали (чересла), коси, серпи, мотики, обійми робочих частин дерев'яних лопат, пружні ножиці, рибальські гачки, наконечники мисливських стріл. Ремісничі інструменти представлено теслами, скобелями, долотами, стамесками, сучкорізами, свердлами, зубилами, пробійниками (є дані щодо використання токарних деревообробних верстатів, що засвідчує знахідка залізного різця, що мав на одному з кінців гачкоподібне лезо) (Баран 1981, с. 110). Серед предметів побуту та хатнього вжитку відомі сокири, ножі, ключі, замки, голки, проколки, кресала, цвяхи, заклепки, костилі, гачки, кільця, оковки ларців, кришки маленьких циліндричних дерев'яних футлярів, ручки, обручі відер, різноманітні накладки, обійми та ін., фібули, застібки, пряжки, відеркоподібні підвіски, шпильки тощо. Зброю та кінське спорядження представлено мечами, кинджалами, бойовими ножами, сокирками, умбонами, ручками від щитів, наконечниками списів, дротиків, стріл, пряжками та кільцями від зброї, вудилами (Барцева, Вознесенская, Черных 1972, с. 11; Баран 1981, с. 110).

Асортимент виробів із заліза племен черняхівської культури засвідчує розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, що, безумовно, перебували на вищому рівні.

Як уже зазначалося, практично в той самий час, коли на територію майбутнього Києва і Київщини потрапила певна кількість представників черняхівської культури (або їх виробів із заліза), ця місцевість була ареалом поширення середньодніпровської групи київської культури. Матеріали техніко-технологічного дослідження її залізного інвентарю засвідчують близькість зарубинецьким і пізньозарубинецьким ковальським традиціям. У технології ковальства племен київської культури переважали найпростіші способи: ковка цілком із заліза, сирцевої, в поодиноких випадках — високовуглецевої сталі. Відсоток технологічних операцій, спрямованих

на поліпшення робочої якості виробів, також незначний. До них відносять цементацію, пакування похідної сировини. Дослідники відзначають загалом одну відмінність київського металу від зарубинецького: збільшення у першому випадку частки термооброблених предметів, представлених відповідними знаряддями праці та інструментами — ножами, серпами, долотами, свердлами (Гопак 1983, с. 190—198; Терехова и др. 1997, с. 103—105).

Можливо, в цьому і можна вбачати певний вплив техніки та технології ковальства представників черняхівської культури на їх безпосередніх сусідів, які мешкали на території і в околицях сучасного Києва. Матеріали досліджень пам'яток київської культури доводять, що асортимент її залізних виробів не набагато перевищував той, яким користувалися представники зарубинецької культури (близько 30 позицій). Він складався із сільськогосподарських знарядь та промислів (серпи, два—три наральники, пружні ножиці та ботало, риболовні гачки), деревообробних інструментів (долота, ложкорізи, свердла, дворучні скобелі), металообробних (зубила, пробійники, невеличкі, можливо, ювелірні, коваделка), побутових виробів, прикрас, предметів одягу (ножів, шил, голок, бритв, гребінців, кресал, шпильок, фібул, застібок). Предмети озброєння та кінського спорядження представлено наконечниками стріл, уламком дволезового наконечника списа або кинджала, знахідками двох острог (Терпиловский, Абашина 1992, с. 1992, с. 58—73).

Отже, аналіз асортименту виробів із заліза середньодніпровської групи племен київської культури засвідчує, що розвиток їх продуктивних сил був практично на такому самому рівні, що й зарубинецької, і значно поступався черняхівському.

У цілому складається враження (з урахуванням наступного періоду в розвитку місцевої металургії та обробки заліза), що чорнометалургійне виробництво племен, які безпосередньо взяли участь у заснуванні Києва, більше ґрунтувалося на досягненнях у цій галузі представників зарубинецької, пізньозарубинецької і київської культур, ніж черняхівської.

З огляду на це можна дійти таких висновків:

- у часи, що передували заснуванню міста, ранньослов'янські племена виявили корисні властивості місцевих покладів, придатних для видобування заліза, оволоділи способами їх попередньої переробки, необхідними температурними режимами та виробили технічні пристрої, за допомогою яких це видобування здійснювалося;

- у галузі розробки технологічних ковальських операцій місцеві ковалі опанували спо-

соби цементации напівфабрикату та виробу, термічної обробки поковок. Під час виготовлення складних за формою виробів використовували ковальське зварювання однорідного металу (поодинокі випадки фіксують і технологічну зварку заліза зі сталлю). Крім того, застосовувалась техніка пакетування ковальської сировини, визначена поєднанням до одного блока штабок металу з різним вмістом вуглецю;

• відповідні матеріали засвідчують поступове зростання майстерності східнослов'янських металургів-ковалів. Вона постійно вдосконалювалася, набирала оптимальних техніко-технологічних вирішень та організаційних форм, су-

проводжувала потреби розвитку господарства, відповідала стану соціально-економічних та суспільно-політичних відносин місцевого населення першої половини I тис. н. е., стала підґрунтям для подальшого розвитку чорнометалургійного виробництва племенами, що започаткували розвиток залізодобування та залізобробки у давньому Києві.

Отже, другу частину дослідження, пов'язаного з вивченням організації чорнометалургійного виробництва у давньоруському Києві, має бути присвячено досягненням у цій галузі саме представників культур, які визначили так званий полянський період в історії міста.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Баран В.Д. Слов'яни у другій чверті I тис. н. е. // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 39—60.

Барцева Т.Б., Вознесенська Г.А., Черных Е.Н. Металл черняховской культуры. — М., 1972.

Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991.

Бидзилья В.И., Пачкова С.П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 51—74.

Бидзилья В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — К., 1983.

Вознесенська Г.О. Ковальське виробництво лісостепових племен в другій половині I тис. н. е. // Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі. — К., 1996.

Вознесенська Г.О. Обробка заліза на території України з найдавніших часів до середини I тис. н. е. // Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі. — К., 1996. — С. 17—23.

Вознесенська Г.О., Паньков С.В. Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 55—58.

Гопак В.Д. Кузнечные изделия памятников киевского типа в Среднем Поднепровье // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 190—198.

Гопак В.Д., Шовкопляс А.М. Черный металл зарубинецкого поселения на Оболони в Киеве // СА. — 1983. — № 4. — С. 154—160.

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделирование чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 53—66.

Даниленко В.Д. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 27—29.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., 1982.

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.

Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — Вып. 82. — С. 9—83.

Недопако Д.П. Технологические исследования железных изделий, найденных на Мотронинском городище // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев; Краков, 2001.

Паньков С.В. Про організацію виробництва заліза у племен лісостепової зони Східної Європи першої половини I тис. н. е. // Стародавнє виробництво на території УССР. — К., 1992. — С. 116—128.

Паньков С.В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993.

Паньков С.В. Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 104—115.

Радзивиловская летопись // ПСРЛ. — Л., 1989.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1948.

Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Завьялов В.И., Толмачева М.М. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе. — М., 1997.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К., 1992.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Ремесленное производство // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 266—284.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

Толочко П.П. Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст. // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 377—443.

Одержано 06.12.2007

С.В. Паньков, Г.А. Вознесенская

ОРГАНИЗАЦИЯ ЖЕЛЕЗОДОБЫВАЮЩЕГО
И ЖЕЛЕЗООБРАБАТЫВАЮЩЕГО ПРОИЗВОДСТВА
В ДРЕВНЕРУССКОМ КИЕВЕ
(об истоках местной черной металлургии и металлообработки)

Рассмотрены историко-технические и производственные условия, обеспечивавшие железнудобычу и железнудобработку в древнерусском Киде. Предпринята попытка определить основные направления в развитии черной металлургии и металлообработки на территории, впоследствии вошедшей в состав города, определить условия, в дальнейшем способствовавшие организации ведущей отрасли ремесленной деятельности в Киде.

S.V. Pankov, H.O. Voznesenska

ORGANIZATION OF IRON OUTPUT
AND IRON PRODUCTION IN ANCIENT RUS KYIV
(about the origins of a local ferrous metallurgy and metalwork)

The historic and technical, and productive conditions, supporting the iron output and iron production in Ancient Rus Kyiv, are analyzed. An attempt is made to determine the main ways of the metallurgy and metalwork on the territory later added to the city, and to determine conditions promoted that further organization of the leading branch of handicraft activity in Kyiv.

В.Г. Пуцко

ЗОЛОТАРСТВО ДАВНЬОГО КИЄВА

Статтю присвячено огляду й визначенню особливостей давньокиївського золотарства. Простежено адаптацію київськими майстрами XI—XIII ст. візантійських зразків з використанням різних мистецьких технік.

На сьогодні на території Києва знайдено чимало коштовних витворів мистецтва. Однак брак практичного досвіду гальмував процес їх вивчення, а численні намагання пристосувати наявний матеріал до певних легенд здебільшого виявлялися марними. Іноді дорогоцінний матеріал знайдених ювелірних прикрас спричинював їх знищення, оскільки нові власники не завжди розуміли справжню вартість творів, яку неможливо виміряти за масою й розмірами. Отже, історія дослідження давніх ювелірних прикрас починається зі знахідок і втрат.

На території давнього Києва найбільше виявлено скарбів, закопаних у 1240 р., перед захопленням міста монголами (Корзухина 1954)¹. Публікації про подібні знахідки з'явилися на початку XIX ст., але першу ґрунтовну працю Н.П. Кондакова про скарби було видано лише у 1896 р. (Кондаков 1896). Автор книги залучив значний порівняльний матеріал, а високі здобутки місцевих ремісників постійно перевіряв за візантійським «камертоном». Описуючи речі, часом вельми привабливі, вчений належно оцінив якісний рівень кожної з них, вбачаючи за ними складний процес створення не лише шедеврів, а й «дикуватих» виробів, без яких важко уявити будь-яку локальну продукцію. Н.П. Кондакову не судилося написати другий том дослідження про давньоруські скарби. Згодом до виготовлених ним таблиць текст написав інший автор і вже з інших позицій (Гушин 1936).

За радянських часів давньоруське золотарство вивчали в цілому, і хоча не оминали київського (адже це неможливо було зробити), але не надавали йому великого значення й часом

приписували давнім ювелірам не властиву їм самодіяльність (Рыбаков 1948; 1951; 1953; 1971). До подібних виробів сформувався майже фольклорний підхід, хоча йдеться про галузь елітарного мистецтва (Василенко 1977). Найґрунтовнішими виявилися наукові опрацювання перегородчастих емалей та оздоблених чорню прикрас (Макарова 1986), якими й досі послуговуються дослідники. Однак вивчаючи техніку зерні й скані давнього періоду, слід брати до уваги й новіші розвідки (Жилина 1998; 1998а).

У великому за обсягом дослідженні про давній Київ не згадано ювелірних виробів київських скарбів, але приділено увагу знайденим решткам ремісничих майстерень з ливарними формами, що дають змогу сформуванню уявлення про їх продукцію (Каргер 1958, с. 377—402). Праця В.К. Гончарова (Гончаров 1966), присвячена історії українського мистецтва, не внесла нічого нового про давньокиївське золотарство. ґрунтовний аналіз ювелірних виробів і прикрас давнього Києва зроблено у нещодавно виданій «Історії української культури», в якій ретельно розглянуто як самі пам'ятки, так і їх висвітлення у фаховій літературі (Орлов 2001). Книга Г.М. Бочарова досі залишається єдиною працею, цілком присвяченою давньоруській металопластиці X — початку XIII ст., що містить окремий розділ і про давнє київське золотарство (Бочаров 1984, с. 32—98). Автор слушно зауважував про одночасне існування елітарного візантійського й традиційного місцевого мистецьких напрямів, між якими, втім, немає значних відмінностей. Досі зберігає свою наукову цінність стаття Г.Ф. Корзухіної, присвячена праці київських ювелірів за нових історичних умов на початку XIII ст. (Корзухина 1950), що містить багато розвідок про окремі групи витворів золотарства з середньовічного Києва, іноді з цікавими спостереженнями.

Питання оригінальності ювелірних прикрас київського походження доцільно розглядати ли-

¹ У Києві знайдено майже третину всіх відомих давньоруських речових скарбів, 5 з яких датовано X—XI ст., 47 — кінцем XII ст. — 1240 р. Про один із нещодавно знайдених, а також попередні київські скарби (1955—1997 рр.) див.: Мовчан та ін. 2002, с. 76—81.

ше в широкому історико-культурному контексті із залученням слов'янського порівняльного матеріалу, надзвичайно важливого для визначення генези загальної типології (Пуцко 2002)². Виготовлення подібних прикрас, безперечно, було розпочато ще в дохристиянському Києві. Це, зокрема, підтвердили знахідки на Подолі ливарних форм із овруцького пірофіліту для поясних і збруйних прикрас, виготовлених східним майстром у другій половині X ст., що засвідчує арабський напис (Гупало, Ивакин 1980). Зазначений факт, а також наявні археологічні матеріали здатні пояснити причини впливу ісламської традиції на типологію виробів і їх орнаментику, а також складну технологію виробництва прикрас, можливу лише в умовах постійнодіючих ремісничих майстерень (Орлов 1979; 1983; 1984). Подібний вплив було зумовлено й розвиненою торгівлею Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією (Толочко 1976). Відомо, що з другої половини IX ст. до середини XI ст. східні впливи суттєво змінили загальний характер навіть царгородського палацового мистецтва з його класичною основою (Grabar 1952). Візантійські зразки сформували елітарну лінію київського золотарства, передусім світського, зразки якого пізніше доля розкидала далеко від центрів ювелірного виробництва (Грабар 1962; 1975).

Доба хрещення Київської Русі суттєво зміцнила зв'язки Києва зі столицею Візантії, сприяла імпорту витворів сакрального мистецтва, зокрема церковного начиння. Однак про наявність серед них золотарських витворів не можна стверджувати, оскільки візантійці цупко тримали їх у руках, посилаючи в кращому разі вироби з бронзи. Саме їх часом і знаходять у Києві. Так, у літописному повідомленні йдеться про те, що князь Володимир Святий до збудованої ним Десятинної церкви «вдав ту все еже бе взял в Корсуни: иконы, и съсуды, и кресты», тобто трофеї. Надзвичайна для Києва подія освячення першої величної християнської церкви на княжому дворі, схоже, не викликала у Константинополі помітного відгуку: патріарха з 991 р. не було, і лише 996 р. обрано Сисинія II (996—998). Літургійні золотарські вироби київського походження XI ст. нам не відомі. Щоправда, в травні 1824 р. поблизу Михайлівського монастиря, «на Боричевому узвозі», було знайдено кілька речей, що невдовзі за досить таємничих обставин безслідно зникли й нині відомі лише завдяки рисункам (Кондаков 1896, с. 98—100; Боньковська 2004). Проте по-

рівняння з численними візантійськими творами образотворчого мистецтва дають змогу припустити можливість їх виконання наприкінці XI чи на початку XII ст. Однак дискутувати з цього приводу немає сенсу, оскільки невідомо, що саме зобов'язано властивості загублених оригіналів, а що — їх сприйняттю митцем початку XIX ст., який виконав згадані рисунки, що дають змогу скласти уявлення про загальну типологію потира і дискосу та їх оформлення з використанням зображень і грецьких літургійних текстів. Крім того, невідомо й місце виконання цих речей.

Так само невідомо, де і коли міг з'явитися в Давньоруській державі срібний ковчег-релікварій св. Димитрія Солунського, виконаний у Константинополі в 1059—1061 рр., з карбованими зображеннями імператора Константина X Дуки і Євдокії Макремболітиси, увінчаних Христом, у вигляді киворію-октогону, подібного до того, що зберігався у базиліці Св. Димитрія у Салоніках (Стерлігова 1997; 2000, с. 115—118). Чи не за цим зразком князь Володимир Мономах мав намір створити у храмі київського Вишгорода над раками мощей святих князів Бориса і Гліба «середє црви и терем серебрьен»? У давньому агіографічному творі зазначено, що Мономах «сице умысли сътворити, да скуеть серебрьмь и золотымъ святеи раце чьстьною и святою Христову мученику Бориса и Глеба», і наведено докладний опис витвору: «Се же преже сътвори, в лето 6610 (1102), а последи, по пренесении, множайша съдела надь святыима грабама. Исковавь бо серебрьныя дьскы и святыя по нимь издражавь и позолотивь, покова ворь же серебромь и золотгьмь, съ хрустальными великыими разникании устрои, имущь връху по обилу злато, светильна позолочена, и на нихь свеще горяще устрои въину, и тако украси добре, яко не могу съказати оного ухыщренія по доетоянию довьльне. Яко многомь приходящем и оть Грьк и от инехь же земель, и глаголати: «никде же сицея красоты несть, а и мгогыхь святыхь ракы видели есмы» (Жития ... 1916, с. 63). Однак, на жаль, цей опис не дає змоги встановити подібність цього виробу з відомими західноєвропейськими золотарськими раками для мощей святих X ст. (Lasko 1972, р. 193—194, 197, 242—244, pl. 209—214, 293—296).

У списках Касіянівської редакції Києво-Печерського патерика серед статей після Житія Феодосія Печерського міститься фрагмент написаного близько 1225—1226 рр. володимирським і суздальським єпископом Сименом «Слова о создании церкви» — «О поковании раки», де йдеться про намір нащадка відомого варяга Шимона — Георгія «оковати раку преподобнаго отца Феодосіа» (Абрамович 1931, с. 84—86). З цією

² Статтю опубліковано частково, без посилань на джерела, що становлять половину її обсягу; таке видання наукових розвідок вважаємо неприпустимим, особливо в меморіальних збірниках.

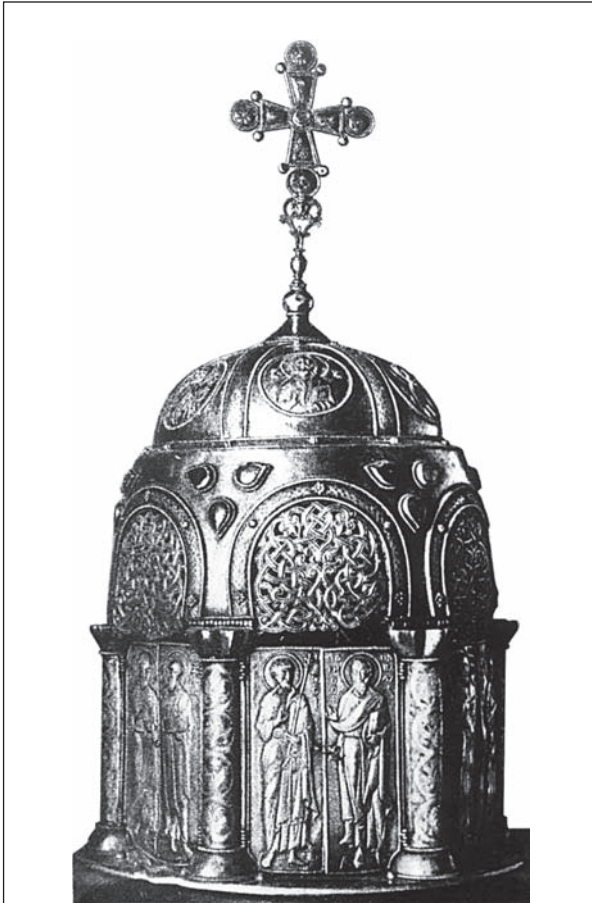

Рис. 1. Великий сіон. Срібло, карбування, позолота, чернь. Перша чверть III ст. З Софійського собору в Новгороді

метою до Києва було надіслано 500 гривень срібла і 50 гривень золота. Це мало статися близько 1129 р. Побутування у Києві державних ювелірних майстерень вже з середини I ст. ілюструє реальні масштаби таких замовлень. Доречно також згадати оповідання згаданого єпископа Симона «О Еразме черноризце, иже истроши имене свое къ святым иконамъ», в якому автор зазначив: «иконы многы окова, иже и доньне суть у вас над олтарем», себто на початку XIII ст. (Абрамович 1931, с. 119—120).

Церковне начиння, виготовлене з дорогоцінних металів, існує переважно тоді, коли надається до вжитку. Давніші витвори навчилися зберігати порівняно пізно, коли їх залишилися одиниці. Таким сховищем була новгородська Софійська ризниця (Покровский 1914), де виявлено срібні сіони у вигляді купольних ротонд із хрестом нагорі (Покровский 1911; Стерлігова 1994, с. 46—52, 55—57). Досі вважають, що великий сіон було виготовлено в Новгороді в першій чверті XII ст. (Декоративно-прикладное... 1996, с. 116—123, 451—455, Кат. 3). Немає жодних сумнівів і щодо його безпосереднього зразка — малого сіону царгородського походження першої половини XI ст. (Стерлігова 1988) (рис.

1, 2). Однак які є докази на користь виконання великого сіону саме в Новгороді? Так звикли вважати, оскільки витвір історично пов'язаний з новгородським Софійським собором. Іконографія, стиль, манера виконання, декоративні мотиви, техніка — все вказує на роботу кваліфікованих майстрів, причетних до царгородського кола. Досить звернути увагу на стрункі карбовані постаті апостолів, пластичне моделювання яких було непростю справою. Без нього важко було б вписати в коло погруддя деїсусної композиції купола. Прозорі ґратки верхньої частини арок мають складну орнаментальну композицію східного походження, відтворення якої потребувало доброго знання її структури. Перелік подібних особливостей можна продовжити, розглядаючи декор колонок, арок, розташування і форму «камінців» — вставок зі скляної пасти. Очевидно, майстри намагалися створити сіон (рис. 1), розкішніший за його ранній царгородський зразок (рис. 2). Зображення в одному з медальйонів на куполі сіону св. Василя Великого — патрона князя Володимира Мономаха (рис. 3) — не залишає сумніву щодо замовника й виконання золотарями київської кня-

Рис. 2. Малий сіон. Срібло, карбування, позолота, різьблення. Перша половина XI ст. З Софійського собору в Новгороді

Рис. 3. Архангел Михаїл, св. Василій Великий. Зображення на куполі великого сіону

зівської майстерні, де працювали досвідчені візантійські ювеліри придворного кола (Стерлінгова 1994)³. На користь цього висновку можна залучити «бісерні» супровідні написи з князівської «Чернігівської гривні» — амулета-змійовика Володимира Мономаха (рис. 4).

Коли саме і за яких обставин обидва сіони опинилися в Новгороді, невідомо, але це врятувало їх від знищення. Існує припущен-

³ Пояснення вибору святителя тим, що літургію з його іменем відправляють лише кілька разів на рік, не має підґрунтя, як і твердження про її нібито особливу символіку. Про супровідні написи на великому сіоні див. (Медьнцева 2000 — С. 151—155. — Рис. 79—85).

ня, що великий сіон міг бути подарований Софійському собору сином Володимира Мономаха — Мстиславом Великим, який князував у Новгороді у 1088—1094 й 1096—1117 рр. Проте, схоже, сіон було виготовлено на замовлення самого Володимира Мономаха, який мав надати цей, по суті, ротондальний дискос певному храму. Припущення можуть бути різними, але довести жодне з них неможливо.

Проте з іменами князів Володимира Мономаха і його сина Мстислава безпосередньо пов'язані інші видатні твори київського золотарства зазначеної доби — золоті амулети-змійовики, що нині зберігаються в Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі (Плешанова, Лихачева 1985, с. 7—8, 191—192, ил. 1, 2, 4, 5; Николаева, Чернецов 1991, с. 13, 21, 49—51, 58—59, табл. I:I; V:I, кат. 1, 13) (рис. 4). Перший із цих витворів діаметром 7,4 см у вигляді золотого диска із зображенням вписаної у коло фігури лоратного архангела Михаїла, а на звороті — обвитої зміями жіночої голови, знайдено в 1821 р. поблизу Чернігова, на березі р. Білоус. Навколо зазначених зображень розташовано грецькі й слов'янський «бісерні» написи, зокрема з ім'ям Василія, яким було охрещено Володимира Мономаха. Ймовірним часом виконання виробу вважають 1084—1094 рр. (Рыбаков 1964). Цей твір тореветики насправді є одним із найвищих зразків київського пластичного мистецтва останньої чверті XI ст., яке сприймається як безпосереднє продовження царгородської традиції.

Дещо інакше виглядає менший за розміром (діаметром 4,9 см) золотий амулет-змійовик із зображенням на лицьовому боці Богородиці з малим Христом на правиці, знайдений у 1877 р. в с. Білгородка (колишній Білгород Київський) і відомий як «Білгородська гривня», виготовлена близько 1100 р. (Пуцко 1994). В малюнку та рельєфі цього виробу відчутніший графічний елемент, зміїна композиція та оточуючий її напис помітно спрощено. Отже, процес фольклоризації досить швидко полонив навіть елітарне мистецтво. Ймовірний власник витвору, князь Мстислав, займав білгородський стіл у 1117—1125 рр. Іконографічно зображення Богоматері подібне до ікони, що може походити з київського Вотчого монастиря, утвореного під час зведення Мстиславом церкви Св. Федора, закладеної в 1129 р. Нині це відома візантійська Ікона Богородиці Холмської (Александрович 2001). Власне, ця ікона мала б іменуватися як Ігорівська, оскільки саме перед нею востаннє в житті, 19 вересня 1147 р. молився князь Ігор Ольгович, того ж дня вбитий киянами; однак такою вважали пізню репліку цього образу (Снесо-рева 1994).

Теоретично, за аналогіями у Києві можна припустити виготовлення різних золотарських виробів церковного призначення, репрезентованих візантійськими чи давньоруськими речами з інших руських земель, або ж зразками металопластики київського походження. Прикладом може слугувати фрагмент прикрашеного позолотою бронзового карбованого рельєфу із зображенням апостола Павла, знайдений у Софійському соборі 1940 р. (Каргер 1958, с. 392, табл. LX). Вважається, що це місцеве відтворення візантійського зразка, хоча в цьому випадку будь-яке твердження не може бути певним. На сьогодні відомо дуже мало творів тієї доби з визначеними часом виконання і походженням, щоб на їх підставі робити остаточні висновки. З тих поодиноких пам'яток, яким пощастило потрапити до наукового обігу, складається враження, ніби елітарні золотарські речі церковного начиння були рідкісними на тлі потужного і стрімкого розвитку художнього ремесла дещо іншого гатунку.

Загальновідомо, що Київ був найвизначнішим осередком виготовлення оригінальних виробів, прикрашених емаллями (Макарова, Плетнева 1968), передусім прикрас — найчисленніших археологічних знахідок. Однак відомий один шедевр і з церковного начиння, історично пов'язаний з Полоцьком, — славнозвісний розсувний золотий хрест преподобної Євфросинії Полоцької, виконаний Лазарем Богшею в 1161 р. (Алексеев 1957; 1993; 1998). Традиційно вважалося, що витвір виконано місцевим майстром у Полоцьку, але подальше його вивчення в широкому контексті дало змогу дійти висновку, що Лазар Богша був представником кращої київської майстерні (Макарова 1975, с. 70—73, 95, 118—121, табл. 19, 20, кат. 124). Великий за розміром (51,0 × 21,0 см) шестикінцевий хрест оздоблено срібними, позолоченими та золотими пластинками; на 11 золотих пластинках — погруддя святих, орнаменти й написи, виконані емаллю, в оточенні перлів. Тонкий малюнок поєднано з вишуканим кольором та надзвичайно високою технікою виконання. Чи не найкращим з огляду на майстерність можна вважати зображення Іоанна Златоуста (Хризостома). Якщо погодитися з висновком, що Лазар Богша був найталановитішим давньоруським емальвальником, то виконаний ним 1161 р. хрест слід сприймати як найвище досягнення київського золотарства в цілому.

В літературі з історії давнього мистецтва добре відомі київські діадеми і барми, прикрашені емаллями, призначення яких було предметом особливої уваги (Толочко 1963). Нині їх сприйняття в широкому історико-культурному контексті з великим порівняльним матеріалом дає

Рис. 4. «Чернігівська гривна». Золото, литво, карбування. 1084—1094 рр.; «Білгородська гривна». Золото, литво, карбування. Близько 1100 р. (обидва амулети-зміювки — з лицьового й зворотного боків)

змогу спростувати деякі колись висловлені довільні твердження (Deer 1966; Piltz 1977).

Діадему в її київському варіанті здебільшого утворено з сімох однакових кіотців з кілеподібним завершенням, прикрашених сюжетними зображеннями або частково орнаментальними композиціями, до яких долучено кінцеві трапецієподібні бляшки-пластини. Діадему, знайдену в Києві у 1883 р. у складі дуже багатого скарбу (№ 99), прикрашає виконаний на весь зріст семифігурний Деїсус з архангелами й двома апостолами (Корзухина 1954, с. 118—119; Макарова 1975, с. 48, 50, 108, табл. 11, кат. 61) (рис. 5). Иконографія традиційна візантійська, але фігури схематизовані, що разом із грецизованими слов'янськими супровідними написами дало змогу Я.П. Кондакову вважати причетним до виготовлення цього витвору руського майстра (Кондаков 1896, с. 147). Оскільки йдеться про виріб кінця XI — початку XII ст., це стає доказом досить вправного оволодіння дуже складною галуззю ювелірної справи. Слід відзначити виразну фактуру виробу з майже непомітними спрощеннями, які особливо не впадають в око й ніби підкреслюють загальну декоративну виразність.

Другу діадему київського походження знайдено в 1900 р. на городищі Дівоча Гора поблизу с. Сахнівка на Київщині, також у складі великого скарбу (№ 127) (Корзухина 1954, с. 131). Вона прикметна зображенням Александра Ма-

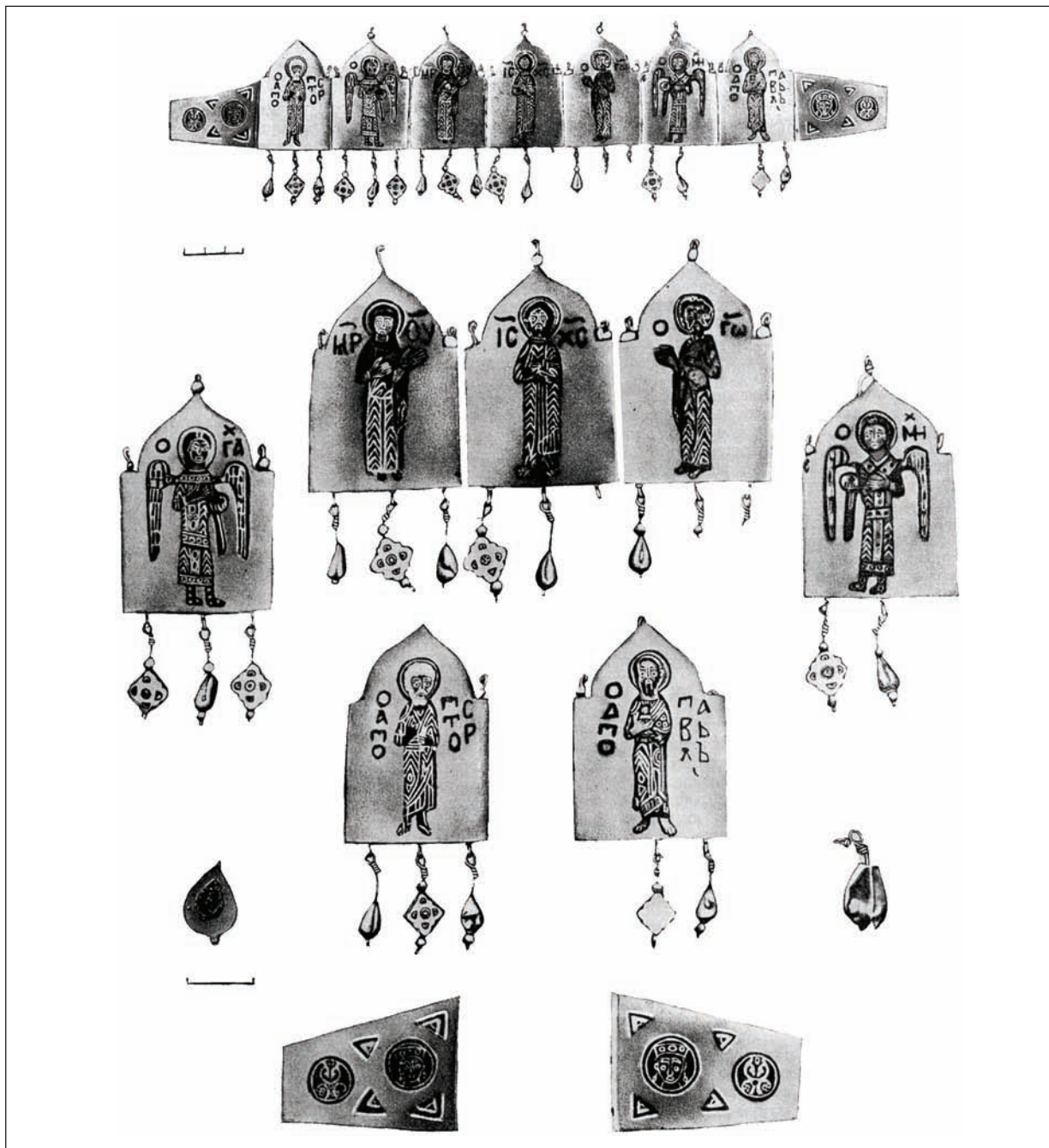

Рис. 5. Київська діадема з Деїсусом. Золото, перегородчаста емаль. Кінець XI — початок XII ст.

кедонського, що зробило її досить популярною й значною мірою сприяло досконалому вивченню (Макарова 1975, с. 46, 48, 109, табл. 12, кат. 69) (рис. 6). Подібний сюжет разом із орнаментальними композиціями бічних кіотців став темою цікавого, але далеко не бездоганного тлумачення щодо ремінісценції дохристиянських вірувань (Рыбаков 1987, с. 613—617). Зважаючи на те, що діадему виготовлено не раніше середини XII ст., а також її безпосередній зв'язок з аристократичним, на той час майже цілком християнізованим середовищем можна сприймати вознесіння Александра Македонського як

типово візантійський сюжет, що належав до палацового циклу (Даркевич 1975, с. 154—159; Грабар 1962, с. 264—267). Спрощений варіант композиції значною мірою є декоративним, однак це не зашкодило її сприйняттю як символу апофеозу місцевого князя. Вишуканість виконання цього витвору золотарського мистецтва другої половини XII ст. разом з іншими ознаками свідчить про те, що в київській майстерні працювали греки.

Побіжно можна зауважити про знахідку в сахнівському скарбі прикрашених перлами емалевих медальйонів барм із деїсусною ком-

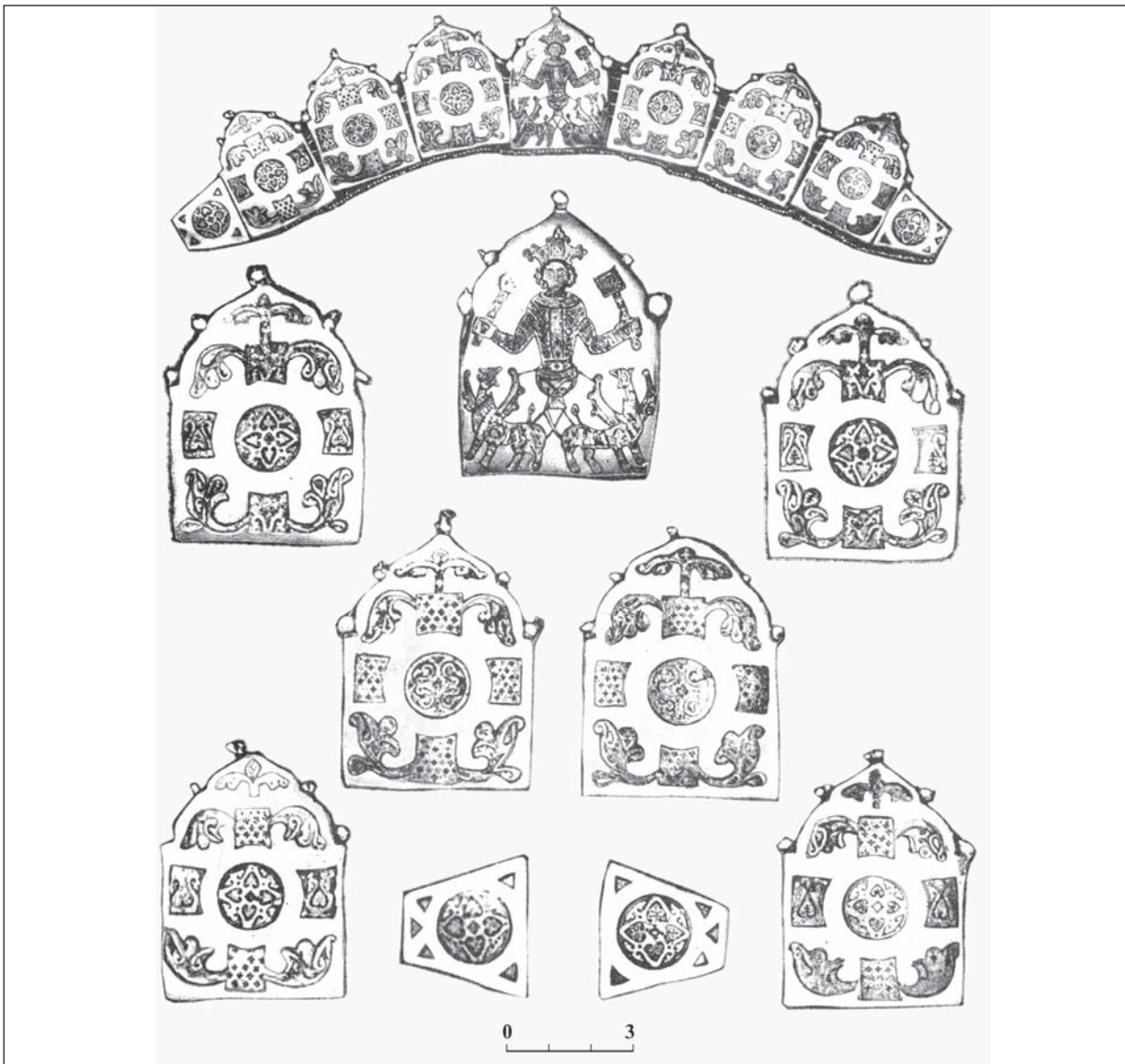

Рис. 6. Сахнівська діадема із зображенням Александра Македонського. Золото, перегородчаста емаль. Друга половина XII ст.

позицією, що мають іконографічні й стилістичні аналогії в доробку київських ювелірів того часу (Макарова 1975, с. 54—58, 110—111, табл. 14, кат. 74—84). Ці витвори можуть належати до тих самих комплектів прикрас, але вони не вносять нічого нового до загальної характеристики золотарського осередку, гідно репрезентованого згаданими виробами. Якщо київських ювелірних творів церковного призначення виявлено дуже мало, то прикрас настільки багато, що обсяг цієї публікації не дає змоги хоча б перелічити їх типи й певні особливості, тому обмежимося окремими доволіно обраними прикладами, взятими з каталогів виробів, прикрашених емальми й черню.

Сумніви щодо того, чи не потрапили до числа ювелірних творів такі, що вважаються давньокиївськими, а насправді є візантійськими, безпідставні, оскільки вони утворюють великі

своєрідні серії, неможливі для будь-якого мистецького імпорту, адже це не масові вироби, призначені для широкого збуту. Так, знайдений Г.Ю. Івакіним у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1937 р. візантійський золотий із камінням браслет (Візантія ... 1997, с. 50, кат. 40) не може належати до місцевої золотарської продукції, якій він цілковито чужий. Інша справа, коли йдеться про типологічно традиційні речі, хоча вони можуть бути різної художньої вартості. Отже, у визначенні шедеврів потрібна належна вимогливість, адже вони поодинокі.

Серед прикрашених перегородчастими емальми золотарських виробів київського походження привертають увагу жіночі золоті колти з різними зооморфними або міфологічними зображеннями, орнаментальними й геральдичними композиціями, зрідка — погруддями святих (Макарова 1975, с. 21—38, табл. 1—5). Кожне з

Рис. 7. Золоті колти з перегородчастою емаллю з київського скарбу 1876 р. (а). III ст. (лицьовий бік); золотий колт зі скарбу 1896 р. на Княжій Горі (б). XII ст. (лицьовий і зворотний боки)

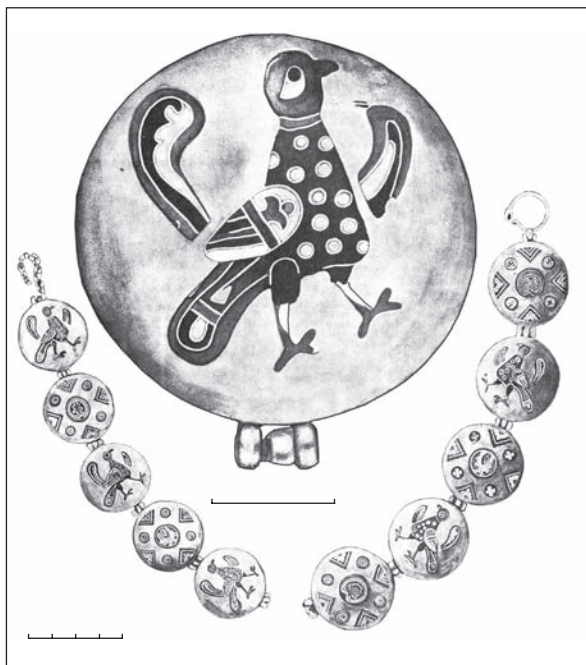

Рис. 8. Золотий із перегородчастою емаллю ланцюг, знайдений у 1840-х рр. поблизу Десятинної церкви в Києві. XII ст. (загальний вигляд і збільшений фрагмент)

цих зображень можна довго описувати, помічаючи досить цікаві особливості, навіть у разі їх очевидного тенденційного тлумачення в сенсі впливу дохристиянських вірувань (Рыбаков 1970). Нас найбільше цікавить мистецька вартість. З огляду на це передусім слід відзначи-

ти вміння майстрів чудово узгоджувати з формою виробів будь-яку композицію, а також бездоганний малюнок. Це можна проілюструвати низкою прикладів (рис. 7). З київського скарбу 1876 р. (№ 80) походять золоті колти із геральдичними композиціями у вигляді двох птахів обабіч геометризованого дерева, а на зворотному боці — медальйон із хрещатою розеткою між орнаментованими рогами (Корзухина 1954, с. 111—112; Макарова 1975, с. 104, кат. 23—24). Інший золотий колт зі скарбу 1896 р. (№ 120), знайденого на городищі Княжа Гора на Київщині, з одного боку прикрашено геральдичним зображенням орла, з іншого — пташкою, що ніби повільно рухається, зображеною у профіль (Корзухина 1954, с. 129; Макарова 1975, с. 104, кат. 25). Слід зауважити, що подібне зображення орла є у різьбленні одного з шиферних рельєфів Софійського собору в Києві, виконаних грецькими майстрами в другій чверті XI ст. Питання про походження ювелірів, які зробили ці колти, по суті, відкриті, й особистий погляд конкретного дослідника тут нічого вирішити не може. Проте досконалість неможливо не оцінити. Окремий типологічний варіант київських колтів становлять вироби з багатопрорізованою каймою, що перетворює їх на напіважурні (Корзухина 1954, с. 36, 38, 40, табл. 5).

На перший погляд подібними до колтів є нечисленні коштовні намиста з круглих чи квадратнолистяних золотих намистин-медальйонів із емалевими зображеннями або різноманітними візерунками, що на сьогодні цілком систематизовані (Корзухина 1954, с. 40—44, табл. 6-Ю). Відомі їм візантійські аналоги принципові, але не зовсім подібні. До київських за походженням виробів належить ланцюг, знайдений у 1840-х рр. поблизу Десятинної церкви: медальйони з птахами тут чергуються з прикрашеними орнаментальними композиціями (Корзухина 1954, с. 40, 42, 107, табл. 6, кат. 52) (рис. 8). Діаметр площин не перевищує 2,7 см, емалеві зображення виконано в чотириколірній гаммі, причому настільки досконало, що в разі значного збільшення їх сприйняття не погіршується. У такій вишуканості є досить багато спільного з емальєрним оформленням візантійських рукописів, вплив яких відчувається у продукції київського князівського скрипторію другої половини XI ст. (Пуцко 1991; 1993).

Відомо, що київські золотарі почали використовувати мистецтво перегородчастої емалі саме з другої половини XI ст., а його розквіт припав на періоди князювання Володимира Мономаха (1113—1125) й Мстислава Володимировича (1125—1132). У той самий час з'явилися і ювелірні вироби, прикрашені черню. З княжими майстернями міцно пов'язане поширення

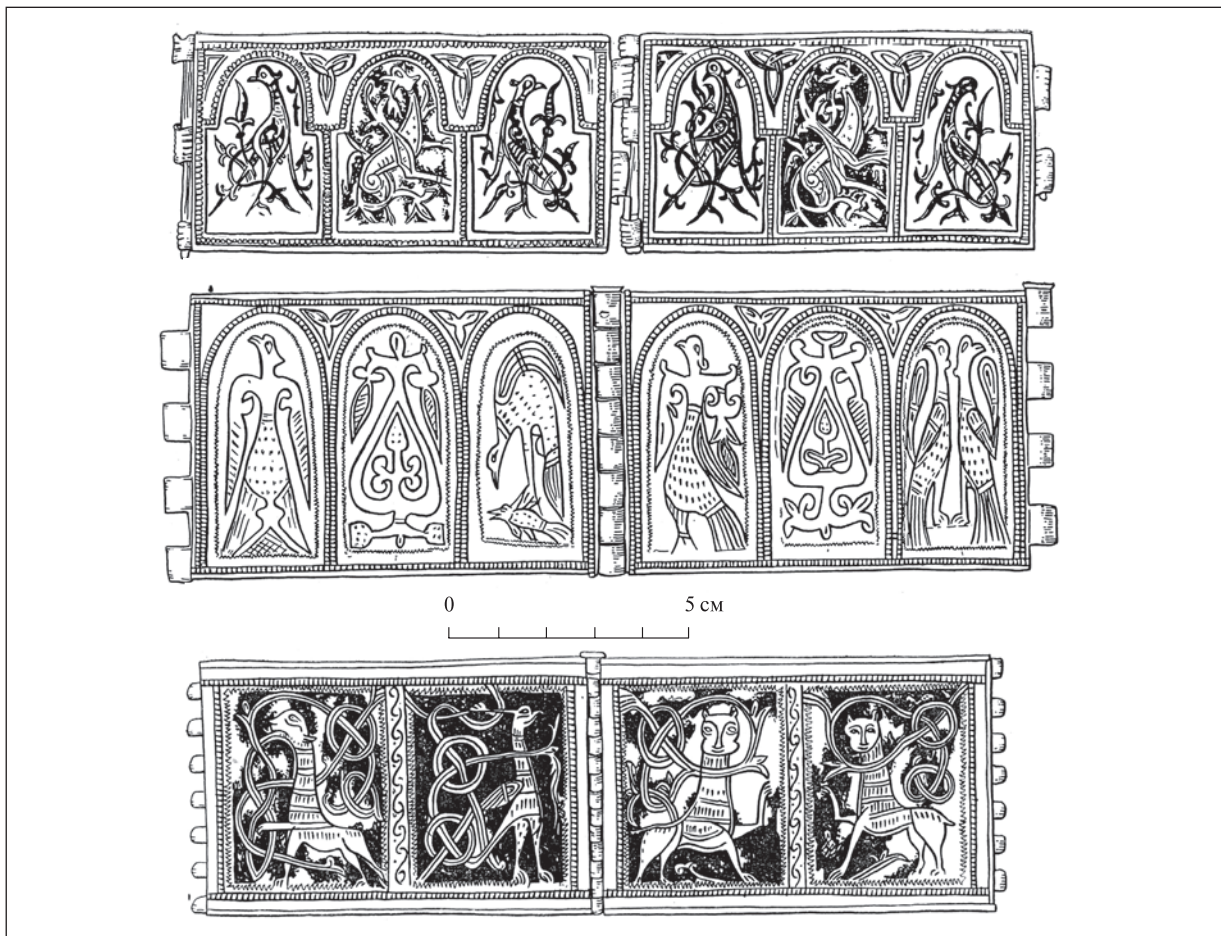

Рис. 9. Київські срібні з черню браслети. Близько 1200 р.

цієї техніки оформлення срібних речей, розквіт якої припав на кінець XII ст. Йдеться про гравірування на металевій поверхні, що нагадувало графічний малюнок в оформленні рукописної книги, іноді до цілковитої подібності (Пуцко 2002). На ці гравіровані зображення й наклали чернь, якою прикрашали персні, колти, браслети, іноді медальйони барм, частина яких походить із Києва (Макарова 1986, с. 100, 102, 146—147, рис. 49, 50, кат. 256—258, 270—271). На жаль, зображення на них не завжди виконано на високому рівні. Персні здебільшого мали рослинні мотиви на щитках, значно менше відомо їх із княжим знаком, і зовсім мало — із зображеннями звірів (Макарова 1986, с. 42—44, 128—133, рис. 15, 16; кат. 50—54, 56—62, 65, 66, 69—76, 80—82, 84, 88, 89, 98, 104—105; 1988). Всі зазначені знаки власності мали відповідну символіку, так само як і поодинокі відомі хрести. Знаки були родинними, крім випадків, коли вони належали вищим духовним особам (персні на той час використовували митрополити та єпископи). Колти київського походження прикрашено зображеннями птахів, грифонів, пардусів та фантастичних звірів з піднятою лапою; в окремих випадках птаха об-

вито плетінкою на зразок книжкового ініціалу тератологічного стилю.

Найцікавішими з мистецького погляду київськими черневими прикрасами є браслети, іноді прикрашені майже «книжковими» композиціями, неначе складеними із зооморфних ініціалів (рис. 9, 10). Це насамперед стосується браслета, знайденого в Києві в огорожі Михайлівського монастиря, у складі скарбу 1903 р. (№ 103), з переплетеними ремінцями собакою, птахом, левами (Корзухіна 1954, с. 120—122; Макарова 1986, с. 84, 142, рис. 38, кат. 225). Проте характер стилізації зображень птахів і звірів міг бути різним (Корзухіна 1954, с. 142—143, рис. 38, кат. 224, 226). Наслідки певної еволюції в оформленні київських браслетів можна спостерігати на тиснутих примірниках у складі невеликого скарбу 1939 р. (Корзухіна 1954, с. 86—87, 143—144, рис. 43, кат. 233, 234; Пуцко 1999). Зображення там дрібненькі, неначе вмонтовані у відповідне місце, чітко визначене в загальній композиції.

Чи не найвідомішим є браслет із зображенням танцюристки й гусяра поруч із крилатою фігурою з німбом і такою самою фігурою між птахом та озброєним мечем воїном (Макарова

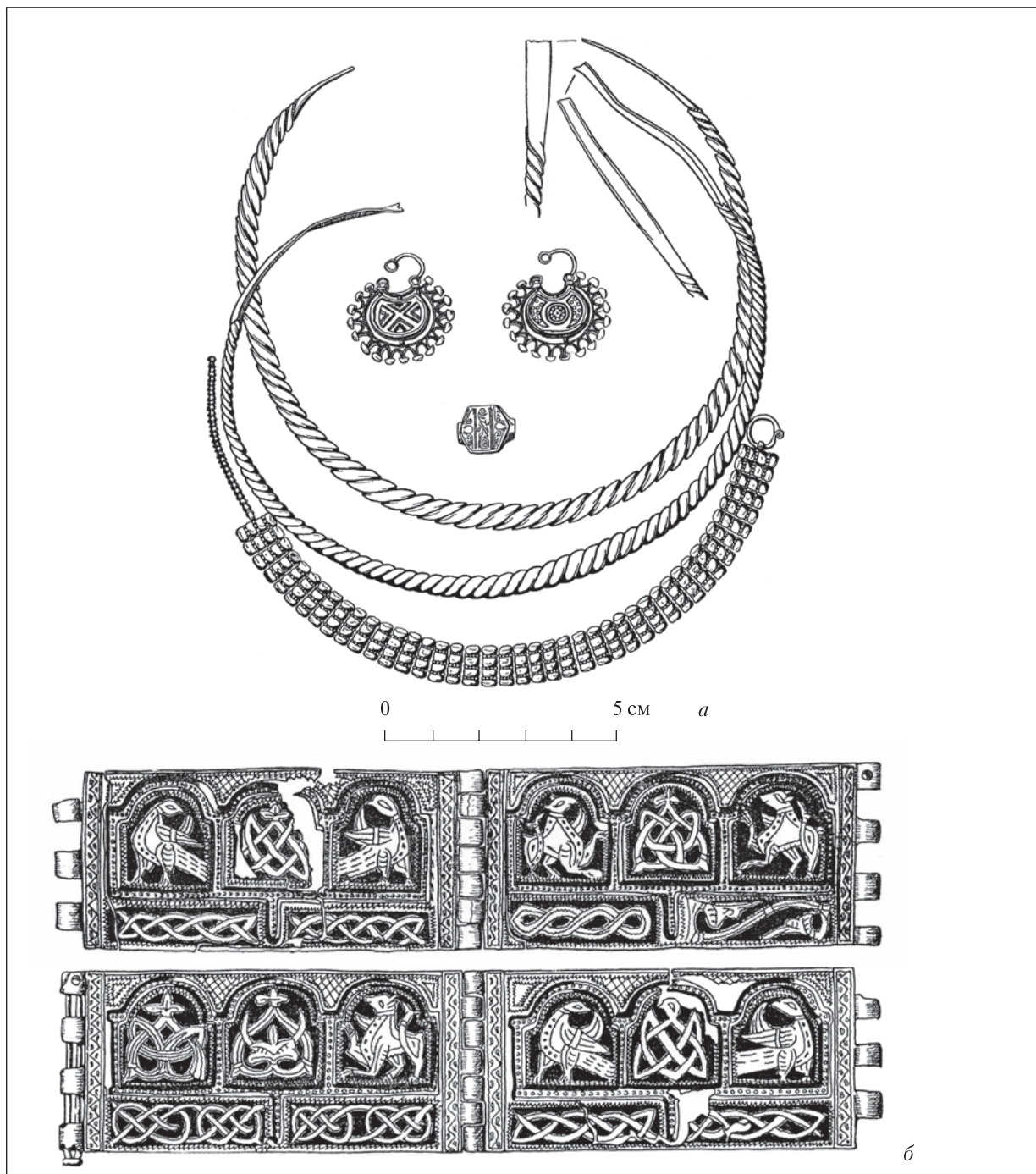

Рис. 10. Срібні з чорню прикраси з київських скарбів початку 1900-х рр. (а) і 1939 р. (б)

1986, с. 78, 142, рис. 36, кат. 222). Вважають, що цей витвір пов'язаний із русальськими обрядами (Рибаков 1987, с. 714, 716, рис. 136а; Даркевич 1985, с. 335—337). Ця група браслетів, знайдених у різних давньоруських містах, можливо, належить до продукції однієї київської золотарської майстерні кінця XI — початку XIII ст., а таке значне їх розпорощення зумовлене звичайною міграцією власників прикрас. Те саме стосується й іншої невеличкої групи срібних браслетів із однаковими левовими масками, знайдених у Києві, Старикові та

Чернігові (Макарова 1986, с. 34, 96, 145—146, рис. 47, 48, кат. 246—253).

Згадані вироби здебільшого репрезентують художні досягнення київських ювелірних майстерень XI — першої половини XIII ст., але все-таки не здатні відбити розмаїття золотарських виробів, що протягом зазначеного періоду виходили з рук місцевих ремісників. Йдеться навіть не про чисельний показник, а лише основну типологію прикрас, їх звичайні комплекти, уявлення про які можна скласти завдяки конкретним скарбам (рис. 10, 11). Зокрема, слід згадати

Рис. 11. Срібні з чорню прикраси з київського скарбу 1936 р.

браслети, виті з кількох дротин, із вушками-петлями на кінцях або ж псевдовиті (фактично відлиті в формі на зразок витих), різноманітні підвіски (зокрема амулети), скроневі кільця та сережки, шийні гривни, що вважалися ознаками багатства й гідності. Особливо популярними були ажурні сережки так званого київського типу з філігранним каркасом й зерню. Їх наслідували навіть південні слов'яни (Jakšić 1983). Г.Ф. Корзухіна простежила розвиток металевго убору XI—XIII ст. за князівсько-боярськими скарбами (Корзухіна 1954, с. 62—71), які стали надійним джерелом вивчення історії давнього київського золотарства.

На початку XIII ст. у художньому ремеслі Києва відбулися суттєві зміни, очевидно, не без діяльної участі кваліфікованих візантійських майстрів, які опинилися тут після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. Це

насамперед відчулося в пластичному мистецтві (Пуцко 1996; 1998). Київські ювеліри більшість своїх виробів почали виготовляти з використанням для відливки «імітаційних форм» (Корзухіна 1950). Деякі з них згодом опинилися в далекому Серенську (Никольская 1974), на одній із яких зазначено ім'я київського майстра (Медынцева 1978, с. 378—382; с. 71—74, рис. 73—75; Пуцко 2005). Ці знахідки чітко вказують на асортимент прикрас, за своїм характером призначених для демократичного середовища, потреби якого не можна було ігнорувати.

Цей останній етап розвитку давнього київського золотарства, переважно світського за своїм характером, має багато спільного з долею сакрального мистецтва передмонгольського часу (Пуцко 2005). Власне це були різні ланки єдиної духовної культури, створеної хоча й завдяки Візантії, але на власному ґрунті.

- Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. — К., 1931.
- Александрович В. Холмська ікона Богородиці. — Львів, 2001.
- Алексеев Л.В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // СА. — 1957. — № 3. — С. 224—244.
- Алексеев Л.В. Крест Евфросинии Полоцкой 1161 года в средневековье и в позднейшие времена // РА. — 1993. — № 3. — С. 70—78.
- Алексеев Л.В. Животворны сімвал Бацькаўшчыны. Гісторыя Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай. — Мінск, 1998.
- Боньковська С. Потир і дискос з Боричевського узвозу. Іконографія священних образів в контексті символічно-догматичного трактування Пресвятої Євхаристії // Могилянські читання—2003. — К., 2004. — С. 70—86.
- Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. X — начало XIII вв. — М., 1984.
- Василенко В.М. Русское прикладное искусство: истоки и становление. — М., 1977.
- Візантія і Київська Русь. Каталог виставки. — К., 1937.
- Гончаров В.К. Художні ремесла // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 358—375.
- Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // Тр. Отдела древнерусской литературы. — М.; Л., 1962. — Т. 18. — С. 263—271.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 202—219.
- Гуцин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв. — Л., 1936.
- Даркевич В.П. Светское искусство Византии. — М., 1975.
- Даркевич В.П. Музыканты в искусстве Руси и вещей Боян // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 335—337.
- Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI—XV века. — М., 1996.
- Жилина Н.В. Зернь и скань древней Руси (XI—XIII вв.) // Тр. VI Междунар. конгр. славян. археол. — М., 1998. — Т. 6. — С. 290—299.
- Жилина Н.В. Трехбусинные украшения древнерусских кладов XI—XIII вв. Типология, эволюция, технология и орнаментика // Культура славян и Русь. — М., 1998а. — С. 297—315.
- Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им / Приготовил к печати Д.Е. Абрамович. — Пг., 1916.
- Каргер М.К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
- Кондаков Н.П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. — СПб., 1896. — Т. 1.
- Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. — 1950 — Вып. 14. — С. 217—234.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954.
- Макарова Т.И., Плетнева С.А. О центрах эмальерного дела Древней Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 100—105.
- Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1975.
- Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. — М., 1986.
- Макарова Т.И. Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 241—247.
- Медынцева А.А. О литейных формочках с надписями Максима // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 378—382.
- Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X — первой половины XIII века. — М., 2000.
- Мовчан І., Боровський Я., Гончар В., Сигомятников О. Скарб XII ст. з «міста Ярослава» в Києві // Ант. 2002. I 7-9. — С. 76—81.
- Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. — М., 1991.
- Никольская Т.Н. Литейные (формочки древнерусского Серенска) // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 40—46.
- Орлов Р.С. Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 18—22.
- Орлов Р.С. Художня металообробка у Києві в X ст. // Археологія. — 1983. — 42. — С. 28—40.
- Орлов Р.С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — М., 1984. — С. 32—52.
- Орлов Р.С. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 923—938, 949—958.
- Плешанова И.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство в собрании Государственного Русского музея. — Л., 1985.
- Покровский Н.В. Древняя Софийская ризница в Новгороде. — М., 1914. — Т. 1.
- Покровский Я.В. Иерусалимы или Сионы Софийской ризницы в Новгороде // Вестник археологии и истории, издаваемый Имп. С.-Петербургским археологическим институтом. — 1911. — Вып. 20. — С. 1—70, табл. I—II.

- Пуцко В.Г. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси. XI—XVI вв.: Разные аспекты исследования. — СПб., 1991.
- Пуцко В.Г. Византийский эмальерный стиль в оформлении греческих и иноязычных иллюминированных рукописей // Сборник радова Визаятолошког института. — Београд, 1993. — Кнь. XXXII.
- Пуцко В.Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 193—198.
- Пуцко В.Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // Byzantinoslavica. — Prague, 1996. — Т. 57. — С. 376—390.
- Пуцко В.Г. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. — Prague, 1998. — Т. 49. — С. 305—319.
- Пуцко В.Г. Ювелірні вироби — кийський скарб 1933 р. (№ 101) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 108—109.
- Пуцко В.Г. Тверские серебряные наручи и книжный орнамент Древней Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 2002. — Вып. 4. — С. 398—407.
- Пуцко В.Г. Ювелирные украшения в культуре средневековой Руси // Лев Николаевич Гумилев. Теория этногенеза и исторические судьбы Евразии. — СПб., 2002а. — Т. 1. — С. 162—166.
- Пуцко В.Г. Сакральное искусство Руси перед монголо-татарским нашествием: результаты и перспективы развития // Проблемы славяноведения. — Брянск, 2005. — Вып. 7. — С. 3—10.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.; Л., 1951. — Т. 2.
- Рыбаков Б.А. Прикладное искусство Киевской Руси IX—XI веков и южнорусских княжеств XII—XIII веков // История русского искусства. — М., 1953. — Т. 1.
- Рыбаков Б.А. Языческая символика русских украшений XII в. // I Midzynar. kongr. archeologii słowianskiej, Warszawa, 14—18. 09. 1965. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. — Т. 5. — С. 352—367.
- Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV веков // САИ. — 1964. — Вып. Е 1-44. — С. 19—20, табл. XXXIV: 1—2. Кат. 9.
- Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Снессорева С. Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных ее икон. — Ярославль, 1994.
- Стерлигова И.А. Малый сион из Софийского собора в Новгороде // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988. — С. 272—286.
- Стерлигова И.А. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. — М., 1994. — С. 46—52, 55—57, ил. 1, 2.
- Стерлигова И.А. Византийский мощевик Димитрия Солунского из Московского Кремля и его судьба в Древней Руси // Дмитриевский собор во Владимире: к 800-летию создания. — М., 1997. — С. 255—272.
- Стерлигова И.А. Христианские реликвии в Московском Кремле. — М., 2000.
- Толочко П.П. Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 145—165.
- Толочко П.П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 3—11.
- Deer J. Die Heilge Krene Ungarns. — Wien, 1966.
- Grabar A. Le succes des art orientaux a la cour byzantine sous les Macedoniens // Munchner Jahrbuch der bildenden Kunst / F. 3. Bd. 2. Munchen, 1952. — P. 32—60.
- Jakšić N. Naučnice s tri jagode b Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu // Prilosi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. — Split, 1983. — Sv. 23. — S. 49—73.
- Lasko P. Ars Sacra. 800—1200. — Harmondsworth, 1972.
- Pilts E. Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins imperiaux et ecclesiastiques. — Stockholm, 1977.

Одержано 16.11.2006

В.Г. Пуцко

ЮВЕЛИРНОЕ ИСКУССТВО ДРЕВНЕГО КИЕВА

Обширный материал, главным образом археологического происхождения, позволяет представить развитие ювелирного производства столицы Древнерусского государства от его возникновения до монголо-татарского нашествия. Генетическая связь с восточным и византийским наследием предопределила общую типологическую и стилистическую ориентацию.

Большую роль сыграл художественный импорт, особенно константинопольский. До нашего времени дошли лишь предметы украшения, тогда как о драгоценной церковной утвари известно лишь из письменных источников. Подробно описано оформление раков для мощей Бориса и Глеба в Вышгороде, а также большой сион, выполненный по заказу Владимира Мономаха. Сохранив связь со своими византийскими прототипами, ювелирные изделия из княжеского обихода, по сути, являются самостоятельными произведениями со своими национальными и локальными различиями. Их развитие совпало с расцветом духовной культуры в целом и адекватно отражало эволюцию ювелирного убора, значение которого было не только эстетическим, но и образно-символическим.

V.H. Putsko

GOLDSMITHING IN ANCIENT KYIV

Vast, mainly archaeological material, allows the author to present the development of jeweller's production in metropolis of Ancient Rus state from its appearance to the Mongol-Tatar invasion. Genetic ties with the Eastern and Byzantine populations predetermined the general typological and stylistic orientation. A significant role played the artistic import, especially from Constantinople. Only jewellery preserved to present day, while precious church plates are only known from the written sources. Particularly full is a description of the jeweller's art in decoration of shrines with relics of Borys and Hlib in Vyshhorod, and also the Great Zion, customized for Volodymyr Monomakh. Having ties with the Byzantine prototypes, jewellery of princes' use are proper original works of art with their national and local peculiarities. Their development contemporized with the flourishing of spiritual culture as a whole and reflected adequately the jewellery decoration development, the sense of which was not only aesthetic, but also symbolic.

В.Г. Івакін

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВА (XI—XIII ст.)

Статтю присвячено дослідженню поховального обряду населення давньоруського Києва (XI—XIII ст.). Створено топографічну карту християнських поховальних старожитностей, проаналізовано елементи поховального обряду.

Поховальний обряд — важливе історичне джерело, що дає уявлення про демографію, генетичні взаємозв'язки давніх суспільств, розкриває соціально-економічні та ідеологічні процеси, що в них відбуваються. Поховальні пам'ятки Києва XI—XIII ст. не є винятком. Проте ця категорія старожитностей тривалий час не була об'єктом узагальнюючого спеціального дослідження, а розглядалася побіжно, у широкому археологічному та історичному контекстах. З огляду на це актуальними є дослідження усіх відомих пам'яток, методичне вивчення категорій поховального інвентарю для повнішої реконструкції обряду. Для отримання історичної інформації з цього джерела необхідна максимальна реконструкція поховального обряду давніх киян. В археологічному відношенні це встановлення закономірностей розміщення давньоруських поховальних пам'яток щодо культових споруд та безпосереднє вивчення поховального комплексу, тобто дослідження трьох його складових — поховальної споруди, небіжчика та інвентарю. Окремо слід дослідити пережитки тризни, християнських поминальних церемоній.

© В.Г. ІВАКІН, 2008

Топографічні межі об'єктів дослідження визначено за загальноновизнаною схемою міської системи Києва XI—XIII ст. Це території Верхнього міста, Подолу, Копиревого кінця, Щекавиці, Дитинки та різних осередків давньокиївської околиці, насамперед Печерського, Кловського, Видубицького та інших монастирів (Толочко 1970, с. 82—129).

Категорії поховальних пам'яток. Переважно більшість поховань можна умовно об'єднати у 32 некрополі (рис. 1). На сьогодні маємо такі статистичні дані щодо поховальних пам'яток різних районів середньовічного Києва: Верхнє місто — 10 могильників (321 поховальний комплекс, 45 %, тут і далі відсоткові показники розраховано від загальної кількості відомих пам'яток); Поділ — 11 могильників (164, 23 %); Копирів кінець — 3 могильники (60, 8 %); Щекавиця — 1 могильник (111, 15 %); Юрковиця — 1 могильник (16, 2 %). Ще шість могильників (48, 7 %) розкидано по околицях міста. Статистика відбиває особливості демографічної ситуації у різних районах Києва та щільність їх заселення (рис. 2). При цьому слід наголосити, що статистика ґрунтується на інформації, яку ми маємо на цей час. Можливо, подальші археологічні дослідження внесуть певні зміни.

Рис. 1. Топографія християнських пам'яток давньоруського Києва (XI—XIII ст.): 1 — Десятинна церква; 2 — собор Св. Софії; 3 — собор Св. Ірини; 4 — собор Св. Георгія; 5 — могильник на вул. Паторжинського, 14; 6 — Федорівський монастир; 7 — Андріївський (Янчин) монастир; 8 — Михайлівський Золотоверхий монастир; 9 — могильник на вул. Велика Житомирська, 11 (церква Іоанна Златоуста); 10 — Спаська церква; 11 — церква на Вознесенському узвозі; 22; 12 — церква на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулку; 13 — могильник на вул. Кудрявській; 24; 14 — могильник на вул. Щекавицькій, 25—27; 15 — могильник на вул. Спаській; 16 — могильник на вул. Хоровій, 40; 17 — могильник на вул. Межигірській, 43; 18 — могильник на вул. Межигірській, 3/7; 19 — могильник на розі вул. Верхній Вал та Почайнинської (Введенська церква); 20 — могильник на вул. Хоровій; 21 — могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а; 22 — церква Успіння Богородиці Пирогощі; 23 — Борисоглібська церква; 24 — церква на вул. Юрківській; 25 — могильник на Щекавиці; 26 — могильник на Юрковиці; 27 — могильник на Дитинці; 28 — Успенський собор Києво-Печерського монастиря; 29 — церква Спаса на Берестові; 30 — Кловський монастир; 31 — Видубицький монастир; 32 — Кирилівський монастир

На території давньоруського Києва археологічно зафіксовано 720 ґрунтових поховань, які можна віднести до християнських поховальних старожитностей. Ми зробили спробу розділити їх на категорії: поховальні пам'ятки церковних могильників, поодинокі поховання (на садибах), поховання в печерах київських монастирів. В окремі категорії виділено так звані скудельниці та масові поховання жертв монгольської навали.

Поховання при храмах. Із зазначених могильників 20 (63 %) належать до київських хра-

мових комплексів (Десятинна церква, Св. Софія, Михайлівський собор, Янчин монастир, Федорівський монастир, Георгіївська та Ірининська церкви, Спаська церква, храм Св. Михайла, Кирилівський монастир, храм на вул. Юрківській, 3, церква Успіння Богородиці Пирогощі, дерев'яні церкви на вул. Межигірській, 3/7 та Набережно-Хрещатицькій, 1а, церква на Вознесенському узвозі, 22, церква на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулку, Успенський собор, Кловський і Видубицький монастирі, храм Спа-

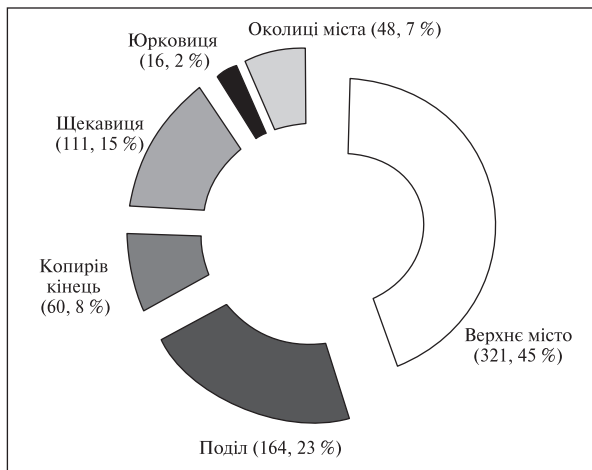

Рис. 2. Топографія київських християнських поховань

са на Берестові). Отже, розташування цих могильників засвідчує християнські традиції формування некрополів біля міських церков.

Слід відзначити, що археологічно краще збереглися могильники храмів, які припинили своє функціонування після 1240 р. Давньоруські поховання при церквах, що діяли у XV—XVIII ст., як правило, були знищені пізнішими похованнями. Більшість прихрамових поховальних комплексів містилися на церковному цвинтарі, але деякі з них могли бути безпосередньо в межах храмового простору.

Поховання в інтер'єрі храму. Літописні джерела згадують про князівські поховання у Десятинній церкві, Софійському, Георгіївському та Ірининському соборах, Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, соборі Кловському Стефанича монастирі, церкві Спаса на Берестові, Андріївському та Федорівському монастирях, Кирилівському соборі. Складність визначення місця поховання пояснюється неоднозначним трактуванням літописного «у»: «всередині» (церкви) чи «біля» (церкви). Швидше за все, в літописах прийменник «у (оу)» означав (як і в сучасній українській мові) не лише «біля», а й «в». У різних літописах та їх списках «в» та «у» часто змінюють одне одного, тому точно визначити місце поховання можна лише за умови наявності пояснювальних вказівок. Так, Ян Вишатич у 1106 р. був похований «в Печерському манастыре оу притворе».

Археологічно поховання зафіксовано в інтер'єрах Св. Софії (2), Успенського собору Києво-Печерського монастиря (13), Михайлівському Золотоверхому (1) та Федоровському (5) соборах, церкві на розі Вознесенського узвозу та Киянівського провулку (1), дерев'яних церквах на вул. Межигірській, 3/7 (25) та Набережній-Хрещатицькій, 1а (15). Виявлено 61 поховання (8%), здійснене в межах храмового простору, 19 із них — у саркофагах. За літописними повідом-

леннями та знайденими кам'яними фрагментами саркофагів таких поховань мало бути набагато більше, отже, до нашого часу дійшла лише їх невелика частина. Наприклад, інтер'єр Кирилівської церкви передбачає аркосолії, що означало наявність поховань у саркофагах, які не збереглися до нашого часу. Рештки саркофагів зафіксовано під час досліджень Десятинної церкви, Софійського собору, Кловського та Видубицького храмів, Михайлівського Золотоверхого та Георгіївського соборів, а також церкви на розі Ірининської та Володимирської вулиць.

Як правило, поховання здійснювали в західній частині давньоруського храму (нартексі). Згідно із сакральною структурою членування храмового простору, східна частина церкви сприймалася як місце перебування Христа, уособлення світлого духовного начала, а протилежна, західна, — як зосередження суто земних та мирських сенсів буття. Саме тому західний простір сприймався як належне місце для поховання (Івакін 2003, с. 100—101). Наприклад, нартекс Успенського собору Києво-Печерського монастиря містив 13 поховань у шиферних саркофагах.

Винятком виявилось розташування дитячих поховань в інтер'єрі дерев'яної божниці на вул. Межигірській, 3/7. Майже всі вони тяжіли до східної, вівтарної, частини храму, а одне поховання було здійснено з північного боку підвалини центрального вівтаря в інтер'єрі апсиди. На думку автора розкопок В. Зоценка, поховання померлих хрещених немовлят та непорочних підлітків у вівтарі та навколо нього засвідчувало святу чистоту церкви з вівтарем (Zotsenko 2006, р. 3413—3428).

Поховання на позахрамовому просторі. На сьогодні на позахрамовому просторі виявлено 639 поховань (89%), 6 із яких — у саркофагах. Ця статистика ґрунтується на твердженні, що кожний із виявлених могильників належав до певного храмового комплексу. Писемні джерела згадують про велику кількість церков у Києві (наприклад, німецький хроніст кінця X — початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький писав про 400 церков), у той час як археологічно знайдено не більше 15 кам'яних споруд. Швидше за все, переважна більшість давньокиївських храмів була представлена дерев'яними спорудами, які не дійшли до нашого часу. На думку О. Іоаннісяна, такими були парафіальні храми у більшості великих давньоруських міст, монастирські храми, зведені не за князівським замовленням, і фактично всі сільські церкви (Іоаннісян 1996, с. 5—6). Проте за майже 200 років досліджень міста археологічних підтверджень існування дерев'яного храмовбудівництва в Києві зафіксувати не вдалося. Є низка причин, що пояснюють відсутність подібних знахідок. На-

самперед це недовговічність будівельного матеріалу: дерево легко горить та швидко руйнується з часом. Крім того, сукупність факторів, пов'язаних із проблемою археологізації об'єктів, — невеликі площі вивченої території, недосконалість методик дослідження (на нашу думку, не слід виключати той факт, що рештки дерев'яних храмів під час фрагментарної фіксації могли бути інтерпретовані як великі житла, споруди суспільного призначення тощо), особливості проведення рятівних розкопок — не давали змоги виявити рештки дерев'яних культових споруд.

Початковий етап розвитку храмобудування на Русі був тісно пов'язаний із культурним впливом Візантії, що постачала майстрів-будівельників, які володіли технікою кладки з плінфи, способами та формами кам'яного будівництва. Кількість таких будівельників на Русі не задовільняла попиту на будівництво мурованих храмів. Цей «дефіцит» могли компенсувати лише місцеві будівельники-тесярі, які з найдавніших часів уміли будувати з дерева (Іоаннісян 1996, с. 4—5). Імовірно, дерев'яні храми в Києві з'явилися ще до офіційного прийняття християнства. В договорі князя Ігора з греками (944—945 рр.) міститься згадка про церкву Св. Іллі на Подолі. Оскільки літопис наголошує на тому, що Десятинна церква була першим мурованим храмом, логічно припустити, що церква Св. Іллі була дерев'яною. Про масове зведення дерев'яних храмів свідчить повідомлення літопису, згідно з яким після хрещення князь Володимир «повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстомъ, иде же стояху кумирь» (Русские 2001, с. 116). З XI ст. повідомлення про дерев'яне церковне будівництво почали з'являтися все частіше. В 1020—1026 рр. князь Ярослав Мудрий над могилою Бориса і Гліба звів велику п'ятиверху церкву. Ця споруда також була дерев'яною, збудував її Милонег, вишгородський «горододілець». Згодом Ждан Микола вибудував у Вишгороді ще одну дерев'яну одноверху Борисоглібську церкву (Таранушенко 1976, с. 6). Дерев'яні храми з'явилися і в інших містах давньоруської держави: найдавніший новгородський храм — Софійський собор, зведений з дуба, та побудований наприкінці X ст. у Ростові Успенський собор, який літописець назвав «великою дубовою церквою». На користь цього припущення вказують матеріали, отримані під час розкопок другої половини XX ст. До 1960-х рр. не було виявлено жодної дерев'яної давньоруської церкви, проте за останні 40 років відкрито і досліджено дев'ять дерев'яних храмів на території Галицької землі (Томенчук 1996, с. 8—20). У Новгородській землі археологічно зафіксова-

но три дерев'яні храми XII—XIII ст. (Крестец, Бор, Медведь) (Мусин 2002, с. 116). Під час досліджень на київському Подолі (2003—2007 рр.) знайдено ще дві дерев'яні культові споруди давньоруського часу (на вул. Межигірській, 3/7 та Набережно-Хрещатицькій, 1а).

У Києві відкрито 11 могильників (34 %), на яких не вдалося виявити решток храмових споруд. Швидше за все, поруч розміщувалися дерев'яні храми, які не вдалося зафіксувати.

Поховання, не пов'язані з міськими цвинтарями. Подібні пам'ятки, зафіксовані у Верхньому місті та на Подолі, становлять менше ніж 1 %. З них майже половина — дитячі поховання. Подібні поховання не типові для давньоруського Києва і виявлені на території міських садиб, під підлогою житла, черемом печі тощо. Слід зазначити, що в цих пам'ятках чітко простежено наявність певного поховального обряду, тобто їх кримінальне походження відкидається. Імовірно, більшість із них належить небіжчикам, які з тих чи інших причин не могли бути похованими на християнському цвинтарі (язичники, самогубці тощо). З числа відкритих пам'яток лише одну можна інтерпретувати як поховання людини нехристиянського віросповідання (поховання кочівника на вул. Володимирській, 8). Деякі зі згаданих поховань, зокрема дитячі, можна інтерпретувати як «закладні». Традиція залишення «закладних» небіжчиків на Русі мала давнє коріння й пов'язана із залишками хтонічних культів поклоніння предкам та померлим. Після прийняття християнства на Русі ця традиція видозмінилася. Як правило, «закладними» ставали нехрещені люди, яких церква забороняла ховати за православним обрядом. Таких небіжчиків іноді ховали за давнім язичницьким обрядом під порогом, пічкою або на подвір'ї, на території садиби (Боровский 1982, с. 98). Дитина, яка померла до обряду хрещення, а відтак, не увійшла до лона православної віри, залишалась для родичів представником язичницького світу. Саме такі люди, згідно зі слов'янськими міфологічними уявленнями, після смерті ставали домовими, сусідками, клетніками, овінніками та іншою «домашньою» нечистою силою (Сергеева, Івакин, Шевченко 2007, с. 247—250). Чотири такі поховання відкрито на Подолі (Волоська, 16, Оболонська, 12, Введенська, 35, Спаська, 26/14), одне знайдено у Верхньому місті (Михайлівський пров., 22—24).

Цікавою, зважаючи на міфологічні уявлення давніх киян, є могила, виявлена розкопками 1968 р. на схилах Старокиївської гори під долівкою житла XI ст. Поперек кістяка було наскрізь пробито великим залізним цвяхом із загнутим кінцем. Поховання мало північну орієн-

тацію, могильна яма була незвично глибокою (1,8 м). Автори розкопок пов'язують цей випадок із ритуалом знищення людини-вурдалака (Боровський 1992, с. 149).

Чернецькі катакомбні поховання. Разом із християнством на руські землі прийшла традиція печерного чернецтва з характерним поховальним обрядом. На сьогодні можна впевнено стверджувати про наявність давньоруських печерних поховань у Києво-Печерському та Звіринському монастирях (поховальні комплекси зафіксовано й у Гнілецькому монастирі).

Інформацію про подібні поховання містять писемні джерела, зокрема руські літописи та Патерик Києво-Печерського монастиря. Вперше про поховання ченців у лаврських печерах літопис згадує під 1073—1074 рр. (Русские 2001, с. 154, 192), а вже наприкінці XI ст. ближньопечерський лаврський комплекс перетворився на головний монастирський цвинтар (Бобровський 2007, с. 52—54). Археологічні дослідження 1930-х, 1970-х та 1990-х рр. виявили низку поховальних катакомб, у стінах яких розташовано близько 200 камер-крипт та ніш-локул із чернецькими похованнями XII—XVII ст. Поховальний характер споруд Ближніх печер зумовлено не лише їх архітектурними особливостями (наявністю парних лежаків з узголів'ями), а й численними написами-графіті, найдавніші з яких датовано серединою XII ст.: «въ лето 6658 (1150 р.) ископахомъ место се на положеніе т(ела) ...» (Высоцкий 1985, с. 63—67). Знайдено також велику колекцію матеріалу, переважно поховального характеру: рештки чернецького вбрання, в якому ховали померлих, та особливих аксесуарів — ознак схимництва, велику кількість дерев'яних одрів та гробниць. Ці знахідки датовано XII—XVII ст. (Бобровський 2007, с. 53).

Звіринський монастирський комплекс існував протягом XII—XVII ст. У 1888 р. на території садиб № 16—18, на сучасній вул. Мічуріна, виявлено ділянку печерної галереї із 48 поховальними катакомбами у стінах. Археологічні знахідки з поховань дали змогу В. Антоновичу датувати поховальні комплекси давньоруським часом (Антонович 1895, с. 40). Дослідження 1911—1914 та 1990—1993 рр. виявили близько 75 ніш-локул, сім камер-крипт із похованнями та костницями, чотири камери з масовими похованнями. Нині більшість дослідників пов'язують цей печерний цвинтар зі Звіринським монастирем XII—XVI ст. (Бобровський 2007, с. 62—63).

Частину згаданих знахідок можна впевнено датувати давньоруським часом, але переважна більшість поховальних комплексів археологічно датуються в межах XIV—XVII ст. Цей факт пояснюється неодноразовим використан-

ням катакомб і поширеною традицією перепоховання. Поховальний обряд киевопечерських ченців досить різноманітний і представлений різними поховальними спорудами.

Ніші-локули належать до найпоширенішого типу середньовічних київських катакомб. Ідентичні за будовою, вони мають підпрямокутну в плані конструкцію завдовжки від 1,5 до 2,5 м, завширшки 0,4—0,8 м, заввишки 0,4—0,7 м. Локули були призначені для одиночних поховань. Тіло покійного вкладали в нішу на спеціальному дощатому одрі. В деяких випадках на поверхні стіни галереї, безпосередньо над входним отвором ніші, зафіксовано рештки написів, якими позначено особу похованого у локулі. Елементи поховального обряду, простежені розкопками київських локул, відповідають канонам чернецького поховання XII—XIII ст. за Студійським статутом. Проте, на думку Т. Бобровського, спектр поховальних звичаїв був набагато ширшим і виходив за межі Студійського канону (можливо, влаштовували костниці за так званим Афонським обрядом перепоховання кісток) (Бобровський 2002, с. 46).

Другий тип печерних поховальних споруд представлено *приміщеннями-криптами*, що мали підпрямокутне планування, орієнтоване за сторонами світу. Переважно крипти призначали для здійснення групових поховань, причому неодноразових, тобто носили характер запланованих або випадкових підпоховань. У криптах превалювали трупопокладення, хоча деякі з них використано як костниці, а деякі зберегли риси змішаного обряду. Серед розмаїття криптових споруд Т. Бобровський виділив кілька категорій цих приміщень.

- Двочасткова або однолежанкова крипта. Приміщення крипти поділено на дві майже однакові частини: в одній розташована могильна яма, друга мала вигляд лежанки, оздобленої з західного боку підголовником. У крипті було два поховання: в могильній ямі та на лежанці (на жаль, пограбованих на момент розкопок).

- Тричасткова (безлежанкова) крипта, що визначається конструктивними елементами інтер'єру: нішоподібними заглибленнями в стінах, будовою та рельєфом склепіння. Крипту було розраховано на три поховання.

- Дволежанкова крипта. В приміщенні влаштовували дві лежанки, розділені простором. Поховання розташовували на лежанках та в міжлежанковому просторі (Бобровський 2002, с. 46—49).

Багато печерних комплексів досі не обстежено, зокрема й поховальні. Можливо, подальші дослідження відкриють нові складові елементи поховального обряду печерного чернецтва давньоруського Києва.

Скудельниці. У 1870 р. було виявлено масові поховання на вул. Кирилівській, 55—57 (сучасна вул. Фрунзе). У могилі зафіксовано скупчення людських кістяків (близько 2 тисяч). Серед кісток знайдено два мечі, кинджал, ніж із кістяною ручкою, бронзовий перстень, бронзову сережку та два браслети, фрагменти скляних браслетів, скляні намистини, мармуровий та бурштиновий хрестики (Антонович 1895, с. 31).

Інше масове поховання розкопано в 1937 р. на вул. Фрунзе, в садибі № 75. Місцем поховання слугував майданчик 5 × 5,5 м, де відбувалося масове спалення вмерлих. Шар перепалених кісток (до 1 м) свідчить про те, що тут було спалено кілька сотень померлих людей. Серед кісток траплялися кам'яні хрестики, уламки скляних браслетів, намистини, посуд. Цей матеріал дав змогу датувати поховання XI—XIII ст. (Іванцов 2003, с. 274—275).

Обидва масові поховання на вул. Фрунзе, ймовірно, є наслідком великих епідемій. Щоб запобігти поширенню пошесті (можливо, чуми), вмерлих вивозили за місто і там ховали у спільних могилах або спалювали. В давньоруські часи такі могили називали «скудельницями» й практикували і в інших руських містах. Літопис під 1230 р. свідчить: «Того же лѣта бысть моръ в Смоленьсцѣ: створша 4 скуделници, въ дву полжиша 18000, а в третьей 7000, а въ четвертой 9000; се же зло бысть по два лѣта» (Русские 2001, с. 485).

Останню категорію поховальних пам'яток — масові поховання, датовані серединою XIII ст., зафіксовано лише на території Верхнього міста. Вони є свідченням трагічних подій захоплення Києва ханом Батием. У грудні 1240 р. після тривалої облоги монгольські війська прорвали укріплення «града Ярослава» в районі Лядських воріт та увірвалися до міста. Захисники відійшли до «града Володимира» та спробували закріпитися на оборонних валах дитинця. Коли ворог прорвав і цю лінію оборони, частина киян зачинилася в Десятинній церкві. Під вагою великої кількості людей, а можливо, й під ударами пороків храм розвалився, поховавши під собою останніх оборонців міста. Жакливі свідчення цієї трагедії відкриваються протягом усієї історії археологічного вивчення давньоруського Києва. Вперше братські могили було знайдено І. Хойновським на Десятинній (Трьохсвятительській) вулиці. В них виявлено тисячі людських скелетів (Каргер 1958, с. 505). Можливо, продовженням цієї могили були відкриті Д. Мілеєвим навесні 1910 р. скупчення поховань на розі вулиць Володимирської та Десятинної (Каргер 1949, с. 81). В. Хвойка у 1907 р. за апсидами Десятинної церкви розкопав рів із небіжчиками різного віку зі слідами насильницької смерті (Хвойко

1913, с. 79). На подвір'ї Михайлівського Золотоверхого монастиря біля «будинку художника» виявили скелет дитини, яка загинула від пожежі (Каргер 1949, с. 65—67). На вул. Великій Житомирській, 4 у житлі першої половини XIII ст. знайдено кістяки двох підлітків, які сховалися в печі й задихнулися. У сусідньому житлі відкрито рештки останніх захисників міста (Каргер 1949, с. 71). М. Каргер докладно описав сховище-колодязь під Десятинною церквою, де сховалися люди, які намагалися пробити підземний хід у напрямку схилів Старокиївської гори. Однак коли стіни Десятинної церкви завалилися, то засипало й схованку разом із людьми (Каргер 1949, с. 90). Під час археологічних досліджень на вул. Десятинній, 2 С. Кілієвич у згорілому житлі знайшла десять безладно розкиданих кістяків (Килиєвич 1982, с. 126—135). Досліджуючи «садибу ювеліра» на вул. Володимирській, 8, у згорілих житлах виявлено кілька людських кістяків. На думку І. Мовчана та В. Гончара, садибу було зруйновано під час штурму 1240 р. (Мовчан та ін. 1999, с. 23—45). За археологічними дослідженнями на території Десятинної церкви 2007 р. знайдено ще одну братську могилу часів взяття Києва монголами.

Скудельниці та масові поховання не мають відношення до класичної давньоруської поховальної практики, а є наслідком санітарних акцій під час бойових подій та епідемій. Однак фіксація братських могил необхідна.

Орієнтація за сторонами світу. Однією з найважливіших ознак, що характеризують поховальний обряд, є орієнтація померлих за сторонами світу, тобто напрямок, за яким небіжчика покладено головою. Як правило, використовували вісім орієнтацій: чотири основні (північ, схід, південь, захід) та чотири проміжні (південь—схід, південь—захід, північ—схід, південь—захід).

Орієнтація померлих у давніх народів відіграла важливу роль в уявленнях, пов'язаних зі смертю та похованням померлого. Як правило, за язичницьким слов'янським звичаєм небіжчика ховали головою на захід. Таке положення пов'язане з віруваннями, що сонце народжувалося на Сході й помирало на Заході. Смерть людини ототожнювали зі смертю сонця. Місце, де сонце зникало, на Заході сприймали як країну мертвих (Боровський 1992, с. 151—152). Ці погляди збіглися з канонами християнської релігії. Християнська традиція передбачала поховання головою на захід, оскільки після Страшного Суду людина мала повстати обличчям на Схід, звідки прийшов Ісус.

Проте на давньокиївських могильниках, окрім західної орієнтації, зафіксовано інші напрямки орієнтування небіжчиків.

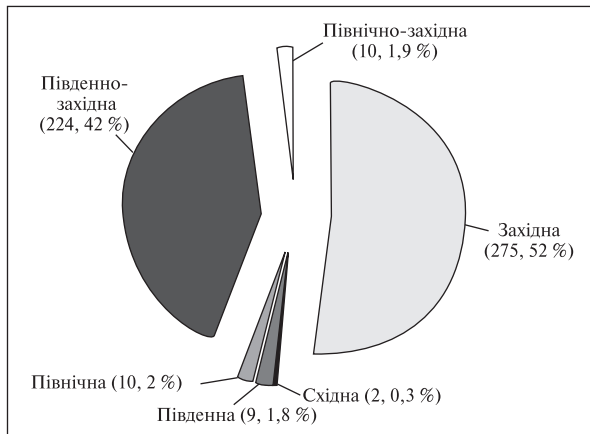

Рис. 3. Орієнтація християнських поховань Києва

На сьогодні зі 720 відомих поховальних комплексів визначити орієнтацію можна в 530 (73,5 %): західну — у 275 (52 %), південно-західну — у 224 (42 %), північно-західну — в 10 (2 %), південну — в 9 (2 %), північну — в 10 (2 %), східну — у 2 (0,3 %) (рис. 3). Чим можна пояснити подібну різноманітність? Давні народи визначали сторони світу за точками сходу та заходу сонця. Проте ці точки змінюються залежно від пори року. Отже, астрономічні відхилення на південний захід засвідчують, що поховання відбувалося взимку, на початку весни чи наприкінці осені; на північний захід — влітку, наприкінці весни чи на початку осені (Генинг В.В., Генинг В.Ф. 1985, с. 136—152). Зважаючи на статистику відхилень, можна стверджувати, що періодом підвищеної смертності для киян був зимовий сезон, починаючи з кінця осені до ранньої весни. Саме про цей період згадано в літописі в епізоді про продаж 7000 домовин «отъ Филипова дне до мясопуста» (Русские 2001, с. 208). День пам'яті апостола Філіппа припадає на 14 листопада, м'ясопуст, передостанній тиждень перед Великим постом, у 1093 р. припадав на 14—20 лютого (Літопис 1989, с. 131).

Крім того, зафіксовані відхилення пов'язані з орієнтацією на стіни культових споруд. Під час археологічних досліджень могильника на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а поховання були розташовані паралельно стінам споруди замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Подібне розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище (Томенчук 1996, с. 9—11).

Розміри та глибина могильних ям. Більшість споруд — це звичайні підпрямокутні (іноді з заокругленими кутами) ями завширшки від 0,3 до 1,0 м, завдовжки — 2,0—2,4 м, завглибшки — від 0,5 до 1 м. Зафіксовано випадки, коли глибина становила всього 0,2—0,3 м.

Імовірно, ця величина залежала від розмірів домовини та суб'єктивних факторів: наявності інших поховань, характеру ґрунту, пори року, поспішності під час поховання тощо.

Стан збереження поховань. Залежить від низки таких факторів, як характер ґрунтів, їх вологість, наслідки людської діяльності тощо. Очевидно, в давньоруських могильниках, які функціонували в XIV—XVIII ст., ранні поховання було або знищено, або вони збереглися частково. Як правило, пізні поховання руйнували попередні. Більшість київських могильників постраждали від масової забудови міста, прокладання каналізаційних і теплових мереж тощо.

Положення кістяка, рук, ніг, черепа. Більш менш чітко положення кістяка та розташування рук вдалося зафіксувати в 206 (28 %) похованнях. За винятком кількох випадків, кістяк лежав у випростаному положенні на спині. У 89 (43 %) комплексах руки було схрещено в районі таза; у 56 (27 %) — кисті рук лежали на грудях, у трьох — на плечах, у п'яти — вздовж тіла. Іноді положення рук змінюється, очевидно під тиском ґрунту. У 26 (12 %) похованнях ліва рука лежала на кістках таза, а права — на грудях. Випадки, коли ліва рука лежала на грудях, а права — на животі, зафіксовано у 17 (8 %) комплексах (рис. 4). У 15 (7 %) похованнях кінцівки збереглися частково. Вісім поховальних комплексів ми схильні інтерпретувати як наслідок перепоховання.

Окремо варто розглянути пох. № 72 Щекавицького могильника. Гомілкові кістки небіжчика лежали високо між колінними суглобами, кисті рук відрубані й складені на тазі паралельно, череп неприродно звернуто вгору. Очевидно, перед похованням людину було жорстоко страчено (четвертування?) (Мовчан 1995, с. 44—67).

У трьох випадках кістяки розташовували в могильній ямі у скорченому стані (вул. Вел. Житомирська, 11, пох. № 60, 63 та Щекавицький могильник, пох. № 50). На думку О. Моці, давньоруські скорчені поховання належать представникам верстви волхвів. Як у давнину, так і в новітні часи, люди намагалися захистити себе від чаклунів, зв'язуючи, ховаючи в мішках та підрізаючи їм підколінні жили, щоб унеможливити їх повстання з труни. Результатом цих дій і було скорчене положення небіжчика (Моця 1981, с. 101—105).

Засипка (склад). Морфологія засипного ґрунту залежить від ґрунту, в якому виривали могильну яму. Матеріал із засипки надає цінну інформацію про особливості поховального обряду давніх киян. За свідченнями давньоруських писемних пам'яток, важливою складовою частиною язичницького обряду була тризна, яку учиняли після поховання небіжчика. Тризна була урочистим прощанням із померлим, під час

якого відбувалися військові вправи та поховальна трапеза. Рештки поховальної трапези зафіксовано у 61 поховальному комплексі Києва. Над кістяком та в засипному ґрунті в семи випадках виявлено кістки тварин — рештки поминального обіду. В засипці 58 поховань знайдено фрагменти битої давньоруської кераміки та амфор, з яких, імовірно, пили хмільний мед, пиво чи вино. Можливо, розтрощення посуду після завершення тризни символізувало те, що домашня власність продовжує належати своєму померлому господарю (Боровський 1992, с. 153).

Характерно, що у восьми випадках поховального посипали вугіллям чи воно було в засипці могильної ями. Більшість дослідників схильна вбачати у цьому пережитки язичницького обряду кремації. Подібні особливості поховального обряду зафіксовано С. Гамченком у чотирьох дружинних похованнях, розкопаних на садибі Трубецького (Каргер 1958, с. 157).

Види поховальних споруд. Серед поховальних конструкцій, які використовували під час поховального обряду давніх киян, слід виділити такі види: саркофаги, кам'яні гробниці, дерев'яні домовини та поховання, виконані безпосередньо в могильних ямах.

Саркофаги. Після хрещення Русі поширився новий поховальний обряд як складова частина християнської культури. Християнське уявлення про смерть змінювало відношення до поховання та місця, де воно відбувається. Одним із нових видів християнських поховань стало поховання у кам'яних саркофагах при храмах. Ця категорія поховань справедливо вважають елітарною. У храмах з'явилися гробниці правителів, представників духовенства, ктиторів. Кам'яні саркофаги стали частиною церковного інтер'єру. Саркофаги часто розташовували в спеціальних арочних нішах — аркосоліях. Кам'яні гробниці знайдено в Десятинній церкві, Софійському соборі, Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, соборах Видубицького, Кловського, Федорівського монастирів, храмі Спаса на Берестові. Рештки саркофагів виявлено під час досліджень Георгіївського та Михайлівського Золотоверхого соборів. «Саркофаг» у перекладі з давньогрецької означає «тілопоглинаючий». За свідченням Плінія, цю назву спочатку носив один із різновидів вапняку. Цей камінь мав здатність знищувати тіло людини, поміщене в ньому. За легендою, протягом 40 днів від тіла не залишалося нічого, крім зубів.

Візантійський імператор, вступаючи на престол, як правило, відразу обирав місце свого майбутнього поховання, навіть матеріал та форму для саркофагу. Давньоруська еліта — князі та вище духовенство — запозичили ві-

Рис. 4. Положення рук небіжчиків у київських похованнях

зантійський спосіб поховання в саркофагах та приділяли велику увагу місцю свого останнього притулку. В новозбудованих храмах формувалися князівські родові усипальниці.

Першим давньоруським храмом, що містив поховання у саркофагах, стала Десятинна церква, збудована в 989—996 рр. Для розкішного прикрашення храму використовували мармур, тому літопис називає її «мраморяною». За історичними джерелами, ця церква з перших років свого існування стала усипальницею київських князів. До новозбудованого храму було перенесено прах княгині Ольги — першої княгині-християнки. Ймовірно, це відбулося в 1007 р. Під цим роком літопис повідомляє про перенесення до храму «святих мощей» (Русские 2001, с. 127). В церкві поховано князя Володимира Святославича (1015 р.) та його дружину — грекню Анну (1011 р.). Літопис згадує, що їх було поховано в мармурових саркофагах. У 1044 р. до Десятинної церкви перенесено поховання князів Ярополка та Олега Святославичів, а 1078 р. у мармуровій гробниці тут було поховано Ізяслава Ярославича (Русские 2001, с. 151, 196). За літописними джерелами відомо сім поховань, здійснених у кам'яних раках, причому в трьох випадках зазначалося, що вони були мармурові. Про гробниці давньоруських князів у руїнах Десятинного храму повідомляв Гійом Левасер де Боплан (Боплан 1990, с. 27).

У Вишгороді в ніч на 20 лютого 1054 р. помер великий князь київський Ярослав Володимирович. Його тіло перевезли до Києва і поховали «в раце мраморяне» в соборі Св. Софії. Поруч із Ярославом було поховано його сина Всеволода († 1093 р.). Під тим же роком у літописі є свідчення про поховання Ростислава Всеволодича. У 1125 р. до усипальниці Ярославічів поклали тіло Володимира Мономаха. Востаннє в літописі згадано собор Св. Софії у зв'язку із похованням сина Володимира Моно-

Рис. 5. Мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого

маха — В'ячеслава Володимировича († 1154 р.). У соборі знайдено два мармурові саркофага: один стоїть у центрі апсиди Володимирського вівтаря (Ярослава Мудрого), другий — під підлогою приділу Архангела Михаїла, біля південної стіни храму.

Видубицький монастир було зведено Всеволодом Ярославичем у 1070—1088 рр. неподалік його літньої резиденції — Красного двору. Можливо, некрополь Михайлівської церкви монастиря містив поховання князів якоїсь гілки Всеволодичів. Під час археологічних досліджень храму 1972 р. виявлено давньоруську шиферну гробницю, що містила поховання XVII ст.

За свідченням літописних джерел, Кловський монастир підтримував тісні стосунки з Волинським князівством. Ігумен Стефан став єпископом Володимир-Волинського князівства, але зв'язків із Кловським монастирем не втрачав. У 1112 р. там було поховано князя Давида Ігоревича, волинського князя, відомого як осліпителя Василька. Цілком можливо, що Кловський монастир був київською резиденцією з родовою усипальницею Володимирських князів. Знайдені там у 1963 і 1974 рр. плінфові гробниці містили поховання володимироволинських князів.

Церква Спаса на Берестові в XII ст. перетворилася на усипальницю деяких Мономаховичів. У 1138 р. тут було поховано дочку Мономаха — Євфімію, у 1158 р. — сина Юрія Долгорукого, у 1175 р. — онука Гліба Юрійовича. Проте

не доведено, що храм виконував роль родової усипальниці Мономаховичів, як це часто повідомляється у літературі. У 1909—1914 рр. біля стіни церкви було виявлено плінфову гробницю, ще дві шиферні знайдено у 1989 р., на певній відстані від храму.

У збудованій князем Всеволодом Ярославичем церкві Св. Андрія (1086 р.) у 1112 р. поховано його дочку Анну (Янку), для якої і був заснований храм. Під 1131 р. літопис згадує поховання князя Ярополка у монастирі, а під 1145 р. міститься згадка про те, що дружина покійного, Олена, перенесла його тіло до церкви Св. Андрія і поклала поруч із Янкою. У 1170 р. в храмі було поховано Володимира Дорогобужського, сина Андрія Боголюбського.

Храм Федорівського «Вотча» монастиря, закладений 1128 р. великим князем київським Мстиславом Володимировичем, який носив хрещене ім'я Феодор, був родовою усипальницею його нащадків протягом усього XII ст. (можливо, й пізніше). В 1132 р. у ньому було поховано самого Мстислава Володимировича. В 1154 р. у церкві Федора поховано сина Мстислава — князя Ізяслава, в 1167 р. — князя Ростислава Мстиславича, 1170 р. — Ярополка Ізяславича (онук Мстислава), в 1174 р. — сина Мстислава князя Володимира Мстиславича, в 1187 р. — вишгородського князя Мстислава, в 1195 р. — Ізяслава Ярославича (під цим роком церкву Федора востаннє було згадано як родову усипальницю). Одну плінфову споруду знайдено у 1838 р., ще дві — у 1984 р.

Кирилівська церква, заснована великим князем київським Всеволодом Ольговичем близько 1140 р., протягом XII ст. була місцем поховання представників чернігівської династії, які займали великокнязівський стіл у Києві. Тут у 1179 р. було поховано дружину Всеволода Ольговича, в 1194 р. — його сина Святослава Всеволодича. Інтер'єр Кирилівської церкви містить аркосолії — місця для розташування саркофагів. Проте жодного археологічного підтвердження наявності тут давньоруських поховань на сьогодні немає.

Саркофаги київського некрополя за технологією конструкції умовно можна поділити на чотири основні види.

Тип А. Мармуровий саркофаг. Більшість сучасних учених вважає, що ці гробниці було імпортовано з Візантії, і датують їх кінцем X—XI ст. На сьогодні збереглося лише дві такі поховальні споруди в соборі Св. Софії Київської. Кілька мармурових саркофагів містила Десятинна церква, але від них збереглися лише фрагменти. Саркофаги являли собою прямокутні, великі за розмірами (1,22 × 1,65 × 2,37 м) ящики з двопохилою кришкою, витесані з монолітних брил проконеського мармуру (рис. 5).

Рис. 6. Шиферний саркофаг із Десятинної церкви

Форма наслідувала зразки римської доби. Саркофаги багато декоровано різьбленням. Композиціям декору характерні ранньохристиянські мотиви (хризми, хрести, пальмові гілки і т. д.). Саркофаги добре відомі, тому подавати їх у деталях немає сенсу.

Щодо походження та часу створення саркофагів також існує багато версій. М. Макаренко вважав їх витвором малоазійських майстрів VI—VII ст. (Макаренко 1930, с. 52—62). До його думки приєднався С. Висоцький, який виявив отвір у східній стінці саркофага, що порушував композицію рельєфу. Дослідник вважав, що отвір пробито з метою використання гробниці як резервуара для води чи вина. На думку С. Висоцького, саркофаг потрапив до Києва з теренів Північного Причорномор'я як товар або корсунський трофей Володимира Святославича (Висоцький 1969, с. 148—150). П. Толочко (Толочко 1996, с. 235—239), Є. Архипова (Архипова 2005, с. 77—80) та деякі інші дослідники вважають, що гробницю виготовили у Константинополі на замовлення Києва, однак не встигли закінчити до смерті Ярослава, тому одна стінка залишилася неорнаментованою (можливо, ця стінка мала притулятися до стіни храму, тому її й не прикрашено). Дослідники датують цей саркофаг XI ст.

Виготовлення саркофагів було справою дорогою і потребувало спеціальних навичок. Доступ до сировини, майстрів або готових виробів залежав від стосунків із Константинополем. З появою половців на південних кордонах держави перервався прямий зв'язок з Північним Причорномор'ям. Всі ці фактори разом із відсутністю місцевої сировинної бази привели до того, що мармурові саркофаги було витіснено дешевшими та легшими в обробці шиферними.

Тун Б. Шиферний саркофаг. Овруцький рожевий шифер (пірофілітовий сланець) був пре-

Рис. 7. Шиферні саркофаги із Успенського собору Києво-Печерського монастиря

красним матеріалом, красивим і надзвичайно зручним для різьблення. Шиферні саркофаги, на відміну від мармурових, склалися з окремих плит. Деякі місцеві саркофаги за формою конструкції та символікою орнаментального декору копіювали перший тип: вони мали двопохилу кришку та були прикрашені ранньохристиянськими символами (рис. 6). Переважна більшість цих саркофагів, безперечно, були витворами давньоруських майстрів. З-поміж згаданих об'єктів великими розмірами ($0,97 \times 1,12 \times 2,37$ м та $0,96 \times 1,12 \times 1,98$ м) і характерним візантійським декором виділяються дві гробниці з Десятинної церкви. Ці саркофаги виглядають як шиферні наслідування мармурових зразків. Проте найбільшого поширення набула досить проста й зручна для виробництва та використання форма у вигляді прямокутного або трапецієподібного (церква Спаса на Берестові) ящика з шести шиферних плит (рис. 7). Саркофаги кріпили за допомогою системи пазів або металевих прутів, заливали свинцем. Повністю зник різьблений орнамент, саркофаги стали меншими (приблизно $0,7 \times 0,8 \times 2$ м), кришки почали виготовляти у формі плити, а не двопохилого даху. Всього у Києві знайдено 24 саркофаги цього типу (Десятинна церква — 5, митрополичий сад софійського подвір'я (Ірининська церква?) — 1, Успенський собор — 13, Видубичі — 1, Спас на Берестові — 2, Дитинка — 1).

Тун В. Плінфований саркофаг. За конструкцією ці саркофаги подібні до плитових могил середньовічного Криму. Стінки викладали з плінфи. Кришкою та дном переважно слугували

Рис. 8. Двокамерний плінфвовий саркофаг із Кловського монастиря

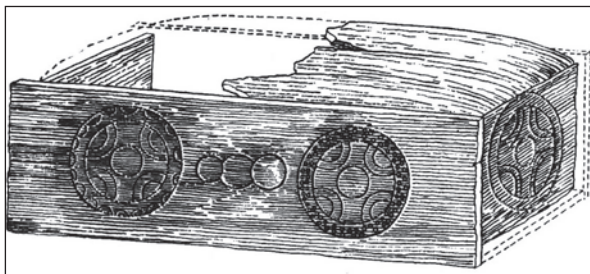

Рис. 9. Дерев'яний саркофаг із київського Подолу

цільні плити з овруцького шиферу. Саркофаги повністю закопували в землю. Дно та внутрішні стінки тинькували та фарбували в червоний колір за технікою фрески. Відомі одно-, дво- та чотирикамерні саркофаги (Кловський собор) (рис. 8). Імовірно, вони слугували своєрідними склепами і в них могли вставляти дерев'яні труни. Плінфові саркофаги були найпростішими у виконанні, а відповідно, найдешевшими. Плінфові пам'ятки, датовані XII—XIII ст., знайдено на території Спаського (на Берестові) (1), Кловського (4), Федорівського (3), Михайлівського Золотоверхого (1 (?)) храмів.

Тун Г. Дерев'яний саркофаг. Археологічно ці споруди важко зафіксувати, оскільки дерево у Верхньому Києві погано збереглося. Проте, безперечно, дерев'яні саркофаги широко застосовували, на що вказують численні приклади XVII—XVIII ст. Унікальний саркофаг розміром $0,5 \times 0,7 \times 2,05$ м, знайдений М. Сагайдаком на Подолі, за формою нагадує дерев'яну труну, але завдяки більшій висоті боковини наближається до кам'яного саркофага (Сагайдак 1991, с. 99). Конструкцію зібрано з товстих дубових плах, без пазів і врізок, за допомогою дерев'яних тиблів. Кришку ретельно виготовлено з м'якої деревини (верби), край виконано

у формі вінчика. Кришка мала округлу форму. Зовнішню поверхню стінок декоровано різьбленим візерунком. Подібний орнамент прикрашає торцеві дошки пам'ятки (рис. 9). Основний мотив орнаменталізації — кола зі вписаними хрестами (діаметр — 0,36 м) — нагадує кам'яну пластику з декору Десятинної церкви та Св. Софії (Сагайдак 1991, с. 100). Іншу гробницю виявив М. Каргер у Десятинній церкві. Дерев'яний саркофаг було збито цвяхами, закривалася гробниця двопохилою кришкою. З огляду на широке використання дерева в архітектурі та господарстві можна припустити масовість подібних саркофагів у давньоруському Києві та інших містах Давньої Русі. Через незначну кількість подібних знахідок не можна робити жодних висновків щодо традицій поховання в дерев'яних саркофагах у давньоруський час, але логічно припустити, що вони були досить розвинуті. Можливо, нові відкриття сприятимуть висвітленню цього питання.

Слід відзначити традицію вторинного використання давньоруських саркофагів у XIV—XVII ст. У цей період майже половина (40 %) київських споруд мала повторні поховання (Успенський собор — 13, Видубицький монастир — 1). Ймовірно, цим пояснюється й скупчення кісток у саркофагах Софійського собору.

Історична доля Києва залишила нам понад 30 гробниць, які можна визначити як храмові саркофаги. За літописними повідомленнями та знайденими кам'яними фрагментами, їх мало бути набагато більше, але до нашого часу дійшла лише невелика їх частина. Наприклад, інтер'єр Кирилівської церкви містить аркосолії, що означає наявність поховань у саркофагах, які не збереглися до нашого часу. В нартексі Михайлівського Золотоверхого собору виявлено спеціальні стовпчики з плінфи під саркофаги. Можливо, майбутні археологічні дослідження поповнять нашу інформацію новими знахідками та фактами з вивчення некрополя давньоруського Києва.

Грунтові поховання в дерев'яних трунах.

Традиція поховання в домовинах була відома слов'янам ще з язичницьких часів. У XI—XIII ст. технології виготовлення домовин ускладнилися, з'явилися окремі типи конструкцій.

У Верхньому місті зафіксовано 48 поховань у домовинах, у 17 випадках від трун залишилися лише цвяхи. На Копиревому кінці виявлено 20 поховань у домовинах, від трьох домовин — лише цвяхи; на Щекавиці — 93 поховання в домовинах, ще від чотирьох залишилися цвяхи; на Юрковиці — три поховання, від восьми збереглися лише цвяхи; на Подолі знайдено найбільшу кількість поховальних комплексів — 139, від двох домовин — лише цвяхи, що можна пояснити характерною для цього київського

району вологістю ґрунтів і кращою збереженістю дерева.

Отже, у 332 комплексах (44 %) зафіксовано домовини або рештки їх конструкцій. У результаті досліджень могильників 2 та 3 на Подолі отримано важливу інформацію про конструкції домовин, які використовували для поховання небіжчиків у першій половині XI—XII ст. М. Сагайдак виділив такі типи дерев'яних домовин.

Тип А. Прямокутний ящик, складений із колодних дощок без використання цвяхів, що розширюється до голови небіжчика. Бокові дошки ставили на торці у спеціально вибрані заглиблення нижньої і бокових дощок і щільно притискали одна до одної. Боковини утримувались завдяки притисканню торцевими дошками земляних стінок могильної ями. Кришкою домовини слугували одна або дві нетовсті дошки. Швидше за все, домовини цього типу збирали під час поховання небіжчика безпосередньо в могилі. Спочатку в яму опускали дошку днища домовини, на якій мав лежати покійник, далі боковини, що кріпили торцевими дошками, і нарешті клали кришку. Під час виготовлення такої домовини, як правило, використовували одне дерево: колоду з дуба чи сосни, з якої кололи дошки. Соснові дошки були товщими — 3—5 см, дубові — на 1—2 см тоншими (рис. 10, А).

Тип Б. На відміну від типу А, для закріплення торцевих стінок у нижній дошці робили поперечний паз. У деяких екземплярах верх торцевих дощок заокруглювали (рис. 10, Б).

Тип В. Гробовище мало трапецієподібну форму. Паз для встановлення торцевих дощок робили не лише в нижній, а й бокових дошках. У кількох випадках боковини додатково закріплювали залізними цвяхами або дерев'яними тиблями. Знизу, біля голови і ніг небіжчика, встановлювали дерев'яні підставки із бруска або кругляка, в яких вибирали паз на ширину домовини (рис. 10, В). Труни цього типу могли збирати й транспортувати заздалегідь (Сагайдак 1991, с. 97—99).

Аналізуючи знахідки дерев'яних домовин, знайдених на території Києва, до згаданих слід додати ще два типи.

Тип Г. Домовина мала вигляд дерев'яного прямокутного ящика, збитого цвяхами (рис. 10, Г). Таких трун виявлено 83 (25 %). Кількість знайдених цвяхів у похованнях варіює від 1 до 12 (могильник на Щекавиці, пох. № 32).

Тип Д. Домовина мала вигляд дерев'яного ящика (нош) із руків'ями у вигляді виносу за межі торців труни ручками (рис. 10, Д). Поховання на ношах траплялися ще у похованнях початку X ст. у Верхньому Києві (вул. Велика Житомирська, 2) (Боровський та ін. 1988, с. 68—93). Найбільше поширення подібні домовини отримали вже за християнських часів. Конструкцію

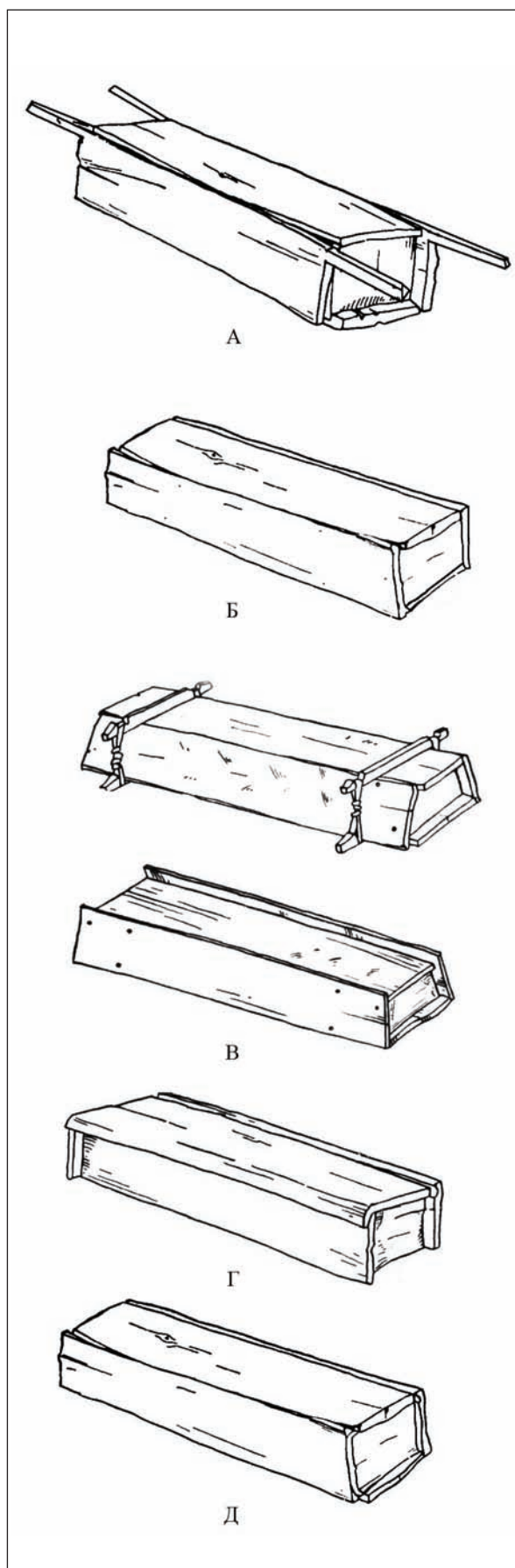

Рис. 10. Домовини типів А—Г (за М.А. Сагайдаком), Д

кріпили за допомогою залізних цвяхів. Ручки здебільшого сягали 10—15 см. Отже, труна мала вигляд нош, які є атрибутом поховального канону східнохристиянської (візантійської) церкви (Мусин 2002, с. 75). Цей тип зафіксовано лише на Подолі у 24 поховальних комплексах (7 %).

Наведені типи домовин відрізняються відносною складністю конструкції. Не виключено, що труни, виготовляли професійні майстри. Літопис згадує про трунарів під час опису пошесті в Києві: «В се же времена мнози человеци умираху различными недугы, якоже глаголаху продающе корсты: «яко же продахомъ корсты отъ Филипова дне до мясопуста 7 тысячъ»» (Русские 2001, с. 208). Було встановлено, що під час виготовлення домовин використовували дерево однієї породи. Як правило, це були сосна, ялина, рідше дуб та ін. (Моця 1990, с. 59).

Поховання в могильній ямі (без домовини).

Фрагментарно збережені домовини фіксують за рештками деревинного тліну та знахідками цвяхів, що скріплювали труну. Серед поховальних пам'яток столиці в 394 комплексах (54 %) цих ознак не зафіксовано. Можливо, ці поховання належали найнижчим соціальним прошаркам, які не здатні були поховати родичів у домовинах. Такіх небіжчиків ховали в саванах безпосередньо в могильній ямі або накривали тканиною. Досліджуючи групу поховань на Кирилівських горах, В. Хвойка помітив, що деякі кістяки були оточені залізними кілками, вбитими в землю один біля одного. Дослідник вважав, що цими кілками прибивали рогожу чи інше покривало, яким накривали небіжчика (Хвойка 1913, с. 54). Цю думку підтверджують знахідки в трьох поховальних комплексах залізних костилів (до 21 см завдовжки). Під час земляних робіт 2001 р. на вул. Великій Житомирській, 2 знайдено кістяк, загорнутий у тканину (Мовчан та ін. 2002, с. 45—55). Іноді небіжчиків ховали, вкриваючи берестом. Опосередкованим підтвердженням цьому є знахідки в похованнях березової кори, якою, очевидно, обгортали небіжчиків (Моця 1990, с. 59). В одному з поховань, розкопаному на садибі Трубецького, верхню частину кістяка, що лежав у дерев'яній труні, було покрито берестом. М. Каргер відзначав, що ця особливість характерна для новгородських поховальних комплексів (Каргер 1958, с. 158).

Дерево, з якого виготовляли домовини, швидко руйнувалося в київських ґрунтах, тому не завжди фіксується під час розкопок. Отже, можливо, якийсь відсоток із цих поховань мав домовини, не простежені під час їх виявлення. Цим можна пояснити досить низький відсоток поховань у домовинах на цвинтарях Верхнього міста та Копиревого кінця, тоді як на подільських могильниках дерев'яні поховальні споруди збереглися майже в усіх комплексах.

Категорії поховального інвентарю. За християнськими канонами людина має піти з цього світу такою, якою прийшла в нього, тобто позбавленою будь-яких предметів. Водночас на київських могильниках християнського періоду інвентар зафіксовано в 120 поховальних комплексах (17 %), дві третини з яких — на некрополях Верхнього міста.

Інвентар, характерний для канонічних християнських старожитностей, виявлено в 40 похованнях. «Кам'яні подушки» знайдено під головою небіжчика у 27 поховальних комплексах, під ногами — у 14. З них 22 із цвинтаря Янчина монастиря (вул. Велика Житомирська, 2), два — з могильника на вул. Паторжинського, 14, один — з Федорівського монастиря, два — з могильника на вул. Кудрявській, 24, один — на Щекавиці. В 30 похованнях (4 %) роль подушок виконувала плінфа. Зрідка траплялися шиферна плита, жорно, камінь граніт, обтесаний під плінфу кварцит, опалений шмат глини у формі плінфи. У двох похованнях (Щекавиця, Дитинка) знайдено рожеві шиферні хрестики. Решта знайдок у київських похованнях засвідчує наслідування язичницьких традицій.

У 39 київських похованнях (5 %) зафіксовано елементи костюма. Найчастішою знахідкою є металеві гудзики від одягу похованого (42). Можна виділити чотири різновиди цього артефакту: кулькоподібні гудзики, виконані з міді чи бронзи, іноді позолочені (35); металеві гудзики у формі дзвіночка (4); грибоподібні гудзики (2); мідний тонкостінний гудзик. У деяких похованнях зафіксовано рештки парчевих пов'язок, витканих золотими (4) або срібними (1) нитками. Такі стрічки лежали коло ший та на грудях. Подібні елементи одягу зафіксовано під час археологічних досліджень поховань літописного Білгорода (Моця 1990, с. 62). В літописах згадується союзник Ярослава, варязький конунг Якун «луда бѣ у него золотомъ истъкана» (Русские 2001, с. 144). Цікавою була технологія виготовлення подібних ниток: навколо тонесенької шовкової нитки спіралеподібно накручували золоті чи срібні дротинки (Набережно-Хрещатицька, 1а, пох. № 9). Рештки тканини знайдено в п'яти похованнях. У трьох поховальних комплексах зафіксовано знахідки кільцеподібних фібул, мідну пряжку від пояса з рослинним орнаментом.

У деяких похованнях біля небіжчика було покладено столовий посуд. У дев'яти похованнях виявлено розвали та фрагменти скляних кубків (одна ціла форма), а також один бронзовий позолочений кубок. Оскільки в деяких випадках розвали скляних кубків знайдено в похованнях із кам'яними подушками, ймовірно, це були чаші для елею у чернецьких похованнях.

Трапляються й прикраси. Скроневі кільця виявлено в 13 поховальних комплексах (два мідні, три бронзові, два залізні, чотири срібні). В 11 похованнях знайдено фрагменти від дев'яти скляних браслетів та одну цілу форму. В одному похованні виявлено цілий бронзовий браслет. Серед інвентарю, знайденого в київських поховальних комплексах, слід відзначити дві намистини, один скляний перстень, одну бронзову шпильку, залізну підвіску у вигляді трапеції та монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди).

У християнських поховальних комплексах Києва виявлено низку сакральних предметів, що засвідчують міцні позиції язичницького світогляду. В двох похованнях знайдено астрагали, які часто трапляються в дружинних похованнях Києва, Чернігова тощо (Каргер 1958, с. 203—204).

У двох похованнях зафіксовано амулети, зроблені з ікла ведмедя (вул. Велика Житомирська, 2, пох. № 25, 41). Аналогічні знахідки знайдено І. Хойновським у п'яти дружинних похованнях (вул. Десятинна) (Каргер 1958, с. 150). Під час розкопок могильника на вул. Велика Житомирська, 2 знайдено амулет з ікла кабана (пох. № 71). Кабанячі ікла досить часто трапляються у давньоруських поховальних пам'ятках, зокрема древлянських. Знайдений на дні русла Дніпра та Десни стовбур дуба з кабанячими іклами засвідчує тісний зв'язок між культурами священних дерев та звірів у східнослов'янській міфології. Знахідка у Вщижі кабанячого ікла із прокресленим написом «Г(оспод)и помози рабу своєму Оомѣ» вказує на поширеність подібних амулетів і в християнському середовищі (Каргер 1958, с. 160). У похованні на горі Юрковиця відкрито амулет у вигляді кремнієвої трапецієподібної пластинки (імітація молота Тора?).

У п'яти випадках біля небіжчика лежав ножик (в одному комплексі збереглися піхви). В чотирьох похованнях знайдено металеві фрагменти від дерев'яних цеберець — артефакт, притаманний дружинним поховальним комплексам (Каргер 1958, с. 213—214). Металеві кільця від гаманців зафіксовано у п'яти комплексах, також знайдено пряслице, підвісний замок, кістяну трубку, гребінець. В деяких похованнях виявлено сколи кременю.

Цікаву знахідку вдалося зафіксувати на розкопках могильника на вул. Межигірська, 3/7. У дитячому похованні, на рівні кісток грудної клітки, лежала гербаризована рослина родини пасльонових — гілка з чотирма квітками.

Отже, можна зробити такі висновки. Наприкінці 980-х рр. Русь прийняла християнство як загальноруську державну релігію. Прийняття нової релігії поставило давньоруську державу на один щабель із розвинутими країнами того

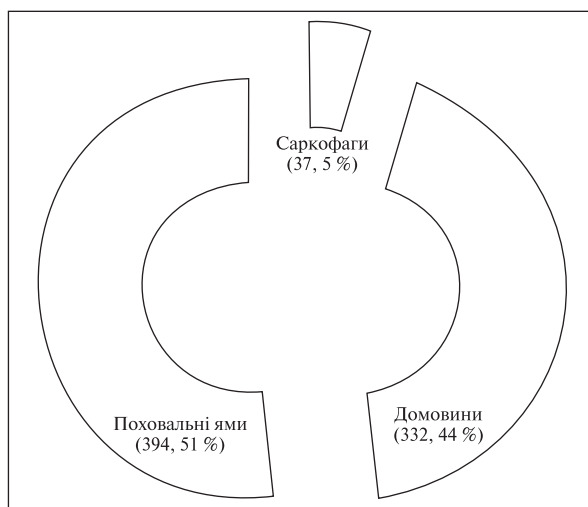

Рис. 11. Християнські поховальні споруди

часу. Це сприяло зміцненню дипломатичних стосунків із державами Європи, Закавказзя та Близького Сходу. В культурному відношенні грецька церква володіла величезним фондом богословської та історичної літератури, високорозвиненою архітектурою та живописом. Загальний аналіз археологічно зафіксованих поховальних пам'яток стародавнього Києва розкриває процеси, що відбувалися в перші століття після офіційного прийняття християнства на Русі. Нова релігія зумовила зміни поховального обряду, принесла нові поховальні традиції. Загального поширення набуло безінвентарне трупопокладення на церковних цвинтарях. Абсолютно новим, досі не знайомим для східного слов'янства, став поховальний обряд ченців київських печерних монастирів. Поховання в локулах, криптах та влаштування костниць-кімітрій залишилися суто монастирською традицією, більшість киян ховали за інгумаційним обрядом. Відгалуженням чернецьких звичаїв прийнято вважати покладення під голову (іноді під ноги) померлому каміння чи плінфи. Це мало імітувати суворе аскетичне ложе-могила ченця-відлюдника.

Водночас народна свідомість не могла швидко змінитися, залишаючи багато язичницьких рис. Незмінними з язичницьких часів залишились напрямки орієнтації поховальної камери та положення тіла в ній. Вони збігалися з канонічними зразками православного середньовіччя: витягнуте на спині тілопокладення, руки схрещені на грудях або животі (хоча початкове положення кістяка часто змінюється від тиску ґрунтів та під впливом антропогенних чинників).

Орієнтація за канонами християнської поховальної традиції збігалася за напрямком із язичницькою. Аналіз відхилень від осі захід—схід засвідчує, що найтяжчим сезоном року для давніх киян був період від кінця листопада до

початку квітня. Це був час найвищої смертності за літописними повідомленнями, і саме на цю пору припадала більшість київських поховань (враховано поховання, де за точками сонця можна визначити пору року).

Із розповсюдженням християнства найпоширенішою практикою стало поховання на міських прихрамових цвинтарях. Невелику частину киян ховали безпосередньо всередині церкви (в нартексі) або каплицях. Можна з упевненістю стверджувати про елітарний характер поховань в інтер'єрі давньоруських церков. Це засвідчують численні знахідки поховань у саркофагах у київських церквах. Так ховали ктиторів храму, осіб, які робили значні пожертвування церкві. Як правило, поховані в інтер'єрі церкви були представниками правлячої верхівки: князі, бояри, вище духовництво.

Випадки, коли під час відкриття міського цвинтаря археологам не вдавалося зафіксувати культової споруди, можна пояснити тим, що храм було зведено з дерева, і він не зберігся через швидку руйнацію цього матеріалу в київських ґрунтах або внаслідок будівництва XIX—XX ст.

Виділено три основні категорії християнських поховальних споруд, які, ймовірно, відповідають певним соціальним прошаркам. Поховання в кам'яних саркофагах при церквах могла дозволити собі лише аристократична верхівка суспільства. Найпоширенішими поховальними спорудами були дерев'яні домовини, в яких ховали більшість киян. У простих могильних ямах могли ховати представників нижчих соціальних прошарків, можливо, приїжджих кочовиків. Подібні поховання можна пояснити й браком часу на класичне поховання (рис. 11).

Характер поховальних споруд та місце поховання відбивають соціальний статус похованих давньоруського Києва.

Про міцні корені язичницького світогляду свідчать знахідки поховального інвентарю в давньокиївських похованнях, який, проте, трапляється значно рідше, ніж у язичницький період. Однак порівняння деяких поховань XII ст. із рядовим дружинним похованням І некрополя (за М. Каргером) жодної різниці в поховальному обряді не виявило. Крім решток поховальної трапези в засипці могильної ями, у поховальних комплексах Києва XI—XIII ст. зафіксовано сліди посипання вугіллям, тобто пережитки кремації. Це свідчить про те, що більшість киян, прийнявши християнство, подовжувала традиції пращурів. Ще давньоруський літописець відзначав, що «не словомъ нарицающеся хрестьяни, а поганьскы вѣрующе». (Русские 2001, с. 165—166). Перші ревнителі християнської віри на Русі звинувачували своїх співвітчизників у «двовір'ї». Концепція «двовір'я» з давніх полемічних джерел прийшла в історичну науку та міцно там утвердилась. Нині це складний і досить умовний термін, оскільки більшість дослідників схиляється до думки, що язичництва на той час вже не було (принаймні у Києві). Проте у християнстві залишалися певні ритуальні дії, стародавні звички та забобони, що з часом змішувалися та поєднувалися з новою релігією. Виконуючи той чи інший обряд, кияни не завжди розуміли їх нехристиянський характер. Про це неодноразово згадують літописи та церковна література, це підтверджує аналіз елементів поховального обряду київських могильників XI—XIII ст.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895.

Архипова Е. Резной камень в архитектуре древнего Киева. — К., 2005.

Бобровський Т.А. Поховальні споруди давньокиївських печерників за даними письмових джерел та археологічних досліджень // Могилянські читання 2001 р.: Літературна і видавнича діяльність Києво-Печерської лаври XI—XX ст. — К., 2002. — С. 43—50.

Бобровський Т.А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. — К., 2007. — 176 с.

Боплан Г.Л. Опис України. — К., 1990.

Боровський Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992.

Боровський Я.Є., Архипова Є.І., Калюк А.П., Сиром'ятников О.К. Звіт про розкопки по вул. Житомирській, 2 в 1988 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. 1988/17.

Висоцький С.О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 145—156.

Висоцький С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.

Генинг В.В., Генинг В.Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 136—152.

Гончар В.М. Середньовічний некрополь церкви Спаса на Берестові у Києві // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002. — С. 223—227.

- Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Похоронения в саркофагах Успенського собору Києво-Печерської лаври // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 85—104.
- Иванцов И.О. Стародавній Київ. — К., 2003.
- Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси // Успенская церковь в Кондопоге. — Кондопога; С.-Пб., 1996. — С. 4—47.
- Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
- Каргер М.К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. — 1940. — Вып. 4. — С. 12—20.
- Каргер М.К. Киев и монгольское завоевание // СА. — 1949. — Т. 9. — С. 56—102.
- Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. — К., 1982.
- Русские летописи. Лаврентьевская летопись «Александрия». — Рязань, 2001. — Т. 12.
- Літопис Руський / Пер. Л. Махновця. — К., 1989.
- Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Вип. 1. — С. 27—96.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирівській, 8 м. Києві у 1999 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. 1999/23.
- Мовчан І.І., Гончар В.М., Ісвлев М.М., Козловський А.О. Звіт про археологічні дослідження по вул. Велика Житомирська, 2 // НА ІА НАНУ. — Ф. 2002/84.
- Моця А.П. Скорченные захоронения древнерусских некрополей // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 101—105.
- Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.
- Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX—XIV вв. — СПб., 2002.
- Нікітенко Н.М. Під покровом Святої Софії. Некрополь київського собору в Києві. — К., 2000.
- Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
- Сергеева М.С., Ивакин В.Г., Шевченко Д.А. К вопросу о погребениях, исследованных на усадьбах Киевского Подола // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. науч. тр. — Одесса; Омск, 2007. — С. 247—250.
- Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура лівобережної України. — К., 1976.
- Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
- Толочко П. Ярослав Мудрый. — К., 1996.
- Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. — Івано-Франківськ, 1996. — С. 7—23.
- Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура. — К., 1913.
- Zotsenko V. A Wooden Church of the XIIth Century in Podil Kyiv // Proceed. of Second Int. Congr. on Construction History. — London, 2006. — V. 3. — P. 3413—3428.

Одержано 06.12.2007

В.Г. Ивакин

ХРИСТИАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО КИЕВА (XI—XIII вв.)

В статье рассмотрены особенности обряда христианских погребальных памятников Киева XI—XIII вв. Исследованные погребальные комплексы разделены на категории, проведен анализ элементов погребального обряда населения древнерусской столицы. Погребальные памятники XI—XIII вв. нанесены на топографическую карту.

V.H. Ivakin

CHRISTIAN FUNERAL RITE OF THE ANCIENT RUS KYIV HABITANTS (11th—13th cc.)

Funeral rite of the 11th—13th cc. Christian burials in Kyiv is considered in the article. The burial complexes under the study are divided into categories. The analysis of the elements of funeral rite in Ancient Rus metropolis is made. Burial monuments of the 11th—13th cc. are plotted on the topographical map.

Методика польових археологічних досліджень

А.В. Сазанов

К МЕТОДИКЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХЕРСОНА

Статья посвящена методическим разработкам исследований средневекового Херсона последних лет. Сделана попытка унификации не только раскопчного процесса, но и обработки материала с его последующей публикацией.

Если в основу наших публикаций будет положена не группировка материала по принципам инвентарных описей («по группам материалов»), а распределение по слоям, с полной характеристикой этих слоев и надлежащими выводами, то этим будет сделан большой шаг на пути превращения археологического отчета в историческое исследование.

В.Д. БЛАВАТСКИЙ, 1950 г.

Методике исследования средневекового Херсона посвящены статьи А.И. Романчук, А.Н. Щеглова (Романчук 1993; Романчук, Щеглов 1998, с. 178—183) и А.В. Сазанова (Сазанов 1996). Интерес к методике вполне закономерен, и эти статьи стали первой попыткой методического осмысления археологических исследований средневекового Херсона. Хотя в целом позиция автора принципиально не изменилась, время вносит серьезные коррективы в намеченные тогда положения.

Начнем с полевых исследований.

Раскопки. В целом, как известно, методика исследований определяется соответствующими инструкциями Полевого комитета, повторять основные положения которых нет смысла. Предлагаемые далее дополнения, апробированные на протяжении многих сезонов, позволяют, на наш взгляд, унифицировать документацию, сделать ее более надежной и легко проверяемой. Напомним лишь, что до появления выразительных строительных остатков фиксации следует вести по квадратам и слоям.

Нет необходимости повторять азбучную истину о том, что современные раскопки должны осуществляться по слоям с соответствующей фиксацией по ним, а не «старым добрым» квадратно-штыковым методом. В связи с этим отметим, что в ходе раскопок цистерны в VII квартале Херсонеса в 2002 г. польскими коллегами был применен метод, охарактеризованный ими как раскопки по «механические слои». Как мы уже отмечали, термин «механический» стал результатом не совсем правильного перевода на

русский язык польского слова. Этот термин корректнее переводить как «искусственные слои». Что они собой представляли?

Изучение публикации комплекса показывает, что искусственные слои представляли собой ровные пласты грунта толщиной 25 см или, чаще всего, 50 см, снимаемые последовательно. Со временем эти искусственные слои были сопоставлены со стратиграфическим разрезом и сгруппированы в соответствии с реальной стратиграфией. Однако в большинстве случаев искусственные слои не совпадали с реальной стратиграфией, и при перегруппировке выяснялось, что одна часть искусственного слоя соответствует одному реальному слою, а другая — другому. Поскольку при раскопках они не были разделены, а материал взят как из одного искусственного слоя, стратиграфия оказалась во многом обесцененной. Исследователей спасло то, что цистерна была засыпана в течение короткого промежутка времени, определяемого по нумизматическим материалам (Топография ... 2006). Таким образом, метод «искусственных слоев» является разновидностью квадратно-штыкового, не соответствующего современному уровню раскопок.

Итак, раскопки должны вестись по слоям, по которым и производится фиксация материала. Подход здесь один: исследователь должен ориентироваться исключительно на уровень древней дневной поверхности. Обязательным является вычерчивание стратиграфических профилей, причем как бортов, так и стратиграфических разрезов раскопанных комплексов, прежде всего помещений. Профили бортов дают лишь общую информацию о стратиграфии участка. При

большом раскопе подавляющая часть помещений находится на значительном расстоянии от ближайшего борта раскопа, иногда настолько существенном, что разница в стратиграфии будет принципиальной.

Практика вычерчивания стратиграфических разрезов была введена в Херсонесе Г.Д. Беловым задолго до появления первых руководств и статей по методике античной археологии. Еще в 1932 г. при раскопках Северного района Херсонеса Г.Д. Белов применил методику послойного исследования, практически полностью соответствующую современной. В материалах к отчету Г.Д. Белова, хранящихся в архиве Национального заповедника «Херсонес Таврический», мы с удивлением обнаружили великолепно выполненные стратиграфические разрезы по каждому из помещений раскопанного участка, совмещенные с архитектурными остатками (рис. 1). Изучение архивов Г.Д. Белова показало, что уже в полевом дневнике 1930 г., когда раскопки велись под формальным руководством Смолина, содержались чертежи стратиграфических разрезов. Увы, в последующие 30 лет об этом можно было только мечтать...

Теперь обратимся к теории слоя. История любого комплекса включает в себя историю построек, к нему относящихся, историю различных категорий керамики, его составляющих, и историю культурного слоя, в котором эти категории керамики содержатся. Слои можно условно разделить на правильные и мусорные напластования. Для правильных напластований характерна одновременность слоя с входящим в него материалом (Каменецкий 1970, с. 88). Это могут быть как слои, сформировавшиеся постепенно в результате жизнедеятельности человека, так и слои, образовавшиеся вследствие внезапной гибели сооружений. Мусорные слои могут быть свалочными (регулярными), переотложенными или так называемыми слоями запустения. Переотложенный слой моложе содержащегося в нем материала (Каменецкий 1970, с. 90). К переотложенным слоям исследователи относят выбро-

сы из ям и траншей под фундамент, которыми выравнивают поверхность для ее нивелировки. Типичный случай переотложенных слоев — напластования, образовавшиеся в результате строительных работ.

Как известно, комплексы делятся на открытые, закрытые (замкнутые) и полузакрытые (полузамкнутые) (рис. 1). Замкнутый комплекс определяется исследователями как совокупность артефактов, связанных совместным нахождением и обстоятельствами, свидетельствующими о совместном участии этих артефактов в событии, которое привело к их отложению (Классификация ... 1990, с. 66). Таким образом, закрытым считается комплекс, образование которого является результатом одного действия, одного события, одного момента (Бочкарев, Трифонов 1980, с. 15; Классификация ... 1990, с. 50). Эти комплексы отражают время гибели помещений. Вещи, найденные на полу таких комплексов, находились в единовременном употреблении (Каменецкий 1970, с. 83) на разных стадиях своих циклов. Обычно эти предметы можно собрать в целые формы или, в крайнем случае, в крупные фрагменты. Другой вариант закрытого комплекса возникает в том случае, когда люди покидают дом при угрозе. Как отметил И.С. Каменецкий, для гарантии одновременности такой комплекс должен быть надежно изолирован (Каменецкий 1970, с. 83).

Закрытые (замкнутые) комплексы датируются по сочетанию циклов обнаруженных в них вещей, что и дает узкую дату. Хрестоматийные примеры таких комплексов — погребения и клады разового накопления. В Херсонесе эти комплексы наиболее ярко представлены слоями пожара первой трети XIII в. в помещениях Северного района.

В книге О.А. Шарова (Шаров 2007) предложен несколько иной подход к хронологии закрытых комплексов. По мнению автора, материал в закрытом комплексе никогда не отражает только время гибели. Все типы находок комплекса могли существовать много раньше

Рис. 1. Стратиграфия одного из помещений раскопок Г.Д. Белова 1932 г.

или много позднее, чем полученная специалистами дата. Слой пожара как бы закрывает комплекс сверху, но оставляет его открытым снизу, и при наличии более ранних горизонтов, не отделенных хорошо датированными другими слоями пожаров или перестройками, или при возможности перекопов и более поздних перестроек, сдвигов грунта для нового строительства, такой комплекс при любых вариантах его рассмотрения должен считаться открытым. При этом типы находок из такого слоя могут быть смешаны как с более ранним, так и с более поздним материалом (Шаров 2007, с. 169).

В целом представления О.А. Шарова о культурном слое античного города вообще и Херсонеса в частности носят, на наш взгляд, несколько условный, теоретический и во многом далекий от реальности характер. Исследователь явно не представляет реальную стратиграфическую ситуацию в Херсонесе, информацию о которой он почерпнул из публикаций. Создается впечатление, что О.А. Шаров исходит из понимания процесса формирования слоя на неантичных памятниках, где действуют иные закономерности образования напластований. Формирование культурного слоя всегда отражает определенные этнокультурные и социальные традиции. На наш взгляд, никто из исследователей не рискнул бы говорить о равенстве в культурном уровне между античной и «варварскими» цивилизациями. Да простят мне медиевисты, но уровень средневековой европейской цивилизации до XV в. был на порядок ниже античной.

Следствием представлений о культурном слое, заимствованных из практики «неантичной» полевой археологии, стали утверждения, которые О.А. Шаров считает «методическими аксиомами». По его мнению, городища с несколькими строительными горизонтами, где возможен сдвиг слоев или перекопы, следует датировать следующим способом. Если определена верхняя дата самого нижнего строительного горизонта «А», то средний горизонт «В» следует датировать, начиная от верхней даты горизонта «А» до нижней даты верхнего горизонта «С» (Шаров 2007, с. 169). С этим можно было бы согласиться, если бы мы не имели дело с античными памятниками. Хотя при любом подходе часть закономерностей совпадает, но принципиальное различие остается. В напластованиях античных городищ преобладают не постепенные отложения, а подсыпки, особенно сбросы и насыпи. Обычный античный городской слой, как правило, не является результатом постепенного отложения в течение длительного времени. Напротив, это результат одного или нескольких одновременных сбросов. Как точно отметил еще

в 1950 г. В.Д. Блаватский, возникновение культурных напластований античных городищ необходимо рассматривать не как длительный постепенный процесс, а как ряд скачков. Процесс же постепенного отложения на античных памятниках занимает довольно скромное место (Блаватский 1950, с. 57). Вслед за В.Д. Блаватским приходится подчеркнуть очень важное, но часто недостаточно четко осознаваемое положение: в большинстве случаев археологи имеют дело со слоями, образовавшимися при сооружении и особенно при гибели здания, а не со слоями, возникшими при его жизни (Блаватский 1950, с. 57). Не случайно в своей знаменитой схеме образования античного культурного слоя его третий этап — «слой, отложившийся при бытовании постройки», выделен В.Д. Блаватским со знаком вопроса (Блаватский 1967, рис. 34). Крайне актуальной и сегодня звучит следующая мысль В.Д. Блаватского: «В обиходе археологов довольно распространено выражение «отложение слоя». Эта формулировка неразрывно связана с представлением о постепенном отложении культурных напластований, которые тем самым рассматриваются как своего рода стихийный процесс. Подобное явление, конечно, возможно в условиях античной деревни или небольшого городка, не имеющего мостовых, где улицы не содержатся в достаточной чистоте. Однако в условиях обычного античного города, особенно большого, постоянно наблюдается совершенно иная картина, в силу чего представление о постепенном отложении слоев очень часто представляется неверным» (Блаватский 1967, с. 42).

Итак, обычный античный городской слой, как правило, не является результатом постепенного отложения в течение длительного времени, напротив — это результат одного или нескольких значительных сбросов. Соответственно, археолог-античник преимущественно раскапывает слои, образовавшиеся при работах, связанных с появлением того или иного сооружения, либо же при его гибели, а не слои, возникшие при жизни здания (Блаватский 1967, с. 43). Не случайно, говоря о слоях, образовавшихся при строительстве и бытовании построек, О.А. Шаров выделяет «слои созидания» и «слои разрушения», а отнюдь не слои функционирования жилых комплексов.

В античных городах культурный слой, накопившийся за время функционирования помещений, в них не оставлялся, а удалялся за пределы построек, образуя полузакрытые или открытые комплексы, о чем будет указано далее. Античные дома тщательно убирали, полы подметали, что является аксиомой для любого античника.

Если, следуя О.А. Шарову, обозначить слои снизу вверх, как А, В, С, то каждый из них будет

результатом какого-то кратковременного действия (одноразовая засыпка, подсыпка, сброс) или столь же кратковременного процесса (нивелировка при последующем строительстве с засыпкой). Эти слои не «нарастали» постепенно. Сами названия «верхняя дата» и «нижняя дата» для таких слоев просто бессмысленны. У такого слоя есть только одна дата, примерно соответствующая времени самой поздней находки. Все остальные более ранние материалы являются «примесью снизу».

Таким образом, закрытые комплексы со слем пожара на полу отражают исключительно время гибели построек. Анализ вещей из этих комплексов указывает только на время гибели, которое определяется не по самым поздним вещам, а по сочетанию циклов найденных предметов, что не одно и то же. Можно лишь сказать, что все вещи закрытого комплекса как бы зафиксированы в момент, когда они находились в единовременном употреблении. Каждый из предметов имеет свой цикл. В момент образования закрытого комплекса предметы находятся на разных стадиях своих циклов. Пересечение этих циклов и дает время, когда все предметы находились в единовременном употреблении, т.е. искомую дату образования закрытого комплекса. Естественно, эта дата комплекса фиксирует только какой-то момент в цикле вещей, но не отражает всего цикла. Установить же, когда вещи вошли в употребление в данном доме и в какой последовательности просто невозможно. Мысль же О.А. Шарова о том, что все типы находок комплекса могли существовать много раньше или много позднее, чем полученная специалистами дата рассматриваемого комплекса, явно ошибочна.

Кроме того, О.А. Шаров путает закрытые и полузакрытые комплексы. Полузакрытый, или полузамкнутый, комплекс теоретически определяется как совокупность артефактов, связанных совместным нахождением и обстоятельствами, с непреложностью свидетельствующими об участии этих артефактов в одном и том же процессе жизнедеятельности какого-либо конкретного подразделения общества, который привел к их отложению (Шаров 2007, с. 51). Важнейшим в этом определении является то, что полузакрытый комплекс — это результат не одного момента или события, а *одного процесса*, происшедшего в короткий промежуток времени. Таким образом, если в закрытом комплексе отражен какой-то короткий момент времени, то в полузакрытом — отрезок времени, имеющий четкие границы. В полузакрытый комплекс можно что-либо добавить, в закрытый — нет.

Яркими примерами полузакрытых комплексов служат засыпки большинства херсонесских

цистерн и водохранилища. Эти комплексы датируются по сочетаниям циклов самых поздних вещей, в них найденных. Особо акцентируем внимание на этом моменте в связи с датировкой заполнения херсонесского водохранилища. Судя по публикациям и наблюдениям, раскопки здесь велись не по слоям, хотя последние фиксировались на профилях, что дает представление о сложной стратиграфии памятника, но не позволяет привести в соответствие слои и материал из них. Как следствие, оказывается невозможным построение эволюционно-стратиграфической колонки керамики этого интереснейшего памятника. В результате весь материал из заполнения приходится датировать в пределах первой половины IX в., без возможности уточнения хронологии слоев, что могло бы восстановить историю заполнения херсонесского водохранилища и получить ответ на принципиальный вопрос: откуда брали грунт и с чем связаны столь масштабные работы. Однако в этом случае важнее, что исследователь при определении времени засыпки допустил методическую ошибку, применив методику датировок закрытых комплексов «по сочетанию циклов» (Седикова 1997, с. 57). Данная методика была использована и для всех рассматриваемых комплексов IX в., что решающим образом повлияло на выводы о хронологии керамики IX в. (Седикова 1997, с. 66, 73, 74, 77, 80). Исследователя спасло то, что комплекс заполнения водохранилища оказался не открытым, а полузакрытым, имеющим четкое и относительно недолгое время формирования¹.

Открытый комплекс рассматривается как результат ряда действий, событий и моментов. Одновременность попавших в него предметов, по меньшей мере, проблематична. Сами предметы отлагаются в нем в различные промежутки времени (Каменецкий 1970, с. 51). *Terminus post quem* открытого комплекса дают нижележащие комплексы. Время его формирования определяется по разнице в дате между нижележащим комплексом и самыми поздними вещами из открытого комплекса. Если слой достаточно мощный, то имеет смысл создавать «керамические профили», введенные в употребление В.Д. Белецким и С.А. Плетневой (Плетнева 2006, с. 216, 251).

Изложенное о теории слоя относительно средневекового Херсона иллюстрируют стратиграфический разрез Г.Д. Белова (рис. 1) и табл. 1.

¹ Вместе с тем следует отметить, что для уверенности в определении этой засыпки как полузакрытого, или полузамкнутого, а не открытого комплекса необходима его полная публикация. Полное отсутствие монет позже Юстиниана II и наличие многочисленной керамики VI—VII вв., трактованной исследователем как «примесь снизу», вызывает вопросы, снять которые может только полная публикация комплекса.

Однако, как правило, целиком исследовать мощный слой в течение одного сезона не удается. Когда слой или комплекс исследуют несколько лет, зачастую возникают несогласованности в наименовании прослоек, нумерации самих слоев, архитектурных остатков и т. д. В принципе, в таком случае необходимо составлять таблицу соответствия новых и старых наименований, что почти никогда не делается.

Во время наших раскопок херсонесского городища была опробована система фиксации, условно названная «контекст—комплекс» (табл. 2). Любые стратиграфические единицы, выявленные при раскопках, получали наименование контекстов с соответствующим номером и описанием. Контексты нивелировали и наносили на план. Если один и тот же слой исследовали в несколько приемов или сезонов, ему

давали последовательные наименования: «контекст 1», «контекст 2», «контекст 3» и т. д. После завершения исследования слоя все составляющие его контексты объединяли в комплекс, получавший соответствующий номер. Все контексты имели сквозную нумерацию.

Подчеркнем *принципиальное отличие* от применяемого в некоторых западных исследованиях метода «контекстов». В большинстве западных исследований контекстом называют все, что угодно: от слоя до местоположения сосуда, гвоздя, развала керамики, камней или фрагмента изделия, которое исследователь счел важным. В результате получается список неравнозначных и даже неравноуровневых контекстов, создав который исследователь считает свою работу по фиксации комплексов завершённой. Ситуация еще более осложняется, когда в публикациях на

Таблица 1. Характеристика стратиграфического разреза Г.Д. Белова

Место нахождения материала	Тип слоя	Контекст	Сохранность материала	Что отражает	Принцип датировки
<i>Закрытый (замкнутый) комплекс</i>					
На полу	Правильный	Слой пожара	Целые сосуды или крупные фрагменты. Сильно фрагментированные сосуды	Время гибели комплекса. Время функционирования помещения	Сочетание циклов вещей. По разнице в дате между основной группой фрагментов и самыми поздними (исключение — «примеси снизу»)
В завале строительных конструкций	То же	Завал и слой пожара	Целые сосуды	Время гибели комплекса. Второй этаж здания	Сочетание циклов вещей
В яме, внутри помещения	» »	Заполнение ямы	Фрагменты сосудов, иногда могут склеиваться отдельные сосуды	Время функционирования комплекса	По разнице в дате между основной группой фрагментов и самыми поздними (исключение — «примеси снизу»)
<i>Полузакрытый (полузамкнутый) комплекс</i>					
Между полами	То же	Слой между полами. Подсыпка. Забуртовка	Небольшие фрагменты сосудов, иногда могут склеиваться крупные фрагменты, но не целые формы	Время функционирования комплекса Terminus post quem для нового строительного периода	Циклы самых поздних вещей
Цистерны, колодцы, водохранилище	Правильный	Слой засыпки цистерн; слой засыпки водохранилища; слой засыпки колодцев	Крупные склеивающиеся фрагменты сосудов. Часто склеиваются в целые формы	Строительные работы в близлежащем районе. Прекращение функционирования объектов по прямому назначению	При исключении «примеси снизу» по циклам самых поздних вещей
Выравнивание рельефа местности (засыпка ям, неровностей при новом строительстве)	Переотложенный	Нивелировочный слой	Фрагменты сосудов, редко склеивающиеся в крупные формы	Время, непосредственно предшествующее строительству сооружения. Может трактоваться как время сооружения постройки	То же

Место нахождения материала	Тип слоя	Контекст	Сохранность материала	Что отражает	Принцип датировки
<i>Открытый комплекс</i>					
Слой каменного завала стен помещения	Правильный	Слой каменного завала	Мелкие фрагменты или почти полное отсутствие находок	Время после прекращения функционирования помещения. Последовательное естественное разрушение стен	Terminus post quem — дата нижележащего слоя. Дата за исключения «примеси снизу» по времени между самой ранней и самой поздней находками
Над завалом стен помещения	Слой запустения или мусорный	Слой выше слоя завала стен помещения	Мелкие, в основном несклеивающиеся фрагменты сосудов	Период запустения после прекращения существования постройки	Terminus post quem — время прекращения существования постройки. Верхняя дата слоя — по самой поздней вещи, в нем найденной
На дневной поверхности улицы	Мусорный слой	На вымостке или по краям улицы	Мелкие, в основном несклеивающиеся фрагменты сосудов	Период функционирования улицы	По датам между самыми ранними и самыми поздними фрагментами и при исключении «примеси снизу»
	Слой запустения	На вымостке	Мелкие, малочисленные, в основном несклеивающиеся фрагменты сосудов	Период запустения после прекращения функционирования улицы	Terminus post quem — время прекращения функционирования улицы, определяемое по дате мусорного слоя. Верхняя дата слоя — по самой поздней вещи, в нем найденной

Таблица 2. Материал системы контекст—комплекс

Год и номер контекста	Описание контекста	Комплекс	Наименование комплекса	Интерпретация	Дата
2007-1	Плотный серый суглинок. Глубина 3,30—3,40 м от нулевого репера	1	Плотный серый суглинок	Слой отражает время функционирования постройки	Первая треть XIII в.
2007-2	Плотный серый суглинок. Глубина 3,40—3,45 м от нулевого репера				
2007-3	Плотный серый суглинок. Глубина 3,45—3,65 м от нулевого репера				

планах пишут номер контекста, но не указывают его границы. Наконец, очень часто фрагменты от одного и того же сосуда находили в разных контекстах, что однозначно свидетельствует об искусственности их создания исследователем. При публикации контекстов у специалистов возникают большие проблемы по приведению искусственно созданных контекстов в соответствие с реальной стратиграфией комплекса. Все

это вынуждает характеризовать методику таких «контекстов» как неадекватную современному уровню, применение которой создает искаженное представление о стратиграфии комплексов и является явным шагом назад.

Предложенная методика была с успехом опробована не только в Херсонесе, но и на памятниках Восточного Крыма (Сазанов, Мокроусов 1999). Отметим, что подобную методику исполь-

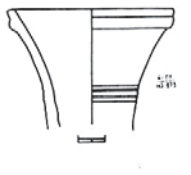

Код	Название вещи	Кувшин	№ по описи
Памятник	Херсонес	Функциональная категория	973
Год	2005	Функциональная группа	Амфора
Район	Цитадель	Типология	Тара
Квартал		Кувшин с плоскими ручками	Описание
Комплекс		Фрагмент	Венчик красноглиняного кувшина с плоскими ручками
Контекст	6	Венчик	Сохранность
Слой		Размеры	30 градусов
		D=13,6 см	Документация
			Табл. 112, 973
Совместные датированные находки		Рисунок	Фотография
Дата комплекса			
Дата предмета		Фото 2	Фото материала
Вторая половина IV—начало XII вв			
Публикации	Технологическая группа	Материал	
Аналогии	Круговая	Глина	
	Характеристика металла		
	Следы использования	Обработка поверхности	
Место хранения	Примечания	Номера негативов	106-0652

Рис. 2. Образец формы базы данных в Access, используемой при обработке материалов Херсонесской цитадели

зовал Дж. Хэйс при анализе керамики из раскопок квартала Сарачане в Константинополе. Там сначала были выявлены слои, сгруппированные затем в депозиты. В каждом случае при описании депозита приводились соответствующие ему слои с их краткой характеристикой.

Фиксация и обработка материала. Не подлежит сомнению, что весь профильный керамический материал и другие категории находок должны быть зарисованы по полной програм-

ме, т. е. точно на миллиметровке (удобнее форма А-3), с описанием каждой вещи и указанием ее сохранности, что потом перерабатывается в полевую опись по установленному варианту. До сих пор бытующая практика схематичных рисунков на обратной стороне листа полевой описи формата А-4, безусловно, неудовлетворительна. Значительная часть керамики не попадает в фонды, поэтому информация об этой группе находок должна быть максимальной.

В целом массовый керамический материал мы обрабатывали по следующей схеме (главное — не количество фрагментов, а соответствие им сосудов).

1. Фиксируется не только количество профильных частей, но и их сохранность. Для венчиков и ножек отмечается сохранность в градусах, для ручек — какая часть и размеры. В результате удавалось выйти на примерное количество сосудов в комплексах. При традиционной методике, когда за единицу принимался любой фрагмент сосуда, общая статистика дает сильно искаженную картину, особенно суммарный подсчет профильных частей и стенок. Выводы, сделанные на основании таких подсчетов, трудно назвать обоснованными. В любом случае исследователь должен ориентироваться на соответствие количества фрагментов количеству сосудов.

2. На основании указанных данных в редакторе Access была создана база данных, позволяющая в любой момент получить всю возможную информацию не только о каждой вещи, но и контексте ее находки. Общий вид (рабочий вариант) представлен на рис. 2. В настоящее время предложенная форма таблицы совершенствуется.

3. На основании этой базы данных составляется опись с соответствующими графами. Еще раз подчеркнем необходимость указания сохранности фрагмента. В противном случае каждый приведенный в рисунках фрагмент вос-

принимается как целый сосуд со всеми вытекающими отсюда последствиями.

4. Все материалы, сгруппированные по контекстам, приводятся в таблицах отчета. По каждому контексту дается статистика находок по их хронологическому, функциональному (по группам), технологическому (по группам) и типовому распределению. Отмечается соответствие количеству сосудов. В качестве примера формы таких статистических таблиц приведем данные о контекстах раскопок последних лет Херсонесской цитадели (табл. 3—7).

Такой способ обработки и воспроизведения комплексов представляется наиболее удобным и позволяет получить легко проверяемую картину.

Публикация и интерпретация. По нашему мнению, публикация памятника должна состоять из двух этапов. На первом, самом важном, публикуются комплексы со всем материалом, статистикой и стратиграфическими данными. Материалы должны публиковаться только по комплексам, а не по категориям изделий. В связи с этим приведем небольшую цитату: «В основном в монументальных публикациях, посвященных раскопкам античных городов, архитектурные сооружения того или иного слоя и различные группы вещевых находок часто рассматриваются вне их связи друг с другом. В больших многотомных изданиях им нередко посвящены различные выпуски, в меньших — различные главы или статьи. Примечательно при

Таблица 3. Хронологическое распределение материалов контекста

№ п/п	Дата предмета	Фрагменты						Всего
		бортики	венчики	горла	донца	ручки	стенки	
1	II—III вв.	—	—	—	—	1	—	1
2	VI—VII вв.	—	—	—	—	2	—	2
3	IX в.	—	1	—	—	7	—	8
4	IX—X вв.	—	—	1	—	—	—	1
5	Вторая половина IX — начало XII вв.	—	—	1	—	1	—	2
6	XIII в.	—	—	—	1	—	—	1
7	Не датированные	2	2	—	2	1	1	8
	Всего	2	3	2	3	12	1	23

Таблица 4. Распределение материала по функциональным категориям

№ п/п	Функциональная категория	Фрагменты						Всего	Соответствие количеству изделий	%
		бортики	венчики	горло	донца	ручки	стенки			
1	Архитектурная керамика	2	—	—	—	—	1	3	2	25
2	Столовая парадная (поливная) посуда	—	—	—	1	—	—	1	1	12,5
3	Простая круговая посуда	—	1	—	2	2	—	5	2	25
4	Тара	—	2	2	—	10	—	14	3	37,5
	Всего	2	3	2	3	12	1	23	8	

Таблица 5. Характеристика функциональной категории «Архитектурная керамика» (черепица), контекст 25

№ п/п	Название	Фрагменты		Всего	Соответствие количеству изделий	%
		бортики	край			
1	Калиптер	—	1	1	1	33,3
2	Солен	13	—	13	2	66,7
	Общий итог	13	1	14	3	—

Таблица 6. Характеристика функциональной категории «Поливная посуда» (столовая парадная), контекст 13

№ п/п	Типология	Фрагменты		Всего	Соответствие количеству изделий	%
		венчик	стенка			
1	Aegean Wares «в резерве»	1	1	1	33,3	
2	Glazed White Ware IV	—	1	1	1	33,3
3	Glazed White Wares II	—	1	1	1	33,3
	Общий итог	1	2	3	3	

этом, что часто эти разделы принадлежат перу различных авторов и представляют собой совершенно различные монографии. Излагается материал по следующим разделам: архитектура, скульптура, керамика, металлические изделия и т.д. Таким образом, в основе деления мы видим классификацию инвентарных описей, а не этапы исторического процесса. Не приходится доказывать, что такая система изложения может дать только материалы для исторического исследования городища, а не само исследование древнего города». Трудно поверить, но эти строки были написаны В.Д. Блаватским в 1950 г.! (Блаватский 1950, с. 56—57). Увы, в этом отношении за 50 лет не так уж много изменилось.

На наш взгляд, современный уровень античной археологии однозначно показывает, что только после стратиграфической публикации комплексов возможно дальнейшее исследование материала. Иными словами, «если в основу наших археологических публикаций будет положена не группировка их по принципам инвентарных описей («по материалам»), а распределение по слоям, с полной характеристикой этих слоев и надлежащими выводами, то этим будет сделан большой шаг по пути превращения археологического отчета в историческое исследование» (Блаватский 1950, с. 59). К сожалению, этот шаг затянулся более чем на 50 лет и, похоже, до сих пор не всюду сделан ².

На втором этапе, после публикации по комплексам, можно публиковать отдельно сгруппированные материалы: амфоры, изделия из стекла, кости и др. Как правило, если исследователь, пытаясь из лучших побуждений совместить оба подхода, публикует материал по группам и в каталоге дает ссылки на паспорта вещей и статистику, пользоваться этим изданием чрезвычайно трудно. Так, нам неоднократно приходилось «собирать» комплексы из вещей, опубликованных в разных разделах одной и той же книги, т. е. делать двойную работу, к тому же сопряженную с неизбежной потерей части информации. В таких случаях каждый раз, когда сравниваешь полученный результат со статистикой автора публикации, выясняется большое расхождение, причем, что самое интересное, число реальных опубликованных керамических фрагментов превышало цифры, приведенные в статистике авторов публикации. Вывод из этого может быть один. Автор раскопок дает так называемую полевую, т. е. предварительную статистику, не прорабатывая весь материал. Другие исследователи пишут свои разделы либо сами по себе, либо полагаются на статистику автора раскопок, не проверяя ее. В итоге такие публикации становятся предметом многочисленных курьезов. Избежать этого можно только одним способом: автор раскопок при подготовке материала к публикации обязан сам его обработать по полной программе (пересчет статистики), используя полевую статистику только как ориентир. По нашим наблюдениям, расхождения между полевой статистикой и реальной после обработки материала составляют порядка 30—40 % (!).

Итак, первым этапом введения в научный оборот материала раскопанного участка должна быть полная публикация комплексов со всеми их составляющими и статистикой. На следующем этапе можно публиковать разработки материалов по группам.

Как оказалось, поиск аналогий также требует расширенного комментария. Обычно исследователи находят аналогии сосудам в публикациях, по которым и датируют материал из изучаемого ими комплекса. Однако в большинстве случаев авторы полностью полагаются на дату аналогии или, в лучшем случае, на дату комплекса, к которому относится тот или иной по-

² Примечание редакции к статье В.Д. Блаватского, гласившее: «Большинство советских археологов давно уже осуществляет при составлении научных отчетов о раскопках методику изучения находок по слоям в том плане, как это предлагает делать автор», — выдавало желаемое за действительное. Скорее всего, оно было вызвано стремлением «подстраховки» от возможных обвинений в непатриотичности в мрачный период 1946—1953 гг.

добный сосуд. Последнее никак не проверяется. В результате выстраиваются цепочки датировок по аналогиям, в основе которых лежит одна-единственная дата. Хорошо, когда она действительно надежно обоснована комплексом. Однако закрытых комплексов для византийского периода мало, в большинстве своем это полузакрытые или вообще открытые комплексы. К тому же, как правило, речь идет о переотложенных слоях. За неимением других использовать их для датировки вещей можно и нужно, но при этом исследователь должен четко представлять себе степень надежности дат такого рода аналогий.

В качестве хрестоматийного примера приведем описание комплексов Константинополя (табл. 8), на которые обычно ссылаются при датировке керамики средневекового Крыма (Наyes 1992).

Согласно данным табл. 8, среди комплексов Константинополя, на которые обычно ссылаются для обоснования датировок исследователи, нет ни одного закрытого. Подавляющая их часть содержит перемешанный, переотложенный материал, циклы самых поздних вещей которого отражают исключительно время фор-

мирования комплексов, но никоим образом не время функционирования этих вещей. Это — время выхода их из обращения.

Особо акцентируем внимание на указанном очевидном факте в связи с уже упоминавшейся книгой О.А. Шарова. В ней исследователь доказывает, что обнаруженные в комплексах вещи нельзя датировать только временем образования самих комплексов (Шаров 2007, с. 163). Такое положение само по себе является очевидным и, как нам казалось, «принято по умолчанию» всеми серьезными специалистами. Поэтому, говоря о дате вещи, мы всегда имеем ввиду *только* время ее попадания в комплексы и не более того. Это дата образования комплексов, содержащих определенные вещи. Они могут совпадать, а могут и не совпадать с каким-либо этапом реального цикла вещи. В последнем случае она является «примесью снизу». Кстати, определения «примесь снизу» и «примесь сверху» принадлежат отнюдь не византинистам, как полагает О.А. Шаров, а специалистам в области античной археологии (Деопик 1981, с. 261).

Таким образом, подавляющая часть известных в настоящее время византийских ком-

Таблица 7. Характеристика функциональной категории «Тара» (амфоры и кувшины с плоскими ручками), контекст 23

№ п/п	Типология	Фрагменты					Всего	Соответствие количеству сосудов	%
		венчики	горла	донца	ручки	стенки			
1	По А.В. Сазанову, А.И. Романчуку, Л.В. Седиковой — класс 25	1	—	—	—	1	2	1	5,6
2	По А.В. Сазанову, А.И. Романчуку, Л.В. Седиковой — класс 27	3	1	—	—	—	4	3	16,8
3	По А.В. Сазанову, А.И. Романчуку, Л.В. Седиковой — класс 28	1	—	—	—	—	1	1	5,6
4	По А.В. Сазанову, А.И. Романчуку, Л.В. Седиковой — класс 30	2	1	—	—	—	3	2	11,2
5	Кувшин с плоскими ручками	—	—	1	—	—	1	1	5,6
6	Кувшин с плоскими ручками (?)	—	—	1	—	—	1	1	5,6
7	Причерноморский тип I	—	—	3	17	9	29	3	16,8
8	Причерноморский тип (?)	—	—	—	2	—	2	2	11,2
9	Причерноморский тип II, по В. Майко	4	—	—	—	—	4	4	22,4
	Общий итог	11	2	5	19	10	47	18	—

Таблица 8. Характеристика комплексов Константинополя

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
1	Слой 11. Заполнение водостока в западной части вырубки водосточного канала, на нижнем уровне	III—IV вв.?	—	—	Открытый переотложенный
2	Слои 316, 319. Слои ниже депозита 3	IV в.	Ниже контекста 3	—	Полузакрытый переотложенный
3	Слой 315	Конец IV в.?	—	Обнаружены кубки II—III вв., фрагменты раннеримских светильников, чернолаковых сосудов классического и эллинистического времени	То же
4	Слой 409	Первая половина V в.	Близка к дате депозита 3	Три фрагмента светильников II—III вв., амфоры преимущественно раннеримских типов	» »
5	Слой 469. Нижний слой внутри нефа	V в.?	—	Мешаный материал. Группа тонкостенной римской керамики небольшая. Нет позднеимских тонкостенных сосудов. Только несколько амфор производят впечатление амфор V в.	Открытый?
6	Слои 184, 185. Небольшой слой цементки для пола церкви	Первая половина V в.	Phocean Red Slip Ware form 1 примерно 350—400 г.	Один фрагмент североафриканской миски IV в.	То же
7	Слой 1033	Начало (?) V в.	Эти четыре группы связаны с ранними стенами в районе атриума	—	» »
8	Слой 1049	Вторая четверть — середина V в.	—	—	» »
9	Слой 926	Вторая четверть V в. и позднее	—	Несколько фрагментов XII в., видимо, происходят из вышележащего слоя, поэтому в каталоге комплекса не приведены	Переотложенный с нарушенной стратиграфией
10	Слой 1051	Вторая четверть V в.	—	Несколько перемещенных фрагментов XII в., как и в депозите 9	То же
11	Слой 1391. Ниже пола (вымостки) атриума, на нижнем уровне	Вторая четверть V в.	—	Один фрагмент донца чернолакового скифоса IV в. до н. э. и несколько фрагментов сосудов римского времени	Полузакрытый переотложенный
12	Слой 913	Вторая четверть — середина V в.	По дате краснолаковой керамики LRC 3, form 1—3, ARSW 64	—	То же

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
13	Слой 1032	Вторая четверть V в.	По дате краснолаковых мисок ранней формы LRC 3	—	Полузакрытый переотложенный
14	Слои 191, 251, 256, 261, 265, 346, 352, 454, 456, 459, 465, 471, 479, 480, 622, 624, 626—629, 636, 639, 1025	526—527 гг. н. э.?	Материал прямо связан с сооружением церкви. В основном небольшие фрагменты черепков. Датируется по дате краснолаковой керамики ARSW 87 B, C; ARSW 91; ARSW 99 A, B; ARSW 93; ARSW 104; LRC 3 C-F	—	То же
15	Слои 242, 244, 252—254, 283, 292, 452, 463, 476, 621, 637. Сооружение нефа	—	—	Найден материал начала XIII и XVI вв. Район с поздними нарушениями слоя. Слои повреждены во время разрушения церкви или в раннеосманское время. Верхняя часть заполнения была снесена при современных бульдозерных работах	Переотложенный с нарушенной стратиграфией
16	Слой 920. Из строительного раствора стены или упавшего камня в атриуме	524—525 гг. н. э.?	—	—	Полузакрытый переотложенный
17	Слой 1471. Из строительного раствора стены на южной стороне атриума. Мелкие фрагменты	524—525 гг. н. э.?	—	—	То же
18	Слой 1467. Известняковый слой (подмазка) ниже вымостки атриума	До 526—527 гг., вероятно, конец V в.	По дате ARSW 87 A, LRC 3 E	—	» »
19	Слой 566. В полу северного нефа церкви	526—527 гг.?	По дате LRC 6	—	» »
20	Слой 1224. В водостоке под нартексом	VI в. Дата неясна (после 526 г.?)	—	—	Открытый
21	Слои 1461, 1463—1465. Раннее заполнение над западным концом атриума	Примерно 550—580 гг.	По дате ARSW 91, ARSW 99 B/C; ARSW 104 B; LRC 3 типов главным образом конца V — начала VI вв.; один венчик LRC 10 A в верхней части слоя	—	Полузакрытый
22	Слои 682 (часть), 684, 687, 688. Заполнения VI в. в T/21. 10 ящиков керамики	Главные группы конца VI в. Одна группа из T/21 (слой 689), в основном начала VI в.	По дате LRC 3 F/G; LRC 10 A; ARSW 94	Обнаружены фрагменты более позднего перемещенного материала, которые в каталог не включены	Переотложенный с нарушенной стратиграфией

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
23	Слой 1343	Начало VI в.	По дате ARSW 99 A/B; ARSW 87; LRC 3 C; Coarse GW I	Несколько фрагментов начала VII в.?	То же
24	Слой 1340	Мешаный материал конца VI — начала VII вв.	По дате ARSW 94B; ARSW 99A/B; LRC 3 10 A	Мешаный материал	—
25	Слой 890	Конец VI в.	По дате LRC 10 A	—	—
25 bis	Слой 1228. Ниже вертикального водостока на западной стороне нартекса	Начало — середина VII в.	По дате LRC 10, LRC 9	—	—
26	Слой 569. Яма, прорезавшая земляной пол и замазанная «заплаткой» в полу	Конец VI в.	Монеты Юстина I и одна Юстиниана 543—565 гг.; ARSW 104 B со штампом 570—600 гг.; ARSW 99 B,C; LRC 3 F/G; LRC 10 A. Слой в северной апсиде более поздний, чем время постройки церкви, и перекрыт большим комплексом VII в.	Второй ящик с находками в основном начала VI в. (видимо, с уровня первоначального пола внизу и в углах ямы). Много повреждений в полу	—
27	Слой 566. Поздняя группа материала из депозита 19	Одна группа конца VI в.	По дате LRC 3 G,F; LRC 10 A	Слой 566 содержит разновременные материалы, искусственно разделенные на два депозита	—
28	Слой 565	Начало или середина VII в.	Glazed White Ware I; ARSW 105; ARSW 109	—	—
29	Слой 567	Начало или середина VII в.	LRC 10 C; Glazed White Ware I	—	—
30	Слои 559, 560, 562—564. Глубокий депозит над полом фундамента северного прохода под северным нефом	Примерно 655—670 гг.	Много монет, самые поздние — Константа II 655—670 гг. Перекрывается депозитом 33	В верхних слоях (558, 559) обнаружен материал VIII в.	—
31	Слой 1218. Нартекс. Сектор А, в углублении	Середина VII в. и несколько позднее	Glazed White Ware I; ARSW 109; LRC 3 F, G; LRC 3 10 C	Несколько фрагментов перемещены	—
32	Главным образом слои 558, 559	VIII в.	Glazed White Ware I	Материал с верхнего уровня депозита 30	—
33	Главным образом слой 547. Также материал из слоев 521, 522, 525, 538 и 550 (?)	Середина — конец (?) VIII в.	Депозит VIII в. в STU/12-13, перекрывающий депозит 30 и перекрывающийся депозитом 37; Glazed White Ware I, CWW I, II	Большое количество краснолаковой посуды LRC 3	—
34	Депозит VIII в. в южном крытом проходе под северным нефом (район ST/14). Главная концентрация в слоях 609, 604—612	Середина — конец (?) VIII в.	GWW I types 1—2; CGW I	Монета Василия I 886—912 гг. в слое 610. Видимо, перемещена из депозита 37, лежащего выше. Большое количество Late Roman fine wares (72 фр.). Найден и эллинистический материал	—

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
35	Слои 386, 396, 397, 399, 391, 392	Конец VIII — начало IX вв. (?)	GWW I types 1—2; CGW II	Мешаный с поздним материалом в слоях 391, 392. Примесь Late Roman fine wares	—
36	Слой 1246. Нартекс. Сектор D	Начало IX в.	Монеты Льва IV и Михаила VIII 820—829 гг.; GWW I; первое появление GWW II	—	—
37	Слои 520, 536, 548, 601, 603. Крытые проходы под северным нефом, перекрывающие депозиты 30, 33, 34	Примерно 925—950 гг.	Монеты Льва VI 886—912 гг.; GWW II types 1, 18, 9, 10;	—	—
38	Слой 1035	Примерно 925—950 гг. Видимо, синхронен депозиту 37	GWW II types 1, 11; Polychrome Ware class 1. Амфоры типов 45 и 54	—	—
39	Слой 1260. Нартекс. Сектор E. Нижнее заполнение в одной из боковых ниш (ST/18)	Середина X в. или позднее. Видимо, позднее, чем депозиты 37—38	GWW II types 1, 2, 3, 18	—	—
40	Слой 1285 (главный) + 748 (продолжение того же слоя?). Заполнение в сводчатом помещении под лестницей к главной западной двери церкви	Конец X в.	GWW II types 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 13, 18; Polychrome Ware class 1; GWW III (?); CGW III, IV	—	—
41	Слои 845, 846, 849. Слой функционирования, непосредственно перекрывающий вымостку атриума	Начало — середина XI в.	GWW II types 1—5, 13, 14; GWWW III; Polychrome Ware class 1	—	—
42	Слой 848. Верхняя часть слоя функционирования над вымосткой атриума	Середина XI в.	Непосредственно перекрывает депозит 41; GWW II types 1—4, 13, 14, 17, 18; GWW III, Polychrome Ware classes 1, 2	—	—
43	Слой 1272. Нартекс. Сектор F (ST/18-20)	После середины XI в.	GWW II types 1, 2, 3, 10, 11, 12, 13, 14, 15; GWW III; Polychrome Ware class 1—3; GWW IV	Материал преимущественно фрагментарный. Вероятно, в значительной степени происходит из более ранних слоев нартекса и атриума. Обнаруженные монеты начала X в. и Мануила I 1143—1180 гг. перемещены из других слоев	—
44	Слои 1323, 1327 + + некоторый материал из слоя 1329	Конец XI — начало XII вв.	GWW II types 6, 7; GWW III; Polychrome Ware class 1, class 3	—	—

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
45	Слой 917. Три ящика керамики	Начало XII в.?	GWW II types 7, 16; GWW III; Polychrome Ware class 2	Обнаружены явно перемещенные из верхнего слоя фрагменты конца XII в. В целом довольно значительное количество «примеси снизу» и «примеси сверху»	—
46	Слой 928. Период строительства цистерны?	Начало XII в.	GWW II type 12; GWW IV. Амфоры типа 54	—	—
47	Слой 410, также слои 124, 125. Заполнение водосточка напротив северной стены церкви	Первая половина (?) XII в.	GWW II type 1; GWW IV. Амфоры типа 54	Значительная часть материала мешаная	—
48	Слой 389. Надъямой в северном водостоке церкви	Начало (середина ?) XII в.	GWW IV; GWW II. Амфоры типов 54, 60, 65, 66	—	—
49	Слои 797—801. Материал частично связан с сооружением в XII в. цистерны	Середина — конец XII в.	Перекрывает нижележащий слой разрушения церкви; GWW IV. Исламская керамика XII в. Амфоры типов 61 и 66	Много перемещенной керамики	—
	Слои 805, 817, 806, 807, 810. Промежуточные слои	XI в. или чуть позднее	GWW II, GWW III, GWW IV	—	—
	Слои 808, 809, 811, 812. В районе водосточка и к востоку от него	XI в.	GWW II; Polychrome Ware class 3	—	—
	Слой 821. Западный водосток-траншея	X или XI в.	GWW II	—	—
	Непотревоженные нижние слои	Не позднее VIII — начала IX вв.	GWW I. Амфоры типов 29 и 37	—	—
50	Слои 694, 695, 701, 702, 785, 788—792, 842, 843. Темные слои в северном конце нартекса. В основном отложились во время сооружения в XII в. цистерны	Начало XII в.	LRC 3, GWW I—IV	Мешаные напластования с материалами VI—VII, VIII, X и начала XII вв.	—
51	Слои 1009, 834, 835, 1006, 1010, частично 1011. Сброс в цистерну XII в.	1150—1175 гг.	Исламская керамика: класс «лакаби»; Fine Sgraffito Ware; Painted Sgraffito Ware; GWW IV; GWW III	—	—
52	Слои 830, 831, 833, 908, 909, 997, 999. Верхние слои в цистерне, перекрывающие депозит 52. Большинство из них соответствует известковым слоям разрушения над церковью	Конец XII — начало XIII вв.	Монета Мануила I 1143—1180 гг.; Fine Sgraffito Ware; Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	Материал более фрагментирован, чем в депозите 51. Много «примеси снизу»	—

Deposit N	Объект	Дата по Дж. Хэйсу	Основания для даты	Особенности комплекса (наличие «примеси снизу» и «примеси сверху»)	Тип комплекса
53	Слой 859. Чуть позже депозита 51	Конец XII в.	Депозиты 53—55 перекрыты слоями разрушения церкви; Fine Sgraffito Ware; Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	—	—
54	Слои 513, 535. Синхронен депозиту 51	Конец XII в.	GWW IV	Главным образом, «примесь снизу», всего несколько экземпляров XII в.	—
55	Слой 729. Слой в верхней части темного заполнения в нартексе. Связан с обрушением камня в западном входе (?)	Примерно 1200 г. или немного позднее	Islamic; Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	Большое количество перемещенного материала из нижних слоев XI в. Несколько фрагментов VI—VII вв.	—
56	Слои 650, 660, 697, 698, 700, 725, 745, 782, 784, 837, 851, 858, 867. Слои разрушения в нартексе и в западном конце церкви	После 1204 г.	Islamic pottery; Fine Sgraffito Ware;	Материал сильно фрагментирован, с большим количеством «примеси снизу», включая черепки VI в. из известкового раствора стен церкви	—
57	Слои 304, 308, 309 в районе QR/11-12 к северу от церкви	Первая четверть XIII в.	Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	Мало примеси, в основном материал одного периода	—
58	Слои 66, 87, 169. Слои разрушения в районе апсиды	Начало XIII в.	Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	Встречена примесь снизу	—
59	Слой 1266. Нартекс. Сектор F=ST/18-20.	Первая половина XIII в.	Видимо, немного позже, чем депозиты 57, 58. Thick Zeuxippos Ware; GWW IV	—	—
60	Слои 1109, 1112—1115. Слой разрушения и связанные с ним грабительские ямы	Начало XIII в.	GWW IV; Islamic pottery; Coarse Incised Ware	Сильно фрагментированный материал с большим количеством «примеси снизу»	—
61	Слои 1158, 1162, 1164, 1158	Начало (?) XIII в.	GWW IV; Zeuxippos Ware	Подавляющее количество материала — «примесь снизу», в основном — X—XI вв.	—
62	Слои 650, 429 и конца XV в. Искусственный депозит	Слой 650 — XIII—XIV вв.; Слой 429 — поздневизантийский или раннеосманский — XV в.; остальные — перемещенный материал из комплексов конца XV в.	—	Не реальный комплекс. Искусственно собранный материал палеологовского времени из различных контекстов. Только сильно фрагментированный материал	—

плексов как Северного Причерноморья, так и Средиземноморья, являются полузакрытыми или открытыми. Работать с материалами из них при поисках аналогий и определении хро-

нологии вещей необходимо с учетом специфики комплексов, помня, что материалы из полузакрытых и открытых комплексов отражают время выхода вещей из обращения, а не

время их функционирования по прямому назначению.

Сейчас перед исследователями ранневизантийской керамики стоит задача построения циклов типов сосудов на основании имеющихся комплексов. Первый этап, которым мы сейчас занимаемся, состоит в прослеживании циклов сосудов во всех имеющихся на сегодня комплексах. Большинство из них полузакрытые или открытые, поэтому датировки цикла пока чрезвычайно растянуты. Еще раз подчеркнем, что это дата комплексов, в которых обнаружены сосуды, отражающие время их выхода из обращения. Данная работа близится к завершению. Далее с помощью известных статистических процедур предстоит отделить конец цикла от так называемого эксцесса — времени, когда сосуды того или иного типа становятся просто «примесью снизу» в комплексах. Только после этого, с накоплением данных, можно будет говорить о соответствии указанных циклов реальным. Конечно, идеально было бы при типологизации и хронологизации вещей опираться только на закрытые комплексы. Но идеал, как известно, недостижим, а в данном случае просто невозможен. Таких комплексов единицы и не только в Северном Причерноморье.

Аналогичным образом, предложенная О.А. Шаровым, со ссылкой на С.Ю. Монахова, последовательность классификации керамической тары «целые формы—профильные части—корреляция типов и вариантов амфор с типами и вариантами венчиков и ножек» на сегодня реализовать невозможно (Шаров 2007, с. 106). В ближайшие 50 лет вряд ли будем иметь достаточное для статистики количество целых амфор большинства типов ранневизантийского времени, чтобы сравнивать по ним разные типы.

Последний и наиболее сложный этап исследования — *историческая интерпретация*. Специфика изучения Херсона и Северного Причерноморья состоит в том, что археологический материал является здесь не вспомогательным, а основным источником (Богданова 1995, с. 105).

При попытке исторического обобщения встречаются две крайности. Первая присуща археологам, вторая — историкам. Археологи либо подгоняют свой материал к тому или иному историческому положению, либо ограничиваются об-

общениями локального характера. Нелюбовь серьезных исследователей, например Дж. В. Хэйса, к историческим выводам общеизвестна. Она имеет под собой все основания, поскольку слишком эфемерной оказывается основа для выводов. Фрагментарность письменных источников, неравнозначность комплексов, разноречивость в хронологии, специфика самих контекстов, наконец, классическое положение «не найдено, не значит, что этого не было», — все это более чем достаточные основания для археологического скепсиса. Археолог, привлекающий для выводов письменные источники, обязан владеть методикой их анализа на уровне текстологии, что, к сожалению, сегодня является исключением из общего правила.

Вместе с тем историки используют археологический материал, как правило, без его археологического анализа. С сожалением следует признать неумение, смешанное с нежеланием большинства историков работать с археологическим материалом. Обычно схема использования историком данных археологии проста. Он целиком принимает археологические выводы исследователя памятника и на основании этого либо строит свою концепцию, либо приводит данные археологии как иллюстрацию к тому или иному историческому положению.

Так образуется замкнутый круг, выход из которого один. Первоначально археолог обязан грамотно и объективно исследовать материал на этапе археологического источниковедения, стараясь при этом не делать выводов, выходящих за пределы того, что может надежно дать археологический источник. Какие-либо обобщения стоит делать только при полностью раскопанных и адекватно обработанных комплексах. Историк, привлекающий археологический материал, должен уметь работать с ним на археологическом уровне, т. е. с первичной археологической документацией как с критическим изданием письменного источника. Ведь любой письменный нарративный источник — это, по сути, тот же слой, где встречаются разновременные горизонты, заимствованные у более ранних авторов, т. е. та же «примесь снизу». На наш взгляд, такой подход будет способствовать не только взаимопониманию между представителями смежных отраслей наук, но и их интеграции, без которой немислимо исследование древности и средних веков.

Блаватский В.Д. Античная полевая археология. — М., 1967.

Блаватский В.Д. Культурный слой античного городища // КСИИМК. — 1950. — Вып. 35. — С. 55—59.

Богданова Н.М. О методике использования археологических источников по истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1995. — Вып. 2. — С. 104—116.

Бочкарев В.С., Трифионов В.М. Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ: Тез. сообщений. — Ашхабад, 1980. — С. 15.

- Деоник Д.В. Керамический комплекс и культурный слой // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. — М., 1981. — С. 222—267.
- Каменецкий И.С. К теории слоя // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 83—94.
- Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник / Под ред. В.С. Бочкарева. — М., 1990.
- Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. — Воронеж, 2006.
- Романчук А.И. К вопросу об интерпретационных возможностях археологических данных // Науч. чтения, посвящ. 100-летию со дня рождения М.Я. Сюзюмова: Тез. докл. — Екатеринбург, 1993.
- Романчук А.И., Щеглов А.Н. Проблема культурного слоя в византийской археологии // ВВ. — 1998. — Т. 55. — Ч. 2. — С. 178—183.
- Сазанов А.В. Византийская археология: проблемы и методы // Хсб. — 1996. — Вып. 7. — С. 5—12.
- Сазанов А.В., Мокроусов С.В. Некоторые предварительные данные о хронологии поселения Зеленый Мыс (Восточный Крым). Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 1999.
- Седикова Л.В. Керамическое производство и импорт в Херсонесе в IX в.: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1997.
- Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.) / Под ред. А.Б. Бернацкого и Е.Ю. Клеининой. — Севастополь, 2006.
- Шаров О.А. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами. Краснолаковая керамика. — СПб., 2007.
- Hayes J.W. The Pottery. Excavations at Sarachane in Istanbul. — Pr., 1992. — Vol. 2.

Одержано 25.12.2007

А.В. Сазанов

ДО МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ХЕРСОНА

Пропоновану увазі статтю присвячено методиці дослідження комплексів середньовічного Херсона. Вона зачіпає проблеми методики розкопок, обробки матеріалу, публікації та історичної інтерпретації археологічних даних. Автор під час розкопок херсонеського городища випробував систему фіксації, умовно названу «контекст—комплекс». Будь-які стратиграфічні одиниці, виявлені під час розкопок, отримували найменування контекстів із відповідним номером і описом. Контексти нівелювали і наносили на план. Якщо один і той самий шар досліджували у кілька прийомів або сезонів, то давали послідовно найменування «контекст 1», «контекст 2», «контекст 3» і т. д. Після закінчення дослідження шару всі контексти, що його складають, поєднували в комплекс, який отримував відповідний номер. Масовий керамічний матеріал обробляли за такою схемою. Головне — не кількість фрагментів, а відповідність їм посудин. Фіксували кількість профільних частин, визначали ступінь їх збереженості. Для вінчиків і ніжок відзначали збереженість у градусах, для ручок — яка частина і розміри. Внаслідок цього вдавалося вийти на приблизну кількість посудин у комплексах. За традиційної методики, коли за одиницю приймали будь-який фрагмент посудини, загальна статистика дає дуже викривлену картину. Отже, публікація пам'ятки має складатися з двох етапів. На першому, найважливішому, публікують лише комплекси зі всім матеріалом, статистикою і стратиграфічними даними, на другому — розробки матеріалів за групами.

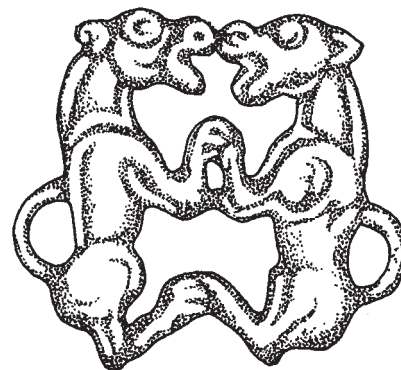
A.V. Sazanov

TO THE RESEARCH METHODOLOGY OF MEDIAEVAL CHERSON

The article presented is devoted to the research methodology of Medieval complexes in Cherson. It concerns the issues of methodology of archaeological excavations, processing of the ceramic material, publication and historical interpretation of the archaeological data. In the author's excavations at Cherson (Chersonesos) site the recording system conventionally named «context-complex» was sampled. Any stratigraphic unit, uncovered during the excavations, received the context name with the appropriate number and description. The contexts were levelled and plotted on a plan. If a layer is studied for more than one season, the finds were given consecutive names «context 1», «context 2», «context 3» etc. When the research in a layer is finished all the contexts it included were joined to form a complex, which was given an appropriate number. Statistic analysis of ceramic assemblages was made within the following scheme. Not the fragments quantity, but their representing of vessels is prominent. Not only the quantity of profile parts, but also the stage of their integrity, was recorded. The integrity of rims and feet were recorded in grades, for handles the part preserved was specified and the size was fixed. As a result it became possible to determine the approximate quantity of vessels in complexes. In the traditional methodology, where any vessel fragment is perceived as a unit, general statistics presents a very distorted picture. Thus, the publication of a monument should include two stages. On the first, and the most important, only complexes with all the material, statistics, and stratigraphic data should be published, on the second the development of the material within the groups can be published.

С.О. Біляєва, Ю.В. Болтрик,
О.І. Галенко, Б. Ерсой, І.В. Карашевич,
І. Куйлу-Ерсой, Дж. Метью, В. Остапчук,
Х. Урер, О.Є. Фіалко, К. Фінкель

ПРО «ПЕРШУ В СВІТІ АРХЕОЛОГОГЕННУ КАТАСТРОФУ», П'ЯТУ КОЛОНКУ ТА РЕДАКТОРСЬКУ ТЕНДЕНЦІЙНІСТЬ

Вихід кожного випуску «Археологічних досліджень в Україні» (АДУ) завжди сприймається з великим зацікавленням, оскільки це видання надає новітню інформацію про нові археологічні роботи та відкриття, висвітлює археологічні здобутки колег. Відкривши черговий випуск «Археологічних досліджень в Україні 2005—2007 рр.», ми були здивовані коментарями Н.О. Гаврилюк, у яких відзначалося, що роботи Міжнародної південної середньовічної експедиції ведуть до «першої в світі археологогенної катастрофи» (АДУ 2007, с. 4). При цьому обсяг коментарів (АДУ 2007, с. 97—98, 118, 144), що перевищує текст нашої статті (Біляєва та ін. 2007, с. 96—98), менторський тон і тенденційність є неприпустимими для академічного видання. У цьому ж випуску надруковано й замітку Т.Л. Самойлової щодо застосування геофізичних методів досліджень під час роботи нашої експедиції у 2007 р. З огляду на це вважаємо за необхідне звернутися до фактів, що стосуються результатів багатолітньої роботи Міжнародної південної середньовічної експедиції і спростовують безпідставні звинувачення.

Міжнародна південна середньовічна експедиція (керівник експедиції — к. і. н., ст. н. с. С.О. Біляєва, заступник керівника — к. і. н., ст. н. с. Ю.В. Болтрик¹) працює на теренах Акерман-

ської фортеці з 1999 р. За час досліджень практично з небуття було повернено «Портовий» двір Акерманської фортеці. Забуті та поховані під купами сміття будівлі цього двору, а також середньовічна бруківка нині є «родзинками» комплексу фортеці. До того ж визначено час заснування цих об'єктів, їх будівельну періодизацію і функціональне призначення. Вперше отримано оригінальні плани споруд центральної частини «Портового» двору, що дають змогу адекватно реконструювати їх архітектурне обличчя. Отримано уточнений план фортеці та відстані між окремими структурами. На підставі матеріалів стамбульських архівів, ретельних вимірів ділянок стін і зіставлення археологічних та історичних джерел вдалося встановити османські назви й локалізацію 18 башт та 6 бастіонів фортеці. В цілому здійснені дослідження дали змогу суттєво змінити уявлення про османський будівельний період в історії фортеці.

У результаті досліджень колективу вчених Великої Британії, Канади, США й України отримано нові знання з історії та архітектури Акерманської фортеці. Насамперед це стосується не відомих до цього часу об'єктів (турецька лазня), а також барбакану, нові елементи конструкції якого, виявлені під час досліджень, не зафіксовано на жодному плані Акерманської фортеці, оскільки вони лише частково відбивали пізній етап його функціонування у XVIII — на початку XIX ст.

Завдяки застосуванню новітнього геодезичного та геофізичного обладнання було покладено початок новому етапу міждисциплінарних досліджень на основі міжнародної співпраці.

Щорічні комплексні роботи з використанням методів пасивної та активної консервації дали змогу захистити низку будівельних решток, зокрема східну стіну барбакану, купольну частину лазні, здійснити водовідведення та обвалування північної частини барбакану, яким загрожували води лиману.

¹ До складу експедиції також входять археологи к. і. н., ст. н. с. О. Фіалко, м. н. с. І. Карашевич, архітектори, співробітники кафедри реставрації і реконструкції архітектурних комплексів університету «Львівська політехніка», А. Мартинюк-Медвецька та доцент, член ІКОМОС К. Присяжний. У 2006—2007 рр. у роботах з консервації пам'яток Портового двору брав участь досвідчений фахівець із консервації археологічних решток к. і. н., ст. н. с. заповідника «Ольвія» О. Біляєв.

Такі досягнення стали можливими передусім завдяки багаторічній співпраці української команди експедиції з колективом турецьких археологів під керівництвом відомого фахівця професора Боскурта Ерсою та одного з провідних фахівців з консервації та реставрації Туреччини доктора Сарпа Тунчоку. Спільні роботи фінансувалися за проектами Турецького історичного товариства та Управління співпраці й розвитку Ради Міністрів Республіки Туреччина.

З 2005 р. команда експедиції розпочала співпрацю з Фондом Макса фон Берхема, а з 2006 р. — Британським інститутом в Анкарі. Протягом останніх двох сезонів до нашого колективу приєдналися історики професор Віктор Остапчук з університету Торонто в Канаді, доктор Кароліна Фінкель із Великої Британії та доктор Джим Метью із Пенсільванського університету в США. 2007 р. до експедиції долучилися фахівці з геофізичних методів досліджень Вінчестерського університету Великої Британії — доктори Р. Хеддслі та А. Тернер.

Результати роботи експедиції було опубліковано в понад 40 статтях та публікаціях в Україні та за кордоном. Апробація результатів робіт відбувалася на багатьох конференціях, міжнародних форумах в Україні, Туреччині, Німеччині, Великій Британії, Угорщині. Звіти про результати досліджень щороку надаються комітетам експертів, до складу яких входять провідні фахівці з археології та історії в Туреччині, Швейцарії, Великій Британії. Експедиція завжди відкрита для співпраці, наукових дискусій, обговорення актуальних питань дослідження складних архітектурно-археологічних пам'яток, тому співпрацює з відомими фахівцями з археології, історії мистецтва, історії Османської імперії, спеціалістами з консервації, реставрації і сучасних методів природничих наук в археології.

Щороку звіти експедиції та календарні плани робіт подавалися до Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації. У 2001 р. керівництвом експедиції з української та турецької сторін було розроблено проект невідкладних заходів, а також пропозиції до подальших робіт, який було передано Одеському управлінню охорони об'єктів культурної спадщини. В 2002 р. до Управління було надіслано інформацію про відкриття нової пам'ятки османської архітектури (лазні) та порушено питання щодо необхідності включення комплексу до музею «Білгород-Дністровська фортеця». З огляду на ухвалення Кабінетом Міністрів України Комплексної програми реставрації і використання Акерманської фортеці у м. Білгород-Дністровський (21.01.04)

ми подали перспективний план «Археологічні дослідження пам'яток османського часу на теренах Акерманської фортеці на 2004—2011 рр.» з детальним обґрунтуванням обсягу робіт у «Портовому», Комендантському, Гарнізонному та Цивільному дворах фортеці, а також календарним планом робіт. 2004 р. після завершення польових робіт було підготовлено додаткове уточнене обґрунтування невідкладних робіт на території «Портового» двору, передане до Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації. Крім того, була обґрунтована необхідність створення міжнародного проекту консервації та реставрації лазні й комплексу «Портового» двору. Аналіз роботи і проблеми подальшого розвитку досліджень подано в Український комітет ІКОМОС у грудні 2004 р. Були підготовлені та надіслані у Посольство Республіки Туреччина «Пропозиції з невідкладних заходів збереження пам'ятки, як об'єкта культурної спадщини України та Туреччини», а також програма на перспективу (Беляєва и др. 2004, с. 3). 2006 р. разом із турецькою стороною було підготовлено новий проект Інституту археології НАН України і Турецької асоціації зі співпраці та розвитку (ТІКА) на 2006—2011 рр. (автори — С.О. Біляєва та професор Б. Ерсой), протокол про наміри підготовлено представником ТІКА у Києві О. Демерджи та подано Головному куратору ТІКА в Україні. У 2007 р. розроблено і передано до Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації перший варіант Проекту перспективних досліджень османських пам'яток у Північному Причорномор'ї.

Наша тривала переписка, підготовлені та подані перспективні й щорічні плани, а також нереалізовані пропозиції турецьких фахівців з дослідження решток мечеті у Цивільному дворі (2005—2006), що так і не знайшли позитивного відгуку, опинилися під знаком питання через заяву редакції АДУ щодо «створення неприродної ситуації» (АДУ 2007, с. 98). Що стосується зауваження про «відсутній генплан розвитку Акерманської фортеці» — питання не за адресою. Нас навіть до складу Наглядової ради не включили.

З огляду на дослідження питань будівельної діяльності османів на території фортеці і, відповідно, обстеження архітектурних об'єктів ще у 2000 р. нами було засвідчено катастрофічне становище башти № 25. У звіті 2005 р. (Беляєва и др. 2005, с. 5—6) було знову констатовано, що «у надзвичайно загрозливому становищі знаходиться башта № 25», зроблено фото башти, прилеглої території та останця (Беляєва и др. 2005, с. 59—60, рис. 6—8). У 2005 р.

Рис. 1. Локалізація фортеці на скелі та вигляд башти № 25 (2005 р.). На передньому плані скельні виходи в «Портовому» дворі

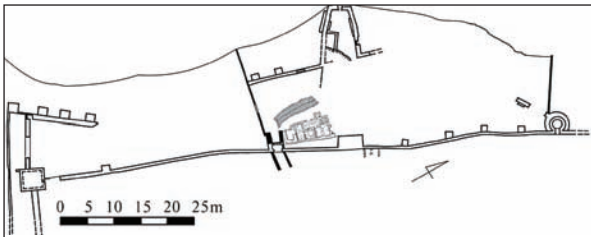

Рис. 2. Ситуаційний план розташування об'єктів розкопів у «Портовому» дворі

Рис. 3. Деталі руйнації башти № 25 (фото 2005 р.)

на території «Портового» двору внаслідок грабіжницького підкопу було порушено частину куртини між баштами № 24 та 25. Внаслідок цього, як повідомили С.О. Біляєвій начальник Управління реставрації Ю.М. Дмитрієнко та завідувач відділу Північного Причорномор'я к. і. н. Т.Л. Самойлова, було вирішено провести негайні протиаварійні реставраційні заходи. На прохання Т.Л. Самойлової з метою підготовки ділянок під реставрацію було заплановано поставити два шурфи: перший — уздовж останця стіни, другий — поряд із сучасним грабіжницьким вивалом. Роботи проводились не МПСЕ

(за аббревіатурою Н.О. Гаврилюк), а загonom Білгород-Тірської експедиції (під керівництвом С.О. Біляєвої за участю м. н. с. І.В. Карашевич) на кошти Білгород-Тірської експедиції (керівник — к. і. н. Т.Л. Самойлова), що засвідчує відповідна бухгалтерська документація Інституту. Відомості про розкопки шурфу № 1 надано до звіту Білгород-Дністровської експедиції, а також включено у перелік робіт до звіту нашої експедиції за 2005 р. (Беляєва и др. 2005, с. 29). Другий шурф не було закладено з міркувань техніки безпеки. Шурф під останцем розміщується від башти № 25 на відстані 7 м від одного кінця і 8 м від іншого (за розташуванням останця один кінець ближчий до башти, інший — дальший).

Однак ані під баштою № 25, ані під іншими баштами і куртинами фортеці розкопів ми ніколи не закладали і не могли закладати, тому що під стінами фортеці з боку Портового двору всюди виходить скельна порода (рис. 1). До того ж ставити своїх співробітників під аварійну башту було б надто небезпечно. Крім того, що там копати? Прикрити землею скелю? Ще відомий турецький мандрівник Евлія Челебі, який був в Акермані в середині XVII ст., повідомляв, що фортецю побудовано на скелі (Челебія 1961, с. 110). Отже, «відвалу розкопу 2006 р.», на який вказує Н.О. Гаврилюк (АДУ 2007, с. 98), не могло бути, оскільки там не було розкопу. Таким чином, головний доказ Н.О. Гаврилюк з приводу «археологогенної руйнації» розсипався як картковий будинок і обернувся наклепом на роботу експедиції.

Крім того, додамо, що нашого відвалу біля башти № 25 не могло бути і з тієї простої причини, що останець розміщується нижче за башту № 25, і на фотографії, представленій нами у звіті 2005 р., це може побачити будь-хто, тим більше археолог (Беляєва и др. 2005, с. 58, рис. 3). Що ж до виду на фортецю (АДУ 2007, рис. на с. 98) нібито з «нашого розкопу», який нам приписала Н.О. Гаврилюк і «над яким височіють об'єкти пам'ятки» (АДУ 2007, с. 98), то вони не можуть «височіти над розкопом», тому що найближчі об'єкти, які ми досліджуємо, перебувають на відстані 75 (барбакан на протилежному боці від стін фортеці біля лиману) і 90 м (лазня) (Беляєва и др. 2005, с. 58, план, рис. 3).

До того ж улітку 2006 р. Н.О. Гаврилюк під час відвідування Білгород-Дністровського побувала у «Портовому» дворі, бачила розташування наших розкопів і башти, але ані про порушення методичного характеру, ані протиаварійні заходи на башті № 25 не йшлося. Хоча стан башти, як це впливає з тексту та фотоматеріалів нашого звіту за 2005 р., потребував

Рис. 4. Східна стіна барбакану до проведення консерваційних заходів (фото 2006 р.)

негайного втручання пам'яткоохоронних структур і реставраторів (рис. 2, 3).

Що стосується згаданих фотографій (АДУ 2007, с. 144), то їх вирвано з загального контексту дослідних робіт, тому за ними не можна дати коректної оцінки та остаточних висновків. Зауважимо, що їх зроблено 19 серпня 2007 р., коли ми лише почали розгортати роботи за Відкритим листом за формою № 1, зареєстрованим в Управлінні охорони культурної спадщини 07.08.07. Якщо йдеться про зовнішні стіни барбакану, то завдяки консерваційним заходам 2006—2007 рр. нам вдалося запобігти руйнації кладки східної стіни (рис. 4, 5); зусиллями нашої експедиції зведено також земляний насип з північно-західного боку барбакану, завдяки чому смугу прибою було відсунуто на кілька метрів, що добре помітно на фото 2000 та 2007 рр. (рис. 6, 7), а відтак, зменшено небезпеку їх руйнації хвилями лиману.

Оголосивши про нібито руйнування фортеці внаслідок підкопу під її стіни експедиції, Н.О. Гаврилук чомусь не помітила, що фортеця розташована на природній скельній основі, і скеля висувається у «Портовий» двір, що виключає можливість підкопу під стіни. Крім того, Н.О. Гаврилук чомусь не зрозуміла, що перед нею підпорна стіна з водовідводом, зведена за проектом доктора Сарпа Тунчоку (рис. 8). Останнє стосується і «хроніки» так званого руйнування стін. Ще у 2005 р. було здійснено великий проект зі збереження будівельних решток османської лазні, запропонований відомим фахівцем із консервації та реставрації доктором С. Тунчоку, узгоджений із начальником Білгород-Тірської експедиції к. і. н. Т.Л. Самойловою та начальником Управління реставрації Ю.М. Дмитрієнком, що відбито у відповідному розділі звіту експедиції за 2005 р. (Беляєва и др. 2005, с. 45—48). Крім того, завершальну стадію робіт було здійснено під керівництвом начальника Управління реставрації ОДУ Ю.М. Дмитрієнка. Послідовність проведення робіт ретельно відбито на с. 122—126 звіту і рис. 117—123. До розділу IV звіту включено методичні засади проведених і

Рис. 5. Східна стіна барбакану після консерваційних робіт 2006—2007 рр.

Рис. 6. Розташування північно-західної частини барбакану до обвалування

Рис. 7. Розташування північно-західної частини барбакану після обвалування (фото 2007 р.)

подальших робіт зі збереження лазні; матеріали, використані для захисних робіт; опис конструкції дренажної траншеї. Зазначимо, що спорудження підпорних стін широко застосовують для захисту розкопаних об'єктів, зокрема у Тірі (розкопки Т.Л. Самойлової) та Ольвії (розкопки В.В. Крапівіної).

У 2006 р. з дозволу начальника Управління ОДУ Н.А. Штербуль (у відповідь на лист за підписом заступника директора ІА НАН

Рис. 8. Турецька лазня, підпорна стіна (фото 2005 р.)

України д. і. н. Г.Ю. Івакіна), після узгодження з Т.Л. Самойловою та Ю.М. Дмитрієнком було здійснено консерваційні роботи на барбакані, описані у відповідному розділі звіту (Біляєва 2006, с. 50—53, рис. 97—100, 118—119) (керівник робіт — к. і. н. О.С. Біляєв). У звіті також подано принципи наукового обґрунтування реставраційних робіт на турецькій лазні.

Н.О. Гаврилюк некоректно наводить завдання Відкритих листів, виданих С.О. Біляєвій у 2007 р. Однак вона має знати, що розробка планів реставрації не є завданням співробітників Інституту археології і, навпаки, археологам заборонено проводити реставрацію, оскільки вони не мають спеціальної кваліфікації реставраторів. Крім того, плани реставрації і саму реставрацію можна проводити, коли відомий оригінальний вигляд об'єктів. Зважаючи на це, у Відкритому листі не могла бути поставлена умова про те, що «будуть нарешті розроблені та узгоджені плани реставрації розкритих об'єктів, і ці плани почнуть здійснюватися», як пише Н.О. Гаврилюк (АДУ 2007, с. 118). Насправді Відкритий лист було видано на «проведення наукових археологічних розкопок з обов'язковою консервацією будівельних залишків на території Портового двору Акерманської фортеці» (Відкритий лист № 201/ 0799 від 21 травня 2007 р.). Нагадаємо, що на засіданні Польового комітету Т.Л. Самойлова зазначила, що у неї немає зауважень відносно методики проведення наших досліджень та кваліфікації С.О. Біляєвої. Що стосується емоцій Н.О. Гаврилюк про «чесне слово», такого пункту на засіданнях Польового комітету не було і не могло бути. Врешті-решт повага до дослідників та колег не дозволяє використовувати подібні заходи. Авторка як голова Польового комітету має дотримуватися букви формулювань у Відкритому листі.

Тепер щодо пункту 3 коментарів Н.О. Гаврилюк. Вона суворо вказує, що «ніяких нових

розкопок на об'єкті, особливо продовження розкопок під стінами фортеці не буде без узгоджених чи скоординованих з Управлінням культури Одеської ОДА планів реставрації. При цьому в останньому випадку мова йде про асоціювання проведених МПІСЕ де-факто досліджень до загальних планів дослідження, консервації та музеєфікації пам'ятки АФ» (АДУ 2007, с. 144). Проте ми і не копали нічого, навіть маючи Відкритий лист № 1, а лише проводили роботи за Відкритим листом № 087/0907 за формою 3, а саме «наукові археологічні дослідження (обмірні роботи та обстеження методом неруйнуючої археології) з використанням GPS на території Акерманської фортеці». Нами було підготовлено «План консерваційних заходів та археологічних досліджень на турецькому барбакані Акерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському у серпні—вересні 2007 р.» разом із планом-схемою робіт за підписом начальника експедиції С.О. Біляєвої та архітектора А.М. Мартинюк-Медвецької. У ньому враховано побажання Ю.М. Дмитрієнка та начальника Управління ОДА Н.А. Штербуль. План, переданий в Управління ОДА 01.08.07, складався з конкретних пунктів.

1. «Пониження рівня ґрунту в місці двірного отвору зруйнованої вежі барбакану. *Мета*: організація водовідведення з другої камери барбакану. Водночас передбачається планування ґрунту в межах цієї камери для організації водовідведення (нахил 2 %). Завершення виконання — середина вересня 2007 р.

2. Пониження рівня ґрунту в місці вхідної брами у першій камері барбакану. *Мета*: організація водовідведення з першої камери барбакану. Водночас передбачається планування ґрунту в межах цієї камери для організації водовідведення (нахил 2 %). Завершення робіт — кінець серпня 2007 р.

3. Зачистка двох шурфів біля південної стінки барбакану, що зроблені у 2006 р. та пониження біля них рівня ґрунту. *Мета*: організація водовідведення з Портового двору. Водночас передбачається планування з пониженням ґрунту в межах цієї камери для організації водовідведення (нахил 2—5 %). Завершення виконання — середина серпня.

4. Розчистка виявленого фрагменту стінки XVI—XVII ст. у другій камері барбакану. *Мета*: дослідження історії розвитку барбакану та консервація стінки з другого будівельного періоду. Завершення виконання — середина серпня.

5. Розчистка виявленого у 2006 р. фрагмента південної стінки барбакану XVII—XVIII ст. *Мета*: дослідження історії розвитку барбакану та консервація стінки з третього будівельно-

го періоду. Завершення виконання — середина серпня.

6. Укріплення та консервація окремих конструкцій: ін'єктування отворів від зогнилих дерев'яних субстракцій. Завершення виконання — кінець вересня.

7. Укріплення та закладка вивалів стін турецького барбакану. Завершення виконання — кінець вересня.

8. Початок формування корони поруйнованих стін барбакану з метою їх збереження та водовідведення. Здійснення робіт — протягом вересня.

Відповідь від Управління ОДА за підписом Н.А. Штербуль і дозвіл на роботи за наведеним планом ми отримали 07.08.07 і лише тоді почали виконувати план. Отже, до приїзду Н.О. Гаврилюк (19.08.08), про який ми звісно не знали, залишалося 12 днів, разом із вихідними, і в неділю (це як відомо неробочий день в експедиціях) ми на прохання іноземних членів експедиції вирішили показати їм пам'ятки. До того ж термін виконання чотирьох пунктів із восьми припадав на вересень. Консерваційні роботи було проведено відповідно до плану. Остаточну засипку розкопів та дренажні заходи було завершено в жовтні. У плані робіт на 2007 р. було відзначено про необхідність продовження циклу консерваційних робіт у 2008 р. і запропоновано конкретні заходи щодо збереження відкритих пам'яток. Що стосується робіт цього року, як ми вже вказували, їх було проведено згідно з затвердженим Управлінням ОДУ планом робіт, їх опис та фотоматеріали наведено у звіті 2007 р. Отже, фотографії, зроблені Н.О. Гаврилюк, і опубліковані в АДУ за 2005—2007 на с. 144, не відбивають сучасного стану досліджуваних об'єктів.

Крім того, ще задовго до польового сезону 2007 р. з метою розробки документації подальших консерваційно-реставраційних робіт на турецькій лазні ми звернулись до директора Інституту «Київпроектреставрація», члена-кореспондента НАН України, заслуженого архітектора України Ю.Г. Лосицького. На наше прохання у творчій архітектурній майстерні відомого архітектора було підготовлено «Орієнтовний розрахунок вартості консервації пам'ятки археології XVI ст. турецької лазні в Акерманській фортеці, м. Білгород-Дністровський Одеської області», у якому було наведено й основні творчі ідеї і напрацювання Ю.Г. Лосицького щодо методів консервації та основних позицій проекту. Цей важливий документ було узгоджено й завізовано заступником директора Інституту археології д. і. н. Г.Ю. Івакіним. Після приїзду до Одеси, ще в липні 2007 р., ми передали до Управління ОДА чотири екземпляри «Орієнтовного розрахунку...» і 7 серпня 2008 р. отримали відповідь за

підписом начальника Управління ОДА Н.А. Штербуль, у якій повідомлялося, що «турецька лазня входить до комплексу споруд Тіра-Білгород та Акерманської фортеці, прийнятих під охорону держави як пам'ятки культурної спадщини національного значення (постанови Ради Міністрів УРСР 24.08.63 № 970 та Кабінету Міністрів України від 27.12.01 № 1761). У зв'язку з цим та згідно з п. 19 ст. 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини», погодження проектів проведення робіт на пам'ятках національного значення належить до повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини» (Лист начальника Управління ОДУ Н.А. Штербуль від 07.08.08).

Під час підготовки до майбутніх консерваційно-реставраційних робіт на об'єкті «турецька лазня» після наших консультацій з багатьма фахівцями, зокрема Ю.Г. Лосицьким, архітектори А.М. Медвецька та К.В. Присяжний звернули додаткову увагу на особливості архітектури лазні, відкрили деякі деталі спорудження підлоги, сліди використання органічного матеріалу, особливості конструкції купольної частини кальдаріуму та фрагмент бані технічного приміщення.

Зауважимо, що завдяки розкопкам 2006 і особливо 2007 рр. було встановлено локалізацію оригінальних стін барбакану та брами, місцезнаходження й конструкцію входу-виходу з барбакану до башти № 28, що не збереглася. Проте й нині його структуру ще не повністю встановлено. З огляду на специфіку об'єкта необхідно провести комплекс робіт (розкопки — консервація — захисні заходи). Вимагати плану реставрації барбакану, не маючи його структури, деталей його внутрішнього та зовнішнього планування, будівельної періодизації, є некоректним з погляду вимог до максимальної автентичності реставраційних робіт.

Кілька слів про рисунок 2 до нашої статті та претензії до нього. Як відомо, всі матеріали до публікації подають до редакції в електронному вигляді. Дозволимо собі зауважити, що саме це фото, роздруковане на кольоровому принтері й розміщене в науковому звіті за 2006 р., а також надруковане в журналі «Відлуння віків» (02) 06 за 2006 р. на с. 80, виглядає чітким і набагато більшим за розміром. Яким чином макетувальник АДУ примудрився одержати зображення такої низької якості, що редакторка не могла його розгледіти, питання до них обох. Відповідальність лежить на авторах, доки статтю не прийнято до друку. Якщо ж ілюстрація невисокої якості, редактор, як правило, пропонує авторам замінити її або довести до кращого стану (це можливо у цифровому варіанті), або

зняти ілюстрацію з друку. Проте після того, як статтю прийнято до друку, тим більше надруковано, відповідальність за якість лежить як на авторах, так і на редакторі. Отже, коли редактор надає негативний коментар, як це сталося у нашому випадку, він тим самим піддає критиці й свою роботу. Задля справедливості хочеться наголосити, що в щорічнику містяться повідомлення без планів розкопів або ж узагалі без жодних ілюстрацій. Проте вони залишилися поза увагою редакторки випуску і, відповідно, без її повчальних коментарів.

Не обійшла увагою роботу нашої експедиції у 2007 р. і керівник сусідньої експедиції — Т.Л. Самойлова (Самойлова 2007, с. 497—498). Вона присвятила свою замітку використанню георадарів в нашій експедиції спільно з фахівцями з Великої Британії. Авторка чомусь вирішила, що ми помилково думаємо «що всі будівельні залишки, які знаходяться на глибині до 1 м від рівня сучасної денної поверхні, належать до турецького періоду історії фортеці» (с. 497). Пояснює авторка наші «промахи» досить просто — мовляв, ми не читали робіт зі стратиграфії фортеці. Проблема ж зовсім в іншому: геофізичний прилад виміру питомого опору матеріалів, з яким працюють британські колеги, не розпізнає будівельних решток нижче 1 м.

Т.Л. Самойлова, безумовно, порушує важливе питання координації робіт, зокрема і за міжнародними грантами, але наша експедиція відкрита саме до такої співпраці. Ще за рік до проведення експериментальних робіт із вимірювачем питомого опору матеріалів С.О. Біляєва мала розмову із Т.Л. Самойловою щодо можливості з огляду на велику площу фортеці використання апаратури для пошуку будівельних об'єктів. До того ж було надано текст проекту з Британським Інститутом в Анкарі й інші документи з питань міжнародної співпраці.

Влітку 2007 р., зважаючи на категоричні заперечення Т.Л. Самойлової щодо здійснення георадарних обстежень у Комендантському дворі фортеці, доктор Керолайн Фінкель, Світлана Біляєва та професор Віктор Остапчук обійшли територію фортеці разом із нею. Здавалося, нам вдалося досягти певного консенсусу — було проведено роботи з вимірювачем опору матеріалів (*resistivity meter*), до речі, й у тих місцях, на які вказала Т.Л. Самойлова. Після виконання робіт, проведених за рахунок нашої експедиції, диск з їх результатами безкоштовно було передано в користування Т.Л. Самойловій.

Відзначимо, що як і всі геофізичні прилади, обладнання, яке було застосоване британськими колегами, не завдає шкоди пам'яткам. Геофізичні прилади — лише знаряддя пошуку об'єктів,

а питання визначення культурно-хронологічної належності та розкопок залишається за археологами.

Що ж стосується зауваження відносно будівельних турецьких решток, ми читали наукову літературу і праці першого дослідника Е. Фон Штерна, а також обізнані із запропонованою ним стратиграфією, виявленою внаслідок дослідження траншеї між західною баштою цитаделі й західною стіною фортеці, за якою шар турецького часу починався від 0,47 м і міг мати потужність до 6,4 м, місцями перерізуючи й інші середньовічні нашарування; ще нижче залягали шар молдавсько-генуезького часу, потужність якого місцями сягала 3 м, і четвертий шар — античний (Штерн 1913, с. 92—101). Е. Штерн був першим дослідником «Портового» двору. Тут він заклав два шурфи між водяними воротами й узбережжям лиману. За висновками дослідника, шари були порушені, йшли вглиб до скельної породи, належали до турецького часу, тобто після 1484 р., і пов'язані з будівельною діяльністю османів, що було підтверджено й результатами наших досліджень (Штерн 1913, с. 92—101).

Знайомі ми і з працями інших поважних авторів, на яких посилається Т.Л. Самойлова, і не згаданих також, наприклад, із працею І.Б. Клеймана, присвяченою стратиграфії культурного шару Тіри-Білгорода (Клейман 1979, с. 54—75), та інших дослідників. В опублікованих працях співробітників експедиції (Біляєва, Карашевич 2006, с. 20; Bilyayeva et al. 2006, р. 9—12; Bilyayeva, Finkel, Ostapchuk, 2006, р. 4—6 та ін.), безумовно, є посилання на згадані публікації.

Отже, ми цілком усвідомлюємо складність стратиграфії Акерманської фортеці. З огляду на це в пошуках ідентифікації будівельних решток на її теренах і «Портового» двору, де ми працюємо, важливе значення мають плани-схеми XVIII—XIX ст. і документи османських архівів, з якими працюють наші колеги — професор В. Остапчук та доктор К. Фінкель. На наш погляд, вивчення такої багатопланової пам'ятки, яка обіймає колосальний пласт історії Північного Причорномор'я від античного часу до нового включно, відбиває розвиток багатьох культур, потребує тривалих зусиль великого і потужного колективу, до якого мають входити фахівці з археології, історії, природничих наук тощо.

Як це не парадоксально, незважаючи на столітню історію вивчення, численні історичні джерела і вагому бібліографію, Акерманська фортеця залишається одним із маловивчених об'єктів. Нині фортеця являє собою мозаїчну картину вдалих, менш вдалих і невдалих реставраційних заходів. Прикладом останніх є і башта № 25, на якій було застосовано досвід

архітектурних перевтілень і використання неадекватних будівельних матеріалів.

До того ж як пам'ятка національного значення фортеця має бути захищена від небезпечних комерційних проектів з її використання, наслідки яких можуть призвести до значних пошкоджень, як це було в результаті тривалої пожежі влітку 2007 р. Проте чомусь ані пожежа (її бачив світ по телебаченню), ані її наслідки не привернули уваги голови Польового комітету, а інші колеги невідомо з яких причин взагалі почали заперечувати її факт, після того як вогонь згас.

На сьогодні актуальним завданням є поетапний підхід до дослідження, консервації та реставрації пам'ятки. На першому етапі має бути розроблений комплексний план консерваційних заходів щодо захисту найуразливіших ділянок будівельних конструкцій та їх підтримки. Другим етапом може бути багатопланова наукова експертиза всіх складових структур фортеці на предмет їх подальшої реставрації. І на першому, і на другому етапах пропозиції необхідно розглянути на комісії експертів, обізнаних в особливостях молдавської та османської архітектури — основних будівельних періодах розбудови фортеці, винести їх висновки на розширену наукову раду Інститу-

ту археології із залученням провідних архітекторів та пам'яткоохоронців. І лише після глибоких і фундаментальних досліджень з виявлення оригінальних структур, архітектурно-будівельної періодизації окремих проблемних ділянок і фортеці в цілому, зіставлення отриманих результатів з матеріалами будівельних реєстрів, що зберігаються в архівах Туреччини, можна порушувати питання про реставрацію. До отримання вагомих результатів досліджень будь-яка реставрація не бажана. Особливо важливо запланувати майбутні реставраційні роботи з урахуванням максимальної автентичності пам'ятки на підставі скоординованого перспективного плану досліджень. Сумний досвід протистоянь і звинувачень не сприяє реалізації цих завдань. Навпаки, він свідчить про необхідність пошуку шляхів, що об'єднують колективи вчених у розвитку міжнародних проектів та їх координації, розгортання плідних наукових дискусій, спільне планування тривалих комплексних досліджень, до яких могли б долучитися фахівці різних напрямів.

На наш погляд, це єдиний перспективний напрям вивчення унікальної пам'ятки історії України, якою є Акерманська фортеця. Саме до цього ми закликаємо поважних колег.

АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007.

Біляєва С.А., Болтрик Ю.В., Карашиевич І.В., Фіалко О.С., Ерсой Б., Куйлу-Ерсой І., Урер Х., Учар Х., Фінкель К., Остапчук В., Метью Дж. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2006 р. в Акерманській фортеці (м. Білгород-Дністровський) // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 96—98.

Беляєва С.О., Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Карашиевич І.В., Ерсой Б., Урер Х., Тунчоку С. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2005 р. // НА ІА НАН України. — 2005/40.

Біляєва С.А., Болтрик Ю.В., Карашиевич І.В., Фіалко О.С., Ерсой Б., Куйлу-Ерсой І., Урер Х., Учар Х., Фінкель К., Остапчук В., Метью Дж. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции в 2006 г. НА ІА НАН України, 2006/4.

Біляєва С.О., Карашиевич І.В. Деякі аспекти картографування пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006. — С. 20.

Беляєва С.О., Фіалко Е.Е., Сухобоков О.В., Ерсой Б. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2004 г. // НА ІА НАН України. — 2004/77.

Клейман І.Б. Стратиграфія культурного слоя городища Тиры-Белгорода // Античная Тира и средневековый Белгород. — К., 1979. — С. 54—75.

Самойлова Т.Л. Об особенностях использования георадаров и подобной техники на сложных археологических памятниках. — 2007. — С. 497—498.

Челеби Эвлия. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — Вып. 1.

Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане летом 1912г. // ЗООИД. — 1913. — Т. 31. — С. 92—101.

Bilyayeva S., Finkel C., Ostapchuk V., Mathieu J. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine, 2006 // Anatolian Archaeology. — 2006. — Vol. 12. — P. 9—12.

Bilyayeva S., Finkel C., Ostapchuk V. Archaeological investigations and documentary study of Aqkerman fortress // Fondation Max Van Berchem Bulletin, Geneva. — 2006. — № 20. — P. 4—6.

Одержано 25.03.2008

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЯВНІСТЬ КУЗЕМИНСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Як відомо, Більське городище є найбільшим укріпленим поселенням раннього залізного віку не лише в Україні, а й на території Європи взагалі. За даними останніх обмірів, здійснених у 1990-х рр. Р. Ролле і Є.В. Черненко, воно має площу понад 5 000 га (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27). Городище складається із Західного, Східного та Куземинського укріплень, об'єднаних Великим валом у єдину фортифікаційну систему (Шрамко 1987, с. 25) (рис. 1).

Більське городище археологи досліджують уже понад 100 років. Перший дослідник городища В.О. Городцов зняв плани всіх його складових, зокрема й Куземинського укріплення, якому він, до речі, і дав цю назву (Городцов 1911, с. 94). Порівнюючи ці плани з сучасними супутниковими знімками NASA, слід відзначити їх точність. Отже, сумніватися у вірогідності та науковому обґрунтуванні планів В.О. Городцова у його наступників не було потреби.

Г.Т. Ковпаненко та Б.А. Шрамко користувалися більш ранніми планами В.О. Городцова. Разом із тим пізніше Б.А. Шрамком та Б.М. Граковим було знято нові плани Більського городища. При цьому загальну топографічну характеристику та обриси городища дослідники навели без змін. Слід відзначити, що Б.А. Шрамко як офіцер-артилерист був добре знайомий з методикою топографічної зйомки, а як археолог, безумовно, міг відрізнити штучні укріплення від особливостей рельєфу.

На початку 1970-х рр. Б.А. Шрамко зняв та опублікував новий план Куземинського укріплення, що займало площу приблизно 15,4 га (Шрамко 1973, с. 93, рис. 6).

Останні 30 років археологічні дослідження проводяться в тій частині Більського городища, що розташована в Полтавській області. На сьогодні розкопано значні площі на Східному городищі, проведено зачистки та розрізи стінок валу і рову Великого укріплення.

Свого часу внутрішню територію Куземинського укріплення прошурфував Б.А. Шрамко, який виявив тут культурний шар потужністю до 0,2 м, з якого походять фрагменти ліпного посуду та античних амфор, датованих не пізніше

V—IV ст. до н. е. (Шрамко 1971, с. 56—57). На думку вченого, Куземинське укріплення існувало приблизно з V ст. до н. е., тобто воно було найпізнішим серед елементів фортифікаційної системи Більського городища (Шрамко 1973, с. 84, 93; 1987, с. 31—32, рис. 8). З часом з огляду на цікаві матеріали Східного та Західного городищ Куземинське укріплення практично не привертало уваги дослідників.

Разом із тим господарська діяльність Куземинського цегельного заводу змінила рельєф місцевості, частково зруйнувавши Великий вал городища та перетворивши невелику балку на глибокий кар'єр. У результаті було спотворено північну частину Великого укріплення Більського городища, що, в свою чергу, стало на заваді локалізації Куземинського укріплення.

Такий розвиток подій призвів до того, що в 2003 р. одним із дослідників Більського городища, П.Я. Гавришем, було висловлено сумніви не лише щодо збереженості валів Куземинського городища, а й власне його існування в минулому. В статті з цього приводу, надрукованій в журналі «Археологія», дослідник вказав, що, починаючи з 1985 р. і впродовж 1986—1995, 2000 рр., спочатку за дорученням Б.А. Шрамка, а потім самостійно, він намагався обстежити Куземинське укріплення, але локалізувати цю пам'ятку на території Більського городища так і не зміг: «ми не змогли знайти Куземинське укріплення» (Гавриш 2003, с. 120). Причому аргументація, наведена автором, викликає здивування. Він не піддає сумнівам висновки кількох поколінь археологів щодо Великого валу, Східного та Західного укріплень, але категорично не визнає їх у ситуації з Куземинським укріпленням. Останнім аргументом археолога, кандидата історичних наук П.Я. Гавриша, яким він відкидає саме існування Куземинського городища, стало твердження про те, що він не зміг впізнати у валоподібних насипах укріплення раннього залізного віку (Гавриш 2003, с. 120). Разом із цим автор повідомляє, що ще в 1985 р. аспірант Ю.М. Бойко за дорученням того ж Б.А. Шрамка, на відміну від нього, знайшов Куземинське укріплення, більше того «виявив на ньому знахідки скіфського часу і навіть зняв профілі його валів» (Гавриш 2003, с. 120; пор.: Шрамко 1987, с. 440).

Підтвердження своїй позиції П.Я. Гавриш намагався знайти, спростовуючи деякі факти щодо Куземинського укріплення, наведені в працях Б.А. Шрамка. Так, невелика кількість знахідок скіфського часу і взагалі незначний культурний шар пам'ятки (це Б.А. Шрамко пояснює відсутністю на Куземинському укріпленні постійного населення) викликав подив у П.Я. Гавриша, оскільки, на його думку, створення фортифікаційних споруд передбачало наявність постійного населення для охорони й обслуговування об'єктів, яке мало залишити досить потужний культурний шар (Гавриш 2003, с. 120—121). На наш погляд, міркування Б.А. Шрамка, на відміну від П.Я. Гавриша, в цьому сенсі більш переконливі. Варто згадати, що, наприклад, серед поселень скіфського часу трапляється чимало пам'яток, які мають фортифікаційні споруди, але при цьому на них майже відсутній культурний шар, що свідчить про тимчасове перебування населення на таких укріпленнях. Як відомо, ці поселення трактуються як тимчасові сховища.

Викликає недовіру у П.Я. Гавриша і повідомлення Б.А. Шрамка про випадкову знахідку в 1952 р. колгоспниками на території с. Куземин великої ями з цілими грецькими гостродонними амфорами, яку Б.А. Шрамко розглядав як один зі складів неподалік Ворскли (Гавриш 2003, с. 118). Одним із «контраргументів» з цього приводу для П.Я. Гавриша є те, що «... загадково виглядає <...> те, що амфори дійшли до наших часів цілими, та ще у значній кількості, ніби там їх залишили для наступних поколінь» (Гавриш 2003, с. 118). На думку дослідника, якщо така знахідка і могла бути, то її слід пов'язати з якимось великим похованням скіфського часу.

Відразу слід зазначити, що сумніви щодо можливої знахідки значної кількості цілого посуду скіфського часу в межах Більського городища не мають жодних підстав. Нещодавно на поселенні в урочищі Лісовий Кут під час будівництва траншеї для газоконденсатопроводу було відкрито кілька господарчих ям, одна з яких містила майже десять цілих форм посуду скіфського часу, серед яких були й амфори (Гейко 2002, с. 185). Цю яму дослідники розглядають як громадське сховище.

Що ж стосується версії про зв'язок амфор із Куземина з великим похованням скіфського часу, то ця теза взагалі не має жодного підґрунтя. Нам невідомі факти відкриття поховань скіфської доби, розміщених у надзаплав'ї Ворскли.

Наприкінці статті П.Я. Гавриш зробив вельми відповідальний як для вченого-археолога висновок, майже вердикт: «Сьогодні немає жодних наукових доказів і фактів стосовно існування Куземинського укріплення як частини фортифікацій-

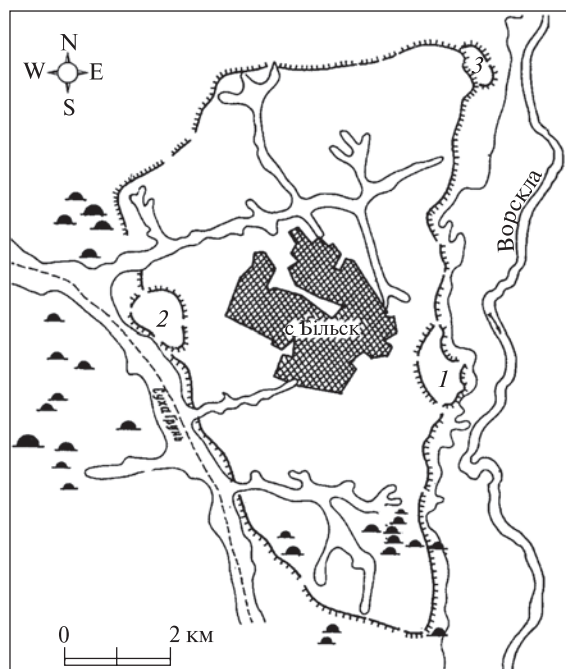

Рис. 1. Загальний план Більського городища: 1 — Східне укріплення; 2 — Західне укріплення; 3 — Куземинське укріплення

ної системи Більського городища» (Гавриш 2003, с. 122). Отже, одна із складових частин Більського городища, яку бачило кілька поколінь відомих археологів, завдяки «зусиллям» П.Я. Гавриша стала міфом (Гавриш 2003, с. 121).

З приводу цього, сумного в усіх відношеннях, висновку останнім часом точиться наукова дискусія з метою встановлення факту існування чи відсутності системи укріплень, розташованих у північній частині Великого Більського городища біля с. Куземин. Зазначене стосується статті «На захист В.О. Городцова» професора Б.А. Шрамка — археолога, який зробив величезний внесок як у вивчення стародавньої історії Лівобережної України, так і дослідження Більського городища зокрема (Шрамко 2006). Як відомо, він співвідносить цю величезну пам'ятку з містом Гелон Геродота.

Відомий український учений дуже негативно відреагував на статтю П.Я. Гавриша. Він указав на низку серйозних помилок, якими рясніє згадувана стаття. Це стосується історіографічного огляду щодо вивчення Куземинського укріплення, низки перекручених фактів, а також польової підготовки П.Я. Гавриша. В підсумку Б.А. Шрамко наголосив, що остання розвідка П.Я. Гавриша в районі Куземина, здійснена в 2000 р., «нічого нового не принесла і, безумовно, не дає підстав заперечувати існування Куземинського укріплення» (Шрамко 2006, с. 86).

Утім, на наш погляд, ця досить безтактно інспірована П.Я. Гавришем дискусія потребує «крапки над «і».

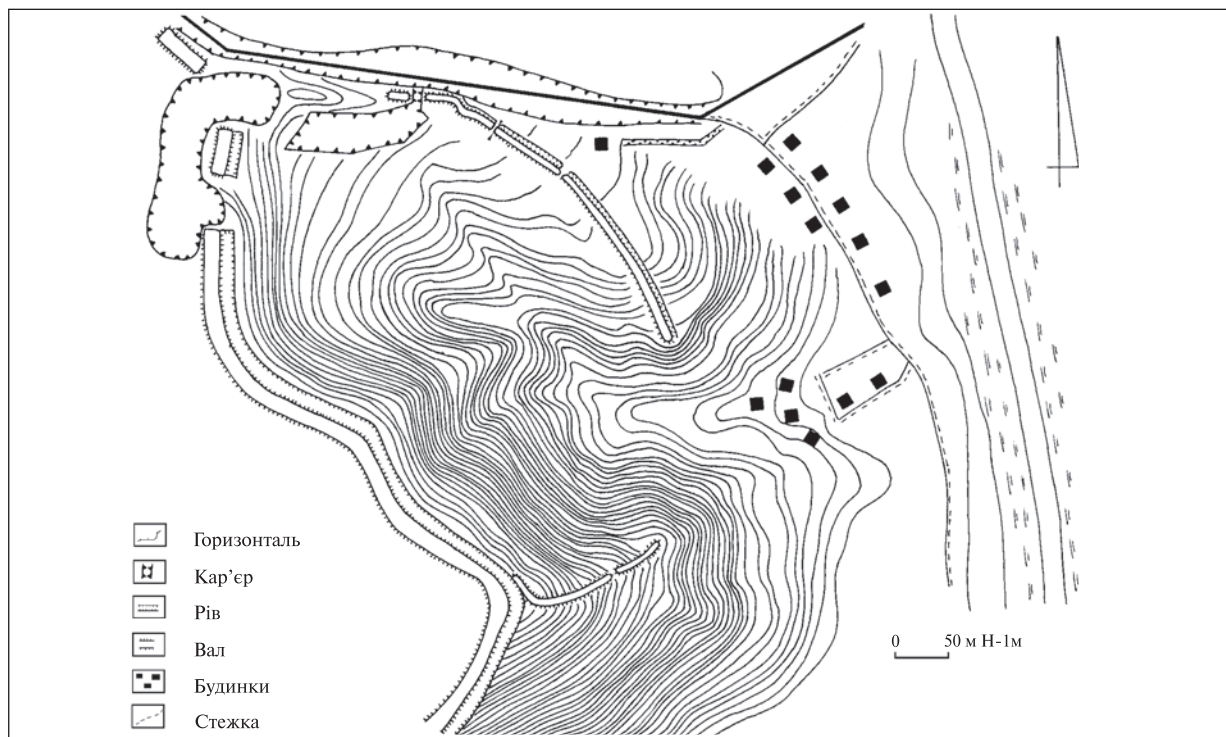

Рис. 2. План Куземинського укріплення Більського городища (за даними зйомки 2007 р.)

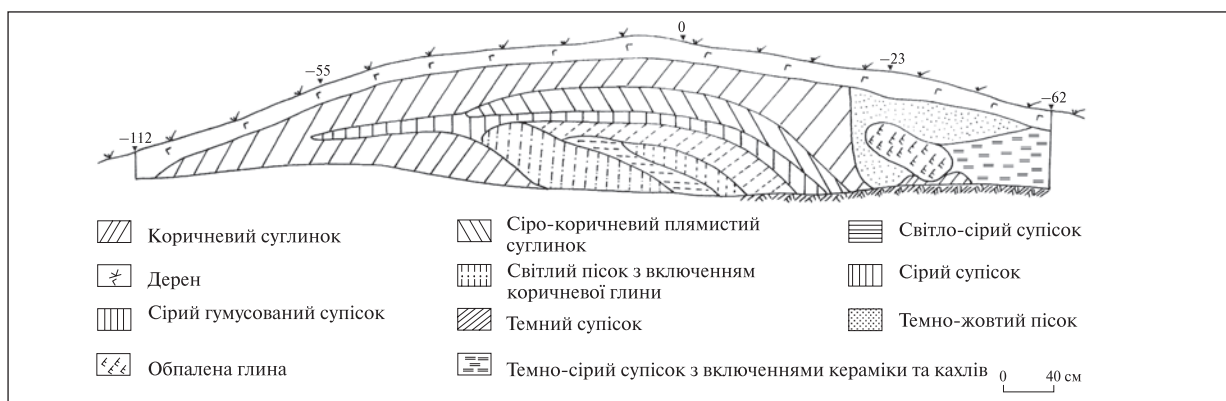

Рис. 3. Профіль перетину валу в північній частині Куземинського укріплення

У грудні 2007 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом В.В. Приймака було проведено археологічні розвідки у південній околиці с. Куземин. При цьому було взято до уваги інформацію з щоденника Б.А. Шрамка з описом Куземинських укріплень та план, укладений В.О. Городцовим. Територію досліджували натурним обстеженням із залученням двох систем супутникової навігації Garmin «ETREX 900» та «Asus 686». У результаті розвідок було **однозначно** встановлено факт наявності Куземинського укріплення.

Куземинське городище розташоване у південно-східній частині с. Куземин (урочище Поділ) Охтирського р-ну Сумської обл., між асфальтовою дорогою, що з'єднує села Куземин, Українка, та колишньою базою відпочинку

(рис. 2). Городище займає мис правого корінного берега р. Ворскла та похилий мис першої надзаплавної тераси, складається з двох частин, з'єднаних із валами Великого укріплення Більського городища.

Північна частина пам'ятки, що займає видовжений у бік р. Ворскла похилий мис, у довжину збереглася на 350 м та в північній частині складається з валу завширшки 10 м, в північно-східній — 15 м. Висота валу з півночі становить 1,5—1,7, північного сходу — 2,0 м. З напільного боку розташований рів завширшки 10—15 м, завглибшки — від 0,8 до 2,0 м. У двох місцях вал перерізаний польовими дорогами. У північній частині, де вал з'єднувався з Великим укріпленням Більського городища, у 1970-х рр. було закладено глиняний кар'єр, який зруйнував частину

фортифікації. Вал і рів добре збереглися у східній частині. Вал чітко простежується з внутрішнього боку, з напільного до нього підходить рів. У північній частині рів замулений, тут його глибина не перевищує 1,5 м, у східній частині він має V-подібний профіль та глибину близько 2,0 м.

Рельєф північно-східної частини Куземинського городища зазнав руйнувань. Так, джерело невеликого струмка, русло якого чітко простежується й нині, у 1970-х рр. було засипано та перетворено на невеликий став, звідки брали воду для технічних потреб. Після розробки глиняного кар'єру, глибина якого в окремих місцях становить 8—10 м, рівень ґрунтових вод знизився, що призвело до пересихання струмка. Зважаючи на наявність струмка та загальний високий рівень вод у р. Ворскла в епоху раннього заліза, цілком логічним видається твердження Б.А. Шрамка про те, що Куземинське укріплення могло бути «припортовим» укріпленням скіфського Гелона (Шрамко 1975, с. 67; 1975а, с. 97; 1987, с. 32). Човни восени та навесні могли заходити майже під укріплення, а похилий схил давав змогу переміщувати вантажі із заплави до городища.

Південна частина Куземинського укріплення, розташована на високому мису заввишки 45 м, із заходу з'єднується з Великим укріпленням Більського городища. Протяжність цієї фортифікаційної лінії становить 210 м. Вал тут має значні ушкодження, його ширина сягає 7—8 м, висота — 0,7—1 м. На одній із невеликих ділянок вал практично не фіксується. Рів не виявлений. Зважаючи на топографію цієї частини городища, наявність тут значної фортифікації не потрібна: схили мису досить стрімкі.

У північній частині укріплення, там, де через ділянку валу бульдозером було прокладено про-

їзд до кар'єру, проведено зачистку східного профілю перетину валу (рис. 3). Ширина валу становить 10 м за висоти 1,6 м. Верхній шар — дерн потужністю 0,2 м. Нижче залягає масив сірокоричневого суглинку завтовшки 0,35—0,40 м, ще нижче — шари темного гумусованого супіску, що, ймовірно, є слідами дерев'яної конструкції валу. Зважаючи на три шари гумусованого піску, можна припустити, що вал кілька разів реконструювали. Слідів дії вогню не виявлено.

З внутрішнього боку валу виявлено профіль житла з піччю. Із заповнення житла походять фрагменти сіроглиняної димленої та світлоглиняної розписної ангобами кераміки. Поблизу печі знайдено фрагменти карнизних кахлів середини XVII—XVIII ст. У другій половині XVII—XVIII ст. у межах укріплення існував посад Куземинської фортеці, локалізований на городищі в урочищі Замок (Приймак, Осадчий 2006, с. 8).

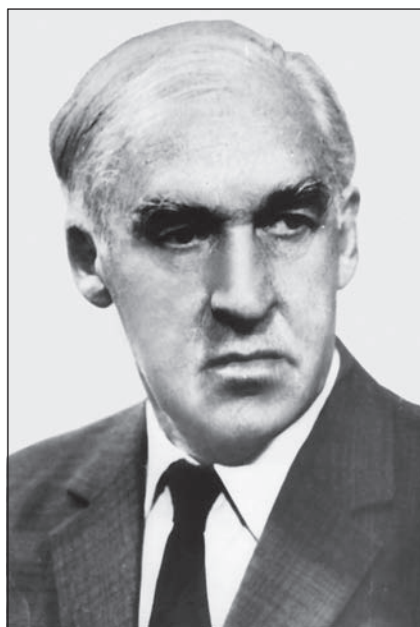
Отже, в результаті проведених археологічних досліджень біля с. Куземин Сумської обл. ще раз було доведено існування укріплення, що складається з двох частин. Загальний опис, розташування та топографія обстеженої пам'ятки дають змогу стверджувати, що це саме той об'єкт, який описували у своїх працях В.О. Городцов, Г.Т. Ковпаненко, Б.М. Граков та Б.А. Шрамко. Сучасні цифрові фотознімки, отримані GPS-координати, укладений план пам'ятки *остаточно* знімають питання щодо існування Куземинського укріплення. Безумовно, воно є. Результати зачистки валу показали наявність стратиграфії, типової для укріплень раннього залізного віку Лівобережжя Дніпра. Наведені факти не суперечать науковим висновкам відомого дослідника Б.А. Шрамка та свідчать на користь його гіпотези про наявність у скіфському Гелоні укріпленого порту.

- Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 116—123.
- Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 185.
- Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 93—161.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище. — Київ; Гамбург; Полтава, 1999. — 102 с.
- Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст. (історико-археологічні нариси). — Полтава, 2006. — 72 с.
- Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 49—58.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 82—112.
- Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема // СА. — 1975. — № 1. — С. 65—85.
- Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975а. — С. 94—132.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 184 с.
- Шрамко Б.А. Раскопки Гелона // АО 1985. — М., 1987. — С. 440.
- Шрамко Б.А. На захист В.О. Городцова (з приводу публікації П.Я. Гавриша) // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 84—86.

Одержано 25.12.2007

А.С. Островерхов

АКАДЕМІК М.О. БЕЗБОРОДОВ І ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК НАУКИ ПРО ІСТОРІЮ СКЛА (до 110-річчя з дня народження)

Михайло Олексійович Безбородов

Михайло Олексійович Безбородов народився у Санкт-Петербурзі 2 (14) листопада 1898 р. у сім'ї дрібного службовця. 1916 р. закінчив із відзнакою реальне училище та вступив до Петроградського політехнічного інституту (з 1920 р. — Технологічний інститут), який закінчив у 1923 р. Захистив дипломний проект із виробництва порцеляни. Ще до закінчення навчання його було призначено на посаду помічника головного технолога Ленінградського порцеляно-вого заводу «Ломоносов».

З 1924 р. М.О. Безбородов працював на різних заводах, що спеціалізувалися на виробництві скла («Светлана», «Дружная горка» тощо), а також у науково-дослідницьких інститутах. У той час він здійснив низку вдалих науково-дослідницьких робіт. У 1934 р. Михайлу Олексійовичу було присвоєно звання доцента Ленінградської Промислової академії, а через рік — професора та заві-

дувача кафедри скла Білоруського політехнічного інституту (БПІ) (Мінськ). 1937 р. у Московському хіміко-технологічному інституті вчений захистив докторську дисертацію. М.О. Безбородов був одним із засновників у 1925 р. журналу «Стекло и керамика», у якому регулярно публікували матеріали з історії скла.

Значні випробування на долю М.О. Безбородова випали в роки Великої Вітчизняної війни. У блокадному Ленінграді під час бомбардувань загинули його батьки. Самого ж ученого було евакуйовано до Ашгабата, де він у Туркменському відділенні АН СРСР очолив Фізико-технічний інститут, був членом Президії Туркменського філіалу АН СРСР.

З 1945 р. М.О. Безбородов відновив наукову та педагогічну діяльність у БПІ. Він створив і керував проблемною лабораторією скла БПІ та лабораторією силікатів Інституту загальної і неорганічної хімії АН Білоруської РСР.

1947 р. його було обрано членом-кореспондентом, а 1950 р. — академіком АН БРСР.

У той час науковця зацікавили питання історії силікатної науки та техніки. Значну увагу приділяв М.О. Безбородов вивченню наукової спадщини М.В. Ломоносова, Д.І. Виноградова, Е.К. Ліксмана, В.М. Севергіна, О.К. Чугунова, В.В. Писарева, Д.І. Менделєєва, С.П. Петухова, В.Є. Тищенко та інших науковців і практиків у розвитку склярства й порцелянового виробництва на теренах Російської імперії. Учений довів (Безбородов 1948; 1950б; 1956а), що М.В. Ломоносов ще за 130 років до Шотта та Віннкельтона заклав основи *наукового склярства*, він же був одним із перших істориків цієї галузі виробництва. В працях, присвячених діяльності видатного кераміста Д.І. Виноградова (Безбородов 1950а), дослідник висвітлив внесок ученого у розвиток керамічного та склоробного виробництва. За ці праці М.О. Безбородова 1951 р. було нагороджено Сталінською премією.

Після виходу на пенсію до самої смерті, 3 листопада 1983 р., учений продовжував дослідження, висвітлені в 25 монографіях і 400

статтях. За своє довге наукове життя Михайло Олексійович підготував понад 30 кандидатів та 4 докторів наук. М.О. Безбородова нагороджено двома орденами «Знак Почета» й медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов» (Курлянкин 1948; Мазо 1958; Маринов 1958; Комаров, Мазо 1968; Абдуразаков 1973; Ахрем и др. 1978).

М.О. Безбородов заснував новий напрям у вітчизняній науці — історію скла та його невід'ємну частину — археологічну технологію скла (Безбородов 1956; 1963; 1965; 1969а). Основні досягнення вченого у цьому напрямі узагальнено в монографії «Химия и технология древних и средневековых стекол» (1969). Про велике значення цього дослідження для подальшого розвитку історії скла в міжнародному масштабі засвідчує її переклад німецькою мовою (Besborodov 1975).

У передмові (с. 5—9) автор сформулював своє розуміння археологічної технології. «Під археологічною технологією потрібно розуміти технологію минулого, що відтворюється на основі археологічних знахідок. За такого підходу вивчають передусім не типологічні особливості речей, що знаходять, — форма, стиль, декорування, а їх хімічні та фізичні властивості й насамперед їх хімічний склад (...) Археологічна технологія скла ставить перед собою завдання на основі багатогранного дослідження речей, знайдених під час археологічних розкопок, «реконструювати» технологію виробництва й відповісти посилено на питання: чим вона є у хімічному відношенні; із яких сировинних матеріалів її виготовлено; як варили скло; у яких печах та тиглях; як виготовляли скляні вироби й прикраси в гарячому та холодному стані; які фарби використовували для отримання кольорового скла?» (Безбородов 1969, с. 6—7).

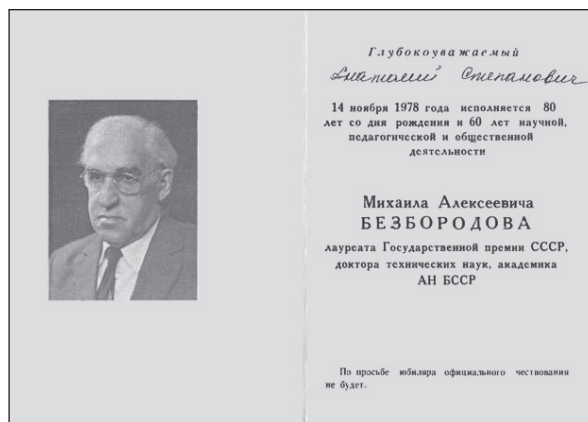
Цікавим і пізнавальним є розділ 1 «Природне доісторичне скло» (с. 9—30). Хоча природне скло й не є безпосереднім продуктом техногенезу (Кудрин 1993; Щапова 2000, с. 106), але інколи під час розкопок знаходять склоподібні матеріали, створені природою: тектити — скло космічного походження; обсидіан — вулканічне скло. Природне скло — це силікатна порода, що спочатку була розплавлена, а потім застигла. Різницю між природним і штучним склом можна визначити як за зовнішнім виглядом, так і за складом речовини (Безбородов 1969, с. 9—30). Обсидіан як первинну сировину використовували у стародавньому та закавказькому склярстві (Blömmner 1887, T. III, S. 274; Массон 1976, с. 75—76; Brill 1987, р. 5; Джанполадян, Каллантарян 1988, с. 9; Галибин 2001, с. 79).

Розділ 2 своєї книги М.О. Безбородов присвятив характеристиці технічних методів до-

слідження скла (с. 41—43). Характеризуючи методи визначення хімічного складу скла, Михайло Олексійович наголошував на недоліках якісного спектрального аналізу, який у той час був дуже популярним (Farhsworths and Ritchie 1938; Ritchie 1937; Seligmann, Ritchie and Beck 1936). Прихильницею цього методу в СРСР довгий час була Ю.Л. Щапова (Щапова 1960; 1962а; 1963; 1963а; 1963б; 1964; 1965; 1965а; 1965б; 1966; 1966а; 1970; 1984). Автор монографії відзначив, що якісний спектральний аналіз «з його умовною символікою є кроком назад порівняно з хімічним аналізом, а його цноти й переваги перед останнім (швидкість, мала трудозатратність, мала наважка тощо) виявляються примарними» (Безбородов 1969, с. 111). Більшість сучасних дослідників підтримала цей висновок (Галибин 2001, с. 58).

Як і деякі інші вчені (Бахтадзе 1954; Caley 1962; Ольшак 1959; Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 19—34), М.О. Безбородов вважав перспективним поєднання «мокрого» аналізу зі спектральним, коли макрокомпоненти визначають за допомогою хімічного «мокрого» методу, а мікрокомпоненти — кількісним спектральним методом. На думку В.О. Галібіна (Галибин 2001, с. 54), подібна комбінація лише збільшує труднощі. Типові помилки обох методів накладаються один на одній, зумовлюючи появу великої дельти, що інколи призводить до неправильного розуміння природи скла.

Непересічне значення має розділ 3 «Сировинні матеріали й склад шихт». Автор визначив роль різних рослинних попелів, природної соди, пісків та свинцю в історії склярства. Михайло Олексійович наголошував на провідній ролі попелу в історії склярства. «На початку людської культури в печах-ямах для випалу глиняних горщиків, що обпалювалися соломомою, очеретом чи деревом, він дав першу поливу, а з піском утворив на дні обпалюваль-

Ювілейне повідомлення на честь 80-річчя з дня народження академіка М.О. Безбородова

ного простору першу склоподібну масу. Саме завдяки попелу людина навчилася виготовляти нову речовину, що стікала по стінках горщиків, названу «склом» <...> Попіл не потрібно було «винаходити» й «відкривати», знаходити й випробувати <...>, навпаки — саме скло людина навчилася виготовляти завдяки попелу <...> *В історії склярства розвиток йшов не від скла до попелу, а навпаки — від попелу до скла*» (виділено нами. — А. О.) (с. 45).

З метою ідентифікації певних видів рослин, які використовували у склярстві, автор вперше у вітчизняній науці за опублікованими даними зробив підбірку аналізів попелу різних рослин, дерев та поташу (табл. 5—8). З того часу корпус аналізів практично не поповнився (Островерхов 1985; Галибин 2001).

М.О. Безбородов розглянув використання у давньому склярстві природної соди. Він проаналізував легенду Плінія Старшого про «винахід» фінікійцями содового рецепту виготовлення скла, навів склад природної соди, що походить із єгипетських озер, та сухого залишку, отриманого з нільської води (с. 54—55, табл. 9). Як і більшість дослідників (Turner 1956a; Лукас 1958, с. 284—286, 520—521, 717—719; Пикус 1979, с. 185, Щапова 1983, с. 116), автор вважав, що в античний час Єгипет був содовим монополістом, звідки натр експортували в усі регіони відомої тоді Ойкумени. Однак монопольна роль долини Нілу на натр є значно перебільшеною. Поклади натуральної соди є і в інших регіонах. Деякі вчені не виключають експлуатації близькосхідних, середньоазійських, малоазійських, балканських, північно-причорноморських та інших покладів сировини (Neumann 1927; Островерхов 1979, с. 170).

Характеризуючи місценародження пісків ¹, придатних для склярства, автор проаналізував по-

¹ Найвідоміше з них розміщувалося в гирлі р. Бел на фінікійському узбережжі Середземного моря. Пліній описував його так: «Частина країни, що має назву Фінікія, розташовується по сусідству з Іудеєю, має у передгір'ях гори Кармал багнисту місцевість, що називається Кандибією. У ній <...> бере свій початок річка Бел, що на відстані 5 миль впадає у море поблизу колонії Птолемеїди. Її течія повільна, нездорова вода не придатна для пиття, але освячена релігійними церемоніями, її мулистє дно глибоке, й тільки під час морського відливу з'являється пісок, тому що, омийтий хвилями, він блищить, очищений від багна <...> Тут на нього діє їдке море, тоді як до цього він був ні для чого непридатним. <...> Берег не перевищує завдовжки 500 кроків, і той само простір протягом багатьох віків був достатнім для виробництва скла» (Plin. N.H., XXXVI, 66). Енциклопедист повідомляв про наявність подібних пісків і на морському узбережжі Апеннінського півострова: «<...> Пісок, який приносить річка Вольтурн в Італії, збирається між Куманами та Латерном, де він є найм'якшим, і розтирається у ступках чи на млинах ...»

відомлення стародавніх авторів, доповнюючи їх даними щодо складу пісків. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що белуські та олександрійські піски завдяки наявності в них детриту морських та річкових мушель містять значну кількість карбонатів кальцію та магнію, що, на його думку, звільняло склоробів від додаткового введення у шихту третього компонента — вапна (с. 56—59). Пізніше саме цей показник дав змогу (Щапова 1982; 1983, с. 101, 107; Галибин 2001, с. 75—76) виокремити фінікійську школу склярства ².

Невеличкий параграф (с. 59—60) М.О. Безбородов присвятив використанню свинцю, але лише у давньоруському склярстві. Проте в інших працях (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 123) автор ставив питання ширше і спробував простежити історію використання свинцю у загальній історії склоробного виробництва. На його думку, свинець не був звичайним компонентом у давньоєгипетському та асировавильонському склі, свинцеве скло як *сталій* хімічний тип з'явилося лише за часів середньовіччя. І.І. Качалов також зауважував, що за античної доби свинець у склярстві «використовували досить рідко й у невеликій кількості». Подібної доктрини притримувалися й зарубіжні спеціалісти (Seligman, Beck 1938, р. 4; Качалов 1959, с. 68). В останні десятиліття встановлено, що в Ассирії виробництво свинцевого та змішаного скла практикувалося у I тис. до н. е. (Brill,

(Вопросы ... 1946, с. 333, прим. 1). На Пунійському узбережжі також є поклади пісків, придатних для склярства (Plin. N.H., XXXV, 26). Крім того, склярі використовували гірський пісок та кришталь (Plin. N.H., XXXVI, 67). Свідчення енциклопедиста підтвердив Страбон: «<...> Між Акою (Птолемеїдою) та Тіром тягнеться піщаний берег, який дає пісок для виготовлення скла. Пісок, як говорять, тут не виплавляють, але вивозять для переробки до Сидону. Деякі стверджують, що придатний для виготовлення скла кременистий пісок є у сидонян, хоча, за даними інших, повсюди можна плавити всілякий пісок. В Олександрії мені довелося чути від складувів, що у Єгипті трапляється кремениста земля, без якої не можна виготовити поліхромний дорожочинний посуд ...» (Strabo XVI, 2, 25). Подібні дані є й у Тацита: «<...> Є тут (в Палестині) ще річка Бел (що впадає до Іудейського моря). У її гирлі добувають пісок, із якого, якщо варити його з содою, можна отримати скло; місце це невелике, але скільки не беруть звідси піску, запаси його не тануть» (Tac. Hist., 1, 7). Доповнив свідчення Йосип Флавій, який стверджував, що на річці Бел є яма діаметром 100 ліктів, наповнена піском, придатним для склярства (Flav. Hist. Bellum iud., II, 10).

² Включаючи до процесу еволюції склярства Фінікію, зазначені автори лише констатували її участь у цьому процесі. Характеристика, а тим більше оцінка реального внеску фінікійців в історію склярства відсутні, оскільки *власне* фінікійські вироби до цього часу відомі, швидше, як міф, традиція, ніж зафіксована історична дійсність (пор.: Barag 1968; Voščinina 1967; Дзиговский, Островерхов 2000).

Moll 1963). Свинець фігурує у рецептах месопотамських склярів, що збереглися на клинописних табличках. Найдавніші з них датуються часом до XVII ст. до н. е. (Forbes 1957, p. 132; Сайко 1969, с. 95). Повідомлення знайшло археологічне підтвердження у знахідках ямної епохи (Островерхов 2001—2002, с. 402—403). Потужний шар свинцевого та змішаного скла виявлено на пам'ятках античного часу на території Північного Причорномор'я (Галибин, Островерхов, Субботин 1983, с. 73—74).

Цікавим є параграф, присвячений аналізу барвників і глушників скла (с. 60—72). Автор поділяв думку деяких своїх попередників (М. Клапорт, Х. Бенрад, Б. Нейман, Ф. Метсон та ін.), які вважали, що одним із попередників забарвленого міддю скла були металургійні шлаки. М.О. Безбородов зауважив, що до шлакового скла належать «печінки», забарвлені за допомогою оксиду (закису) міді. Подібний шлак отримували під час виплавки міді та бронзи.

Зі «шлаковою» теорією походження склярства не погоджується В.О. Галібін (Галибин 2001, с. 32), на думку якого шлаки складають лише силікатну частину руди, що має незначну концентрацію металу. Барвником-глушником була або вторинна руда, або відходи виробництва. Ми ж звертаємо увагу на досить пізню появу на історичній арені скляного «кривавика». «Вихід у світ» «печінок» слід відносити до фінального етапу бронзи — початку заліза. У Єгипті «печінки» відомі з часів XVIII—XIX династій (Лукас 1958, с. 303). На Закавказзі їх знаходять у комплексах XII—VIII ст. до н. е. (Галибин 2001, ан. № 91). Приблизно у той самий час у Східній Європі з'явився скляний «гематіон» (Островерхов 2001, табл. 1, ан. № 9, 18, 21, 25). Значного поширення «печінки» набули в античну епоху (Островерхов 1998, с. 134, ан. № 39, 45, 48, 52, 61, 112а; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 120—121, ан. № 35б). У пізній бронзі — на початку заліза головні центри з виробництва «гематіону» зосереджувалися у Дворіччі та на Закавказзі (Brill, Cahill 1988). У той час «кривавики» вивозили з Близького Сходу в різні країни не лише як готову продукцію, а й як напівфабрикати (Huges 1972; Newton 1972).

Отже, з огляду на сучасний стан джерелознавчої бази, якщо й можна говорити про шлаки — відходи мідно- та бронзолivarного виробництва як один із варіантів виникнення склярства, то це була одна з приватних і досить пізніх інновацій.

М.О. Безбородов навів відомі йому дані щодо використання кобальту (с. 63—64). Нині джерелознавча база з цього питання значно поповнилася. Використання кобальту може скласти окрему яскраву сторінку в історії склярства. Хоч хімічний елемент кобальт було відкрито

лише у 1735 р., але на рівні донаукового природознавчого та ремісничого знання, тобто технічного фольклору (пор: Шашкина 1986), кобальтові мінерали здавна використовували у виробничій та культовій практиці. Секрети виготовлення «кобальтового» скла неодноразово відкривалися й губилися у віках.

Ще у 1925 р. Б. Нейман стверджував, що вперше подібне скло навчилися робити венеціанці. Після аналізу скла із Ніппура, датованого 1400 р. до н. е., він відмовився від цієї думки (Neumann 1932). Пізніше В. Геільман та інші дослідники встановили наявність кобальту в давньоєгипетському склі 1650—1350 рр. до н. е. (Geilmann 1962, S. 164; Keller 1983, p. 25). На сьогодні найдавніший зразок «кобальтового» скла, що походить із Закавказзя (Островерхов 2001—2002, табл. 1, ан. № 28), датовано початком II тис. до н. е. Показовим є той факт, що під час розкопок хуритського поселення Нузі другої половини XV — початку XIV ст. до н. е., на півночі Іраку, серед 11 тис. намистин не знайдено жодного зразка скла, забарвленого за допомогою кобальту (Vandimer Ramela 1983). Вкрай рідко «кобальтове» скло трапляється й серед білозерських зразків (Островерхов 2001, с. 14, ан. № 54). Значного поширення воно набуло в античну епоху (Галибин, Островерхов, Субботин 1983, с. 70—71). У часи середньовіччя таємницю виготовлення «кобальтового» скла тримали в секреті візантійські майстри. Від них рецепт перейшов у спадок до венеціанців (Щапова 1998). Кобальтові барвники не були відомі давньоруським ремісникам (Галибин 2001, с. 37—38). 1520 р. кобальтовий барвник було отримано у Німеччині, але патент на винахід було продано венеціанським дожам. Пізніше цей барвник під назвою «блаувундер» — «блакитне диво» — знову відкрив Кристоф Шюрер. Цього разу патент придбали голландські підприємці, завдяки яким кобальтовий барвник поширився по всій Європі, зокрема й на теренах Російської імперії (Венецкий 1980; Здорик 1984, с. 123—133).

Характеризуючи використання мангану як барвника й знебарвлювача в історії склярства, М.О. Безбородов, посилаючись на стан писемних джерел (Фармаковский 1922; Turner 1956) і відомі на той час аналітичні дослідження (Geilmann, Bröckbauer 1954), залишив це питання відкритим. Однак, як з'ясувалося під час подальших досліджень, манган має дуже давні традиції у склярстві, що не поступаються навіть міді. Найдавніші імітації самоцвітів рожевого та бузкового кольорів у Єгипті датовано часом XVIII династії (Лукас 1958, с. 299—300). На теренах Східної Європи подібне скло відоме за знахідками на пізньотрипільських пам'ятках (Островерхов 1997, с. 76). Відоме воно й серед зразків скла білозерського часу (Островерхов

2001, с. 13—14). Розквіт «манганової» технології припав на античний час (Дзиговский, Островерхов 2000, с. 117—118) й епоху середньовіччя (Dequwina 1980; Щапова 1998).

Давньоруські майстри, не маючи у своєму розпорядженні кобальту, експериментально винайшли новий комплексний барвник, що складався із суміші оксидів мангану та міді, завдяки якому скло забарвлювали у блакитний колір, близький до того, який отримують за допомогою кобальту. На думку Ю.Л. Щапової, цей барвник давньоруські склярі отримували *механічно*, поєднуючи в шихті оксиди міді та мангану, здобути окремо. «Вирішення завдання, просте й дотепне, свідчить ще про одну якість давньоруського скляра: у пошуках рішень він не був зв'язаний традицією, був вільним від рутини, винахідливим і сміливим» (Щапова 1980, с. 20—21). На наш погляд, розв'язання проблеми лежить в іншій площині. Давньокиївські ремісники використовували поліметалеві мангано-мідні руди типу нижньодніпровських. Новгородські склярі, можливо, мали справу з чистим піролюзитом. У новгородських зразках XII ст. манган не супроводжується міддю (Щапова 1972, с. 119—121; 1978, с. 79).

Однією з унікальних властивостей скла є можливість зробити його прозорим і безколірним, що споріднює скло з гірським кришталем та гіалітом, яким приписували надприродні властивості. Однак втілити закладені в природу скла можливості давнім склоробам заважала наявність оксидів заліза. Для того щоб нейтралізувати небажане забарвлення, у сучасному склярстві здійснюють знебарвлення скла. Як і більшість тогочасних і навіть деяких новітніх істориків скла³, М.О. Безбородов зробив висновок: «Оскільки знебарвлення є дуже не простою справою й може мати успіх лише за ретельного фізико-хімічного й теплового контролю (склад сировинних матеріалів, газове середовище у печі, температура тощо), припущення про свідоме використання цієї техніки у давнину чи часи середньовіччя не мають жодних наукових засад» (с. 69).

Новітні дослідження спростували це твердження (Sayre, Smith 1961; Sayre 1963). Хоча зразки прозорого скла зрідка трапляються вже на пам'ятках епохи бронзи (Островерхов 2001—2002, табл. 1. Ан. № 6—9, 14, 19, 23, 26—27, 32, 37, 73, 81), значного поширення воно набуло лише в античну епоху. Таке скло особливо цінували греки та римляни (Plin. N.H., XXXVI, 67).

³ Наприклад, у сучасному підручнику з виготовлення художнього скла стверджується, що вперше прозоре безколірне скло — «cristallo» — навчилися робити венеціанці у XV ст. (Ланцетти, Нестеренко 1987, с. 54—55).

Для знебарвлення скла у давньому склярстві використовували стибій та манган. Найдавнішим знебарвлювачем скла був стибій. Знебарвленого скла ще немає у зразках VII — середини VI ст. до н. е. Воно з'явилося наприкінці VI — у першій чверті V ст. до н. е. (Островерхов 1993, с. 17, табл. 2, ан. № 53—54). Розквіт стибієвої технології припав на класичний й елліністичний часи (Островерхов, Левіна 1992, с. 151—152; Островерхов, Охотников 1985, с. 31). Знебарвлене за допомогою мангану скло з'явилося десь на рубежі III—II ст. до н. е. За римської доби практикували три рецепти знебарвлення скла: сурма й манган порізно, стибій + манган разом (Щапова 1978б; Галибин, Островерхов, Субботин 1983, с. 68—69, рис. 2, III; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 176—178, рис. 58в; Островерхов 1998, с. 156). За часів середньовіччя використання мангану як знебарвлювача засвідчено лише для майстерень, що працювали у координатах візантійської школи. Секрети цього процесу не знали ні західноєвропейські, ні давньоруські склярі (Щапова 1998).

Характеризуючи глушники скла, М.О. Безбородов спирався на статті В.С. Тернера та Х.П. Руксбі, які простежили використання різних металів та їх сполук у склярстві від XV ст. до н. е. аж до сучасності включно (Turner, Rooksby 1959). З того часу номенклатура, хронологія та географія глушників скла значно поповнилися (Dequwina 1980; Галибин 2001; Дзиговский, Островерхов 2000)

У розділі 4 (с. 75—88) М.О. Безбородов охарактеризував одне з найважливіших знарядь виробництва (техніки), за допомогою якого отримували скло, — вогнетриви. Автор зазначив, що виникненню склярства історично мало передувати вміння будувати склоробні печі та виготовляти тиглі. Обидві галузі високотемпературної техніки — виготовлення скла й вогнетривна справа — так тісно пов'язані між собою, що нарізне їх вивчення не має сенсу.

Історики скла (В.Е. Тернер, П. Рой, Р. Шамбон, І.П. Варшней, М.П. Марінов, М. Кальві, М. Торнаті та М.Л. Сканделларі, Є. Ольшак та ін.) й до М.О. Безбородова вивчали давні вогнетриви, але саме він сформулював надзвичайно важливий висновок: «... поки що немає жодних свідчень про транспортування глини, а також готових тиглів на далекі відстані (...) Тигель із рештками скла (...) чи цегла з його слідами під час археологічних розкопок не лише надає цінні матеріали для експериментального вивчення його складу і властивостей, а також є *безперечним доказом місцевого скляного виробництва*» (виділено нами. — А. О.) (с. 76—77).

Автор згадав усі відомі на той час випадки відкриття давніх і середньовічних склоробних

комплексів, схарактеризував внесок окремих учених у вивчення вогнетривів. З часу виходу монографії практичне й теоретичне вивчення питання значно просунулося (Щапова 1998; Дзиговский, Острроверхов 2000). Р. Чарлстон на основі писемних джерел зробив спробу простежити еволюцію конструкцій склоробних печей (Charleston 1978). Ю.Л. Щапова запропонувала методику їх комплексної характеристики. Дослідниця виділила 17 головних ознак склоробних печей, до яких входять і елементи їх конструкції: план і відношення до поверхні печей, матеріал, із якого їх зроблено, кількість печей у майстерні, форма й об'єм горщиків для варіння й розм'якшення скла тощо. Ю.Л. Щаповій вдалося виявити й деякі історичні закономірності. Так, округлі печі наземної конструкції споруджували з глини, як правило, їх було по три у кожній майстерні. Подібні майстерні побутували у різні епохи й на різних теренах. На думку дослідниці, це була найустановленіша технічна норма, яку емпірично «вираховували» склороби. Прямокутні печі, що з'явилися за античної доби, споруджували як із глини, так і каменю. Останні набули найбільшого поширення в епоху середньовіччя. Печі для варіння скла у своєму розвитку мали кілька етапів: найдавніший — від появи склярства до початку епохи заліза — близько VII ст. до н. е.; антична епоха — VII ст. до н. е. — V ст. н. е.; епоха середньовіччя (до промислової революції у Європі). Другий етап авторка розділила на періоди: ранньоантичний (VII — I ст. до н. е.) і римський (I—IV ст. н. е.) (Щапова 1983, с. 76—85, табл. 10).

Розділ 7 монографії: «Хімічні типи та склади давнього й середньовічного скла» (с. 151—167) має методико-методологічний характер. Автор зазначив, що склад штучного скла опосередковано вказує на рівень розвитку й специфіку склярства у різні історичні епохи й на різних територіях. Однак на основі тільки цих даних можна зробити лише технологічні та геохімічні спостереження. З огляду на це історію скла слід розглядати на широкому історико-культурному тлі. Негуманітарну інформацію необхідно переводити у систему історичних знань⁴. Інтерпретація складу скла ставить за мету виявлення у ньому закономірностей, що дають змогу визначити час та місце виготовлення скломаси, а здебільшого і самого виробу зі скла.

Спроби систематизувати й класифікувати склад давнього та середньовічного скла робили й до М.О. Безбородова (див., напр.: Sayge 1963;

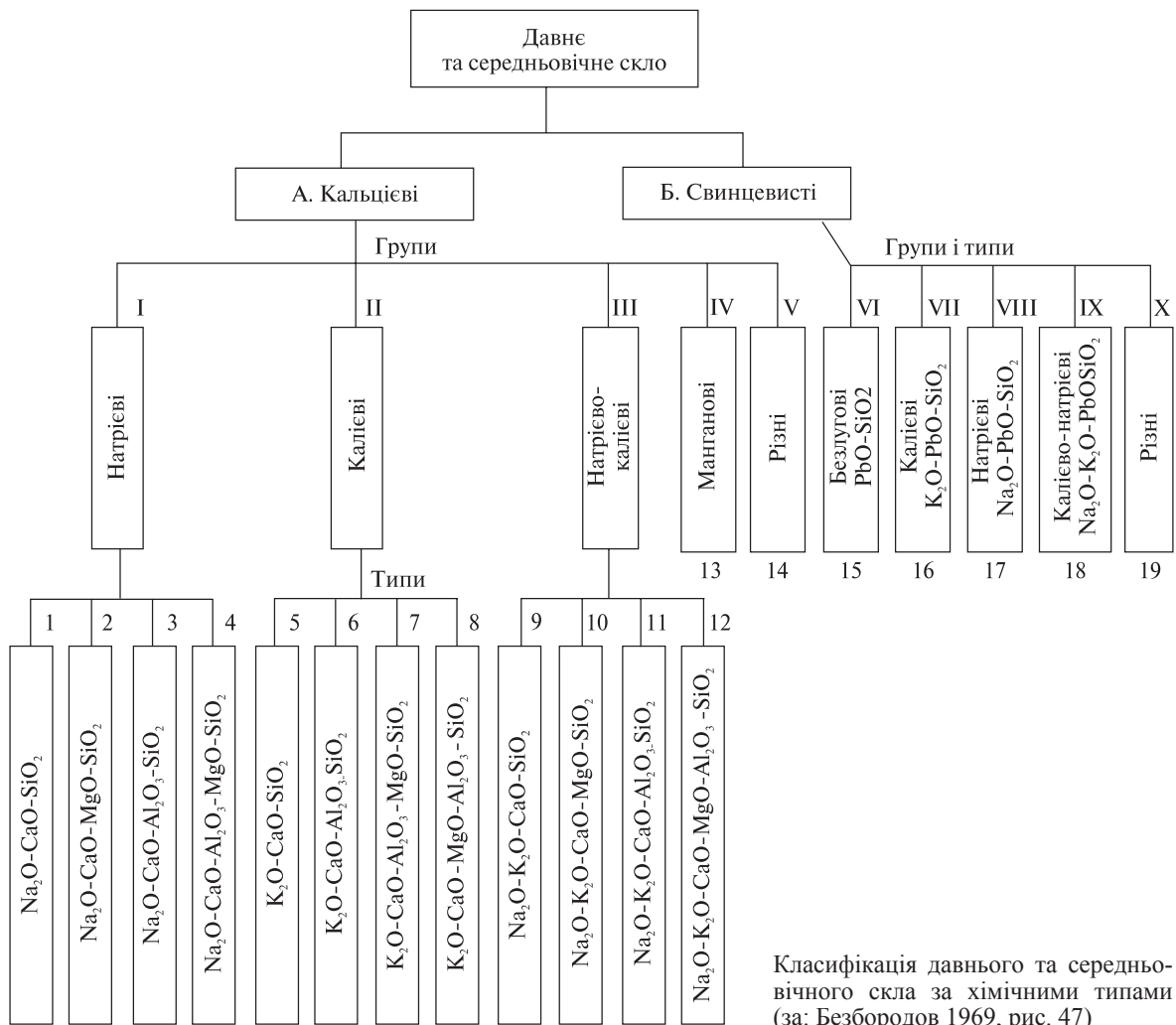
Sayge, Smith 1961; Smith 1963). Однак саме Михайло Олексійович уперше запропонував поділяти одиниці класифікації за різними рівнями: хімічний тип, група, клас тощо. Дослідник побудував класифікацію за вмістом у склі головних оксидів (див. схему). Віднесення скла до того чи іншого типу він визначав за набором тих складових частин, вміст яких перевищує 3 %. Використання такого механічного принципу привело до того, що хімічний тип у М.О. Безбородова — це комбінація елементів, підвищений вміст яких є наслідком *найрізноманітніших* чинників. До типотворювальних компонентів, крім натрію, калію, свинцю, алюмінію, кальцію та магнію, віднесено залізо, мідь, манган та деякі інші елементи. Дослідник виокремив 19 хімічних типів скла, які він розподілив на кальцієві та свинцевисті. Кальцієве скло було розподілено на 5 груп: натрієве, калієве, калієво-натрієве, манганове та різне. Всередині групи виокремлено типи, визначення яких залежить від наявності чи відсутності у склі магнію та глинозему. Свинцевисте скло має лише типи: безлугове, кальцієве, натрієве, натрієво-калієве та різне (риунок) (Безбородов 1969, с. 155, рис. 47).

Дещо пізніше подібний підхід застосував Д.В. Наумов (Наумов 1975, с. 163—164), який запропонував вважати головними компонентами, вміст яких у склі перевищує 1 %. Концентрації до 0,1 % він називав «малими», а менші — «мікроскопічними». Позиції обох авторів є близькими. Межу концентрації елементів і роль останніх у впливі на властивості скла встановлено уможливно, без належних теоретичних засад. За такого підходу формулу скла можна визначати за вмістом не лише склаотворювальних, а й допоміжних та навіть випадкових елементів. Найбільшим недоліком подібних класифікацій є те, що в них не враховано різницю співвідношень вмісту головних склаотворювальних компонентів скла — натрію, калію, кальцію і магнію (Галибин 2001, с. 61).

М.О. Безбородов і сам розумів недоліки своєї класифікації: «Подальше накопичення експериментальних даних про природу (...) скла дасть змогу внести поправки чи заново переглянути запропоновані нині класифікації» (Безбородов 1969, с. 153). Ці недоліки спробувало усунути наступне покоління дослідників (Szczapowa 1973; Щапова 1977; 1982a; 1983; 1989a; Dekywna 1980; Brill 1987; 1989; Галибин 2001).

М.О. Безбородов та А.А. Абдуразаков (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 145—146) зробили важливе спостереження щодо зв'язку *хімічного складу скла зі складом регіональних ґрунтів*. Оскільки шихти в історичному та етнографічному склярстві склалися переважно з місцевих сировинних матеріалів, а відсотковий вміст та-

⁴ «Історичний підхід до хіміко-технологічних характеристик давніх виробництв є не менш складним, ніж суто інженерний. Тільки в історичному аспекті можна оцінити значення тих технологічних відкриттів, які в сучасному виробництві є звичними або відіграють роль «приватних» випадків» (Щапова 1982a, с. 2—3).

ких компонентів, як Na_2O , K_2O , CaO , MgO , залежить від попелу, то у склі має відбиватися їх відносний вміст: $(\text{Na}^+ + \text{K}^+) : (\text{Ca}^{2+} + \text{Mg}^{2+})$. Ефективність інновації автори проілюстрували на прикладі середньоазійського скла, у якому $(\text{Na}^+ + \text{K}^+) : (\text{Ca}^{2+} + \text{Mg}^{2+})$ становить у межах 1—4, а $\text{Mg}^{2+} : \text{Ca}^{2+} < 1$. Специфіку місцевого склярства можна фіксувати на рівні відносного складу не лише головних склоутворювальних елементів, а й геохімічних домішок у склі. Для середньоазійського скла такими індикаторами є барій, стронцій, мідь, кобальт, свинець, нікель, літій, рубій, цезій, а також сліди срібла, хрому, цинку та кадмію.

На жаль, інновації, запропоновані у середині 1960-х рр., не знайшли подальшої підтримки. Ідея визріла значно раніше, ніж сформувався можливість її науково-технічного забезпечення. На нашу думку, в майбутньому її буде реалізовано. Тоді хімічний склад скла діятиме як підсистема у системі «давнє скло», що, у свою чергу, буде лише підсистемою у глобальній системі «ноосфера» (ФЭС 1989, с. 428).

Знайомство з провідними радянськими, зокрема й українськими, археологами та мистец-

твознавцями, фахівцями з історії Київської Русі — академіком Б.О. Рибаківим, В.О. Богусевичем, В.М. Лазаревим, М.М. Вороніним, Л.В. Поболем, М.В. Фехнер та іншими, а також відкриття у Києві, Галичі й деяких інших давньоруських містах склоробних майстерень не могли не привернути увагу М.О. Безбородова. Дослідник занурився у вивчення цього феномену. Проміжні підсумки у вивченні давньоруського склярства М.О. Безбородов виклав у монографії (Безбородов 1956) і численних статтях (Безбородов 1950; 1950а; 1954; 1955; 1955а; 1955б; 1956б; 1959; Безбородов, Поболь 1957; Безбородов, Фехнер 1954; Besborodov 1957).

Вихід у світ монографії «Стеклоделие в Древней Руси» (Безбородов 1956) мав революційні наслідки. Це докорінно змінило погляди вчених на історію Київської Русі й загальну історію склярства. Як у тексті, так і в додатку (с. 259—296) автор навів узагальнювальні таблиці аналізів скла, як власних, так і запозичених із зарубіжної та вітчизняної літератури (с. 297—304).

Не історик за базовою освітою, М.О. Безбородов зміг донести до читача важливість ви-

вчення історії скла як непересічного історичного й археологічного джерела. Окреслена автором панорама (с. 7—91) дала змогу читачеві зрозуміти спільні та своєрідні риси у технології давньоруського склярства, визначити його місце у загальній історії цього виробництва.

Стисло висвітливши усталені на той час погляди на питання щодо історії виникнення й розвитку склярства на теренах Східної Європи, згідно з якими цю галузь виробництва було запроваджено лише у XVIII ст., автор довів, що склярство на Русі виникло ще в домонгольській час.

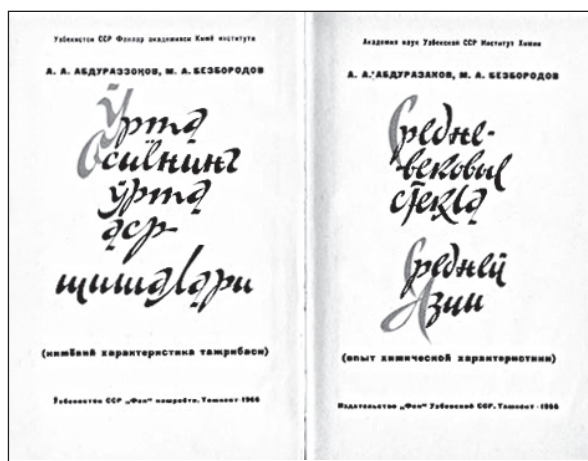
В основу свого дослідження автор поклав матеріали найновіших на той час розкопок, переважно у Києві та Галичі, де було знайдено рештки склоробних майстерень (розд. 2, с. 92—106). Основним аналітичним методом він обрав «мокрый» хімічний аналіз, доповнивши його якісним спектральним аналізом. Репрезентативною була й вибірка — 117 зразків давньоруського скла XI—XIII ст. (розд. 3, с. 107—115).

М.О. Безбородов уперше дослідив характер засобів виробництва давньоруського склярства. Аналіз уламків вогнетривів (тигли та цегла) дав змогу дійти цікавих висновків. З'ясувалося, що київські склороби добре знали й уміло використовували технічні властивості місцевих глин (розд. 4, с. 116—147).

Головним у монографії є розділ 5 «Дослідження давньоруського скла» (с. 148—250), де викладено результати аналітичного дослідження мозаїчного, віконного та посудного скла, намиста й браслетів. Відносно мозаїк, крім встановлення факту виготовлення смальти на Русі й заміни привізної візантійської смальти вітчизняною, учений констатував факт використання під час спорудження Михайлівського Золотоверхого (Дмитрієвського) собору скла особливого хімічного класу Si-Pb, що, на думку автора, є однією зі специфічних рис давньокиївського склярства.

Аналіз намиста й браслетів привів дослідника до висновку про те, що значну частину подібних артефактів виготовлено зі специфічно давньоруського скла типу Si-K-Pb. М.О. Безбородов зробив сенсаційний для того часу висновок про використання давньоруськими ремісниками для варіння скла подібного типу калієвого поташу, який отримували із деревного попелу, тоді як західноєвропейські склороби з цією метою все ще використовували деревний попіл без переробки його на поташ. Це значно змінило уявлення вчених про появу хімічних промислів на теренах Східної Європи. До цього, наприклад, П.М. Лук'янов вважав, що відкриття поташу⁵ на досліджуваній території відбулося лише в XIV ст. (Лук'янов 1949, с. 7).

За допомогою зазначених методів М.О. Безбородов визначив *привізне візантійське* (у ши-

Титульні сторінки монографії «Средневековые стекла Средней Азии»

рокому розумінні цього терміна) походження скляної продукції, звареної на попелі солончакових рослин чи натуральної соди.

Наприкінці книги (с. 251—268) автор підбив підсумки дослідження й зробив історичне узагальнення, згідно з яким час виникнення й найбільшого розвитку давньоруського склярства припадав на X—XII ст. — час формування й швидкого розвитку центрів ремесла — давньоруських міст.

Монографія викликала жвавий відгук у істориків скла та археологів (рец.: Воронин 1957; Barta 1958; Nowotny 1957) й заклала підвалини майбутнього вивчення давньоруського скла.

Незважаючи на жорстке протистояння з деяких ключових моментів, основні висновки М.О. Безбородова щодо специфіки давньоруського скла сприйняла й Ю.Л. Щапова. У монографіях і численних публікаціях вона спробувала виокремити із загального масиву скла, що знаходять на теренах Давньої Русі, вироби ві-

⁵ Поташ (*лат.* potassa — ium, *англ.* potash; *фр.* potasse) > стародат. potassen: pot — «горщик»; ash — «попіл». Поташ отримували розчиненням рослинного попелу у воді (вилужуванням) із подальшим відокремленням розчину від осаду декантацією та випарюванням. Оскільки у попелі рослин середньоевропейської зони вміст калію різко домінує над вмістом натрію, отриманий у такий спосіб продукт був досить чистим карбонатом калію, через що пізніше у багатьох мовах слово «поташ» почали використовувати на позначення хімічного елемента калію (Галибин 2001, с. 28; Webster's ... 1993, р. 435). На думку Ю.Л. Щапової, якщо не поташ, то луги — проміжний продукт між попелом та поташем — людство вміло добувати з найдавніших часів (Щапова 1980, с. 20). Давньокиївські склороби замінили попіл на поташ через малий вміст у деревному попелі лужних елементів. Сума вмісту калію та натрію у ньому не перевищувала 5—10 %. Подібний попіл не можна було використовувати для варіння скла у суміші з піском, оскільки тоді процес варіння потребував значно більшої температури за досягнутий на той час температурний потенціал (Галибин 2001, с. 82).

зантійського, західноєвропейського та київського виробництва (Щапова 1972; 1972а; 1974; 1974а; 1975; 1976; 1978; 1978а; 1980; 1988; 1989; 1990; 1991; 1998; Ščapova 1967; 1973). На думку дослідниці давньоруське склярство було тісно пов'язане з візантійським, отримало свою самостійність за досить складним засобом. Вона зробила спробу знайти зв'язок між візантійським та давньоруським виробництвом на рівні так званої рецептурної норми (Щапова 1983, с. 51).

Проблемами походження давньокиївського склярства займалася й польська дослідниця М. Декувна. В одній зі своїх праць вона писала: «Рецептура калієво-свинцевистого скла визнається типовою для давньоруського склярства. Калієво-свинцевисте скло з'явилося на цих теренах приблизно на початку або ж у першій половині XI століття. Існування виробництва калієво-свинцевистого скла за межами Русі поки що не підтверджується. Свинцевисте безлужне скло також виготовляли на Русі, ймовірно, дещо раніше, ніж калієво-свинцевисте, можливо, спочатку на території Південно-Східної Європи VIII—IX ст., а також з другої половини X ст. у Польщі» (Dekowna 1980, s. 285).

Про побутування скла специфічно давньоруських хімічних типів на польських теренах у XI—XIV ст. писав й інший польський дослідник Є. Ольшак, який зазначав, що на відміну від Давньої Русі, де із подібного матеріалу у великій кількості виготовляли браслети, на досліджуваній території побутували персні (Olczak 1968).

З гіпотезою Ю.Л. Щапової, згідно з якою давньоруська школа виникла як пасинкове відгалуження від візантійської школи склярства і лише пізніше набула самостійності, не погодився В.О. Галібін (Галибин 2001, с. 82), який зауважив, що між школами було більше відмінностей, ніж подібностей. На нашу думку (Островерхов 2003—2004; 2004), В.О. Галібін має рацію. Не можна прямолінійно пов'язувати виникнення й перші кроки київської школи з суцільними технологічними запозиченнями (далеко не прогресивними для того часу) в іноземців. Чи не логічніше було б шукати коріння феномену, як це зробив М.О. Безбородов, в історії давньоруського суспільства? Адже економічні, наукові та технологічні передумови для виникнення власної самобутньої школи склярства на теренах Київської Русі були цілком достатніми (пор.: Райнов 1940; Рыбаков 1948; Кузаков 1976).

У тісній співпраці з узбецьким ученим А.А. Абдуразаковим та петербурзьким знавцем середньоазіатських старожитностей Ю.О. Задніпровським М.О. Безбородов зробив значний

внесок у вивчення середньоазіатського скла. Тривалий час учений був науковим консультантом відділу хіміко-технологічного дослідження та консервації історичних пам'яток Інституту археології АН УзРСР.

Інтерес до силікатних старожитностей регіону зародився у дослідника під час його перебування в евакуації. Перші статті вченого з цієї теми вийшли відразу після війни (Безбородов 1946; 1948а), але найбільше — у 1960-х рр. (Абдуразаков, Безбородов 1962; 1963; 1965; Абдуразаков, Безбородов, Заднепровский 1964; Besborodov and Abdurazakov 1964; Besborodov, Zadneprovsky 1963; 1965; 1967). Підсумки цієї тривалої плідної роботи було підбито в монографії «Средневековые стекла Средней Азии» (Абдуразаков, Безбородов 1966). Пізніше на основі цих досліджень А.А. Абдуразаков захистив докторську дисертацію (Абдуразаков 1993).

М.О. Безбородов першим здійснив хіміко-технологічне вивчення артефактів, що походять зі склоробної майстерні III—IV ст. н. е., відкритої біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. (Безбородов 1964). Матеріали дослідження неодноразово коментували й поповнювали новими даними (Смішко 1964; Щапова 1964; 1983, с. 143—153; Кропоткин 1967, с. 83, 112; 1970, с. 32; Сьмонович 1970; Цигалик, Мартинюк 1995).

У співавторстві з М.Р. Маріновим М.О. Безбородов зробив значний внесок у вивчення середньовічного скла на болгарських теренах (Безбородов, Маринов 1958; 1959; 1961; 1961а). У співпраці з Є. Ольшаком він вивчав польське середньовічне скло (Besborodov, Olczak 1961; 1964), з А.С. Островерховим — матеріали античної склоробної майстерні VI ст. до н. е., відкритої на березі Ягорлицької затоки Чорного моря (Безбородов, Островерхов 1978; 1979; Besborodov, Ostroverkhov 1978).

Отже, М.О. Безбородов уперше виокремив питання стародавньої і середньовічної історії скла в самостійну історичну дисципліну, започаткувавши її методологічні й методичні засади. Михайлу Олексійовичу належить першість в ідентифікації та визначенні головних параметрів давньоруської школи склярства, специфіки середньоазіатського склярства часів середньовіччя, скла, що побутувало на теренах Болгарії, Польщі, Закавказзя, деяких північнопричорноморських середньовічних міст, вивченні матеріалів, що походять зі склоробної майстерні епохи грецької колонізації на Ягорлицькому поселенні, подібного комплексу III—IV ст. н. е. на поселенні Комарів, а також інших матеріалів.

- Абдуразаков А.А.* Михаил Алексеевич Безбородов (к 75-летию со дня рождения) // *Общественные науки в Узбекистане*. — Ташкент, 1973. — № 11. — С. 90—91.
- Абдуразаков А.А.* История стеклоделия Средней Азии в древности и средневековье (основные этапы): Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — Ташкент, 1993.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Химическое исследование средневековых стекол Средней Азии // *УХЖ*. — 1962. — № 3. — С. 5—16.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Средневековые стекла и огнеупоры X—XII вв. из Ахсикента // *ДАН Уз. ССР*. — Ташкент. — 1963. — № 10. — С. 9—12.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Химические типы средневековых стекол Средней Азии // *УХЖ*. — 1965. — № 3. — С. 11—14.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А., Заднепровский Ю.А.* Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1964.
- Ахрем А.А., Бардышев И.И., Козлов Н.С. и др.* Михаил Алексеевич Безбородов (К 80-летию со дня рождения) // *Весті Акадэміі Навук Беларускай ССР. Сер. хім. навук*. — 1978. — № 5. — С. 125—127.
- Бахтадзе Р.А.* Изучение химического состава стеклянных изделий, найденных в Самтравском могильнике // *ВГМГ*. — 1954. — **18-В**. — С. 268—280.
- Безбородов М.А.* Мозаичные резные изразцы средневекового Анау // *ДАН СССР*. — 1946. — Вып. 51. — № 5. — С. 67—78.
- Безбородов М.А.* М.В. Ломоносов и его работа по химии и технологии силикатов. — М.; Л., 1948.
- Безбородов М.А.* Строительные материалы средневековых зодчих мавзолея Анау // *Изв. Туркм. фил. АН СССР*. — 1948а. — № 1. — С. 55—59.
- Безбородов М.А.* Русское стекло XII в. // *ДАН СССР*. — 1950. — Вып. 74, № 5. — С. 123—129.
- Безбородов М.А.* Дмитрий Иванович Виноградов — основатель русского фарфора. — М.; Л., 1950а.
- Безбородов М.А.* Химический состав и технологические приемы производства стекла в Древней Руси // *ДАН СССР*. — 1954. — Вып. 97, № 6. — С. 78—81.
- Безбородов М.А.* Химико-технологическое исследование древнерусских огнеупоров из стеклоделательных мастерских XI—XII вв. // *НТБИС*. — 1955. — № 1/2. — С. 1—18.
- Безбородов М.А.* Химико-технологические исследования древнерусской огнеупорной и бытовой керамики // *Сб. науч. работ НИС строит. материалов БССР*. — Минск, 1955а. — Вып. 4. — С. 5—12.
- Безбородов М.А.* Древнерусские стекла XI—XIII вв., их химический состав и технология производства // *Сб. науч. работ БПИ*. — Минск, 1955б. — Вып. 47. — С. 3—17.
- Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.
- Безбородов М.А.* М.В. Ломоносов — основоположник научного стеклоделия. — М., 1956а.
- Безбородов М.А.* Древнерусские стекла и огнеупорные изделия // *КСИИМК*. — 1956б. — Вып. 62. — С. 66—83.
- Безбородов М.А.* Технология производства стеклянных бус в древности // *Тр. ГИМ*. — 1959. — Вып. 33. — С. 225—233.
- Безбородов М.А.* Химическое и спектроскопическое изучение древних и средневековых стекол // *Новые методы в археологических исследованиях*. — М.; Л., 1963. — С. 100—114.
- Безбородов М.А.* Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III—IV вв. н. э. у с. Комаров // *МДАПВ*. — 1964. — Вып. 5. — С. 67—80.
- Безбородов М.А.* Исследование мозаичных стекол XII века из Полоцка // *ДАН БССР* — 1964а. — **8**, № 3. — С. 123—127.
- Безбородов М.А.* Технические методы изучения древних стекол // *Археология и естественные науки*. — МИА. — 1965. — № 129. — С. 174—177.
- Безбородов М.А.* Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.
- Безбородов М.А.* Археологическая технология стекла (*Technologie archéologique du verre*) // *1 MKAS*. — Т. 7. — 1969а. — С. 129—160.
- Безбородов М.А., Абдуразаков А.А.* Средневековые стекла и огнеупоры X—XII вв. из Ахсикента // *ДАН УзССР*. — 1963. — № 10. — С. 43—46.
- Безбородов М.А., Абдуразаков А.А.* Химические типы средневековых стекол Средней Азии // *УХЖ*. — 1965. — № 3. — С. 3—9.
- Безбородов М.А., Маринов М.Р.* Химико-технологическое исследование стекла древнеболгарских столиц Плиски и Преслава (IX—XIII ст.) // *Изв. АН БССР*. — 1958. — № 4. — С. 45—47.

- Безбородов М.А., Маринов М.Р. Върху състава на древнобългарски стъкла от Плиска и Преслав (XI—XIII вв.). — София, 1959.
- Безбородов М.А., Маринов М.Р. Химико-технологическое изучение древнеболгарских стекол и огнеупоров из Преслава IX—X вв. // ИАИ. — 1961. — 24. — С. 82—92.
- Безбородов М.А., Маринов М.Р. Исследование мозаичных стекол из дворца «Царевец» и церкви св. Параскевы-Пятницы в Тырново XII—XIV вв. // ИАИ. — 1961а. — Т. 24. — С. 93—95.
- Безбородов М.А., Островерхов А.С. Стеклоделательная мастерская в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Стекло и керамика. — 1978. — № 2. — С. 32—33.
- Безбородов М.А., Островерхов А.С. Ранние этапы стеклоделия в Восточной Европе // Природа. — 1979. — № 4. — С. 61—65.
- Безбородов М.А., Поболь Л.В. Стекланные бусы из Чаплина // Изв. АН БССР. — 1957. — № 4. — С. 9—15.
- Безбородов М.А., Фехнер М.В. Химическое исследование русских стекол XI—XIII вв. // ДАН СССР. — 1954. — 95, вып. 5. — С. 57—59.
- Безбородов М.А., Якобсон А.Л. Химическое исследование средневековых стекол из Байлакана // СА. — 1960. — № 4. — С. 194—196.
- Венецкий С.И. О редких и рассеянных. — М., 1984.
- Вопросы техники в «Естественной истории» Плиния // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 269—335.
- Воронин Н.Н., Безбородов М.А. Стеклоделие в Древней Руси // СА. — 1957. — № 2. — С. 301—303.
- Галибин В.А., Островерхов А.С., Субботин Л.В. Стекланные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // МАСП. — 1983. — С. 59—76.
- Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Джанполадян Р.М., Календарян А.А. Торговые связи средневековой Армении в VI—XIII веках (по данным стеклоделия) // Археологические памятники Армении. — Ереван, 1988. — Вып. 14.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. — Одесса, 2000.
- Здорик Т.Б. Камень, рождающий металл. — М., 1984.
- Качалов Н.Н. Стекло. — М., 1959.
- Комаров В.Г., Мазо Э.Э. Михаил Алексеевич Безбородов // Весці Акадэміі Навук Беларускай ССР. Сер. хім. навук. — 1968. — № 4. — С. 126—128.
- Кропоткин В.В. Экономические связи в Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967.
- Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27.
- Кудрин Б.И. Введение в технетику. — Томск, 1993.
- Курлянкин Ф.А. Научная и педагогическая деятельность чл.-корр. АН БССР М.А. Безбородова (к 50-летию со дня рождения) // Природа. — 1948. — № 2. — С. 71—73.
- Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. — М., 1987.
- Лихтер Ю.А. Стекло черняховской культуры: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1987.
- Лукас А. Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. — М., 1958.
- Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности в России. — М.; Л., 1949. — Т. 2.
- Мазо Э.Э. М.А. Безбородова (Да 60-го дня нараджэння) // Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Сер. фіз.-тэхн. навук. — 1958. — № 4. — С. 117—127.
- Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.
- Маринов М.Р. Академик М.А. Безбородов на 60 години // Химия и индустрия. — 1958. — № 4. — С. 120—121.
- Ольшак Е. Производство стекланных перстней на славянской территории в средние века // СА. — 1959. — № 3. — С. 157—184.
- Островерхов А.С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 115—126.
- Островерхов А.С. Возникновение стеклоделия в Ольвии // Исследования в Ольвии: Тез. докл. конф. — Парутино, 1985. — С. 61—62.
- Островерхов А.С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — Препр.— К., 1993.
- Островерхов А.С. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 70—81.
- Островерхов А.С. Стекло из скифских и сарматских погребений восточной части Буджака // Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. — Одесса, 1998. — С. 127—158.

- Острове́рхов А.С.* Склярство білозерського часу // *Археологія*. — 2001. — № 2. — С. 3—21.
- Острове́рхов А.С.* Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н. э. — первая половина VII в. до н. э.) // *STRATUM plus*. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест. — 2001—2002. — № 2. — С. 386—430.
- Острове́рхов А.С., Левіна Е.О.* Про технологію виготовлення і походження скляних парфюмерних паличок з античних міст Північного Причорномор'я // *Стародавнє виробництво на території України*. — К., 1992. — С. 140—154.
- Острове́рхов А.С., Охотников С.Б.* Стекланные изделия из античных памятников Нижнего Поднестровья // *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. — К., 1985. — С. 27—33.
- Пикус Н.Н.* Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III в. до н. э. — М., 1979.
- Сайко Э.В.* Среднеазиатская глазурированная керамика XII—XV веков. — Душанбе, 1969.
- Смішко М.Ю.* Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // *МДАПВ*. — 1964. — Вып. 5. — С. 67—80.
- Сьмонович Э.А.* Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия нашей эры. — Дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1970.
- Фармаковский М.В.* Римские стекловаренные печи // *Изв. Ин-та археол. технологии*. — Пг., 1922. — Вып. 1. — С. 137—190.
- Цигалик В., Мартинюк С.* Скляне виробництво на поселенні III—IV ст. н. е. біля с. Комарів // *Скло в Україні та сучасність: Матеріали наук. конф.* — Львів, 1995. — С. 7—19.
- Шапкина Т.Б.* Специфика донаучного технического знания и пути его изучения // *Вопр. истории естествознания и техники*. — 1986. — № 3. — С. 28—41.
- Щапова Ю.Л.* О применении качественного спектрального анализа при изучении стеклоделия Киевской Руси // *СА*. — 1960. — № 1. — С. 91—101.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа стеклянного кубка из собрания ГИМ // *КСИА* — 1962. — № 98. — С. 107.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа стеклянных изделий из Пантикапея // *МИА*. — 1962а. — № 103. — С. 237—240.
- Щапова Ю.Л.* Стекланные изделия древнего Новгорода // *МИА*. — 1963. — № 117. — С. 104—163.
- Щапова Ю.Л.* Стекланные изделия средневековой Тмутаракани // *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. — М., 1963а. — С. 102—133.
- Щапова Ю.Л.* Спектральный анализ стеклянных сосудов из античных слоев Таманского городища // *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. — М., 1963б. — С. 171—174.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой в с. Комарово Черновицкой обл. // *МДАПВ*. — 1964. — Вып. 5. — С. 86—88.
- Щапова Ю.Л.* Спектральный анализ и история стекла // *Археология и естественные науки*. — М., 1965. — С. 111—119.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа бус и браслетов с городища Титчиха // *Москаленко А.Н. Городище Титчиха (Из истории древнерусских поселений на Дону)*. — Воронеж, 1965а. — С. 267—269.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа стекла из Танаиса // *МИА*. — 1965б. — № 127. — С. 249—255.
- Щапова Ю.Л.* Плитчатый пол вновь открытой церкви на Соборной горе Смоленска // *Культура Древней Руси*. — М.: Наука, 1966. — С. 302—306.
- Щапова Ю.Л.* Спектральное исследование поливы // *Макарова Т.И. Поливная посуда Древней Руси* // *САИ*. — 1966а. — Вып. Е1-38. — С. 70—73.
- Щапова Ю.Л.* Результаты спектрального анализа глазурей на керамике с городища Шехр-Ислам // *Каракумские древности*. — Ашхабад, 1970. — Вып 3. — С. 233—236.
- Щапова Ю.Л.* Стекло Киевской Руси. — М., 1972.
- Щапова Ю.Л.* Художественное стекло Древней Руси // *Древнерусское искусство и художественная культура до-монгольской Руси*. — М., 1972а. — С. 349—357.
- Щапова Ю.Л.* Стекланные браслеты Изяславля // *Культура средневековой Руси*. — Л., 1974. — С. 85—88.
- Щапова Ю.Л.* Стекланные изделия из Старой Рязани (по материалам раскопок 1966—1968 гг.) // *Археология Рязанской земли*. — М., 1974а. — С. 76—92.
- Щапова Ю.Л.* Новые материалы к истории мозаик Успенского собора в Киеве // *СА*. — 1975. — № 4. — С. 209—222.
- Щапова Ю.Л.* Резной бокал из Новогрудка // *Средневековая Русь*. — М., 1976. — С. 209—215.
- Щапова Ю.Л.* О химии и технологии стекла // *Естественнонаучные представления в Древней Руси*. — М., 1978. — С. 77—81.
- Щапова Ю.Л.* О древнерусском стекловарении // *Древняя Русь и славяне*. — М., 1978а. — С. 206—212.

- Щапова Ю.Л.* О происхождении некоторых типов позднеантичных стеклянных бус // Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978б. — 2, Г1-12. — С. 98—100.
- Щапова Ю.Л.* Элементы знаний по химии неорганических соединений в Древней Руси // Естественнонаучные знания в Древней Руси. — М., 1980. — С. 15—22.
- Щапова Ю.Л.* Об эволюции в стеклоделии древнейших эпох // Естественнонаучные науки и археология в изучении древних производств. — М., 1982. — С. 81—91.
- Щапова Ю.Л.* История стеклоделия в древности и средневековье (по материалам долины Нила, Ближнего Востока, Средиземноморья и Европы): Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1982а.
- Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Щапова Ю.Л.* Некоторые страницы трактата Теофила в свете находок на территории Древней Руси // Естественнонаучные представления в Древней Руси. — М., 1988. — С. 12—16.
- Щапова Ю.Л.* Некоторые проблемы средневекового стеклоделия в свете новых данных («гладилка» из Новгорода // СА. — 1989. — № 4. — С. 104—113.
- Щапова Ю.Л.* Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989а. — 119 с.
- Щапова Ю.Л.* Мозаика Успенского собора Киево-Печерской лавры и культурные взаимоотношения Руси и Византии // ВВ. — 1990. — 51. — С. 165—184.
- Щапова Ю.Л.* Византия и Восточная Европа. Направление и характер связей в IX—XII вв. (по находкам из стекла) // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. — М., 1991. — С. 155—177.
- Щапова Ю.Л.* Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Щапова Ю.Л.* Введение в вещеведение: естественнонаучный подход к изучению древних вещей. Учебное пособие. — М., 2000.
- Barag D.* Mesopotamian Glass Vessels of the 2 millenium B.C. // JGS. — 1968. — 4. — P. 75—81.
- Bárta R. M.A.* Безбородов. Стеклоделие в Древней Руси // Sklar a Keramik. — 1958. — Rochik VIII. — S. 31—32.
- Besborodov M.A.* A Chemical and Technological Study of Ancient Russian Glasses and Refractories // JSJT. — 1957. — 41. — № 199. — P. 168—184.
- Besborodov M.A.* Chemie und Technologie der antiken und mittelalterlichen Gläser. — Hamburg, 1975.
- Besborodov M.A., Abdurazakov A.A.* Newly excavated Glassworks in the USSR, 3-rd — 14-th centuries A.D. // JGS. — 1964. — 6. — P. 64—69.
- Besborodov M.A., Olczak J.* Niektóre zagadnienia wczesnośredniowiecznego szklarstwa polskiego // Szkło i ceramika. — Warszawa. — 1961. — № 4. — S. 97—103.
- Besborodov M.A., Olczak J.* Chemiczno-technologiczna i petrograficzna charakterystyka domniewanego surowca szklarskiego z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy // Slavia Antiqua. — Warszawa, 1964. — 11. — S. 361—364.
- Besborodov M.A., Ostroverkhov A.S.* Glassmaking Work Shop in the Northern Black Sea Region in the VIth century B.C. // Glass and Ceramics. — N.Y., 1978. — № 35. — Part 1—2. — P. 109—111.
- Besborodov M.A., Zadneprovsky J.A.* Découvertes archéologiques récentes des verres, URSS // Bull. Des JIV. — 1963. — № 2. — P. 126—132.
- Besborodov M.A., Zadneprovsky J.A.* Early Stages of Glassmaking in USSR // Slavia Antiqua. — 1965. — 12. — P. 127—142.
- Besborodov M.A., Zadneprovsky J.A.* Ancient and Medieval Glass of Middle Asia // Archaeological Chemistry. A Symposium edited by Martin Levey. — Philadelphia, 1967. — P. 29—57.
- Blümmer H.* Technologia und Terminologia der Gewerbe und Künstedei Griechen und Römern. — Leipzig, 1887. — T. 1—4.
- Brill R.H.* Chemical Analyses of some Early Indian Glasses // Proceedings of the XIV International Congress on Glass. — Archaeometry of Glass. — New Dehli, 1987. — P. 1—25.
- Brill R.H.* Thoughts on the Glass of Asia with Analyses of some Glasses from Afganistan // Archaeometry. XV International Congress on Glass. — Leningrad, 1989. — P. 19—24.
- Brill R.H., Cahill N.* Red Opaque Glass from Sardis and Some Thoughts on Red Opaques in General // JGS. — 1988. — 30. — P. 16—27.
- Brill R.H., Moll Sh.* The Electron Beam Probe Microanalysis of Ancient Glass // Advances in Glass Technology. — N.Y., 1963. — P 2. — P. 245—254.
- Caley E.R.* Analysis of Ancient Glasses, 1790—1957. — N.Y., 1962.
- Charleston R.J.* Glass Furnaces through the Ages // JGS. — 1978. — 10. — P. 9—23.
- Dekywna M.* Szkło w Europie Wczesnośredniowiecznej. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1980.
- Farhsworhts M., Ritchie P.D.* Spectrographic Studies on Ancient Glass. Egyptian Glass mainly of the XVIIIth Dynasty, with Special Reference to its Cobalt Content // Technical Studies in the Field of the Fine Arts. — London, 1938. — Vol. 6. — № 3. — P. 155—173.
- Forbes R.L.* Studies in Ancient Technology. — Leiden, 1957. — 5.

- Geilmann W.* Beitrage zur Kenntnis alter Gläser: Kobalt als Farbungsmittel // GB. — 1962. — № 35. — S. 180—196.
- Geilmann W., Brückbauer T.* Der Manganengehalt alter Gläser // GB. — 1954. — **12**. — S. 456—459.
- Huges M.J.* A Technical Study of opaque red Glass of Iron Age in Britain // PPS. — 1972. — **38**. — P. 48—107.
- Keller C.A.* Problems in Dating Glass Industries of the Egyptian New Kingdom: Exemples from Malkata and Lisht // JGS. — 1983. — **25**. — P. 21—27.
- Neumann B.* Antike Gläser, ihre Zusammensetzung und Färbung // Zeitschrift für Chemie. — Berlin, 1925. — Bd. 38. — S. 776—780, 857—864.
- Neumann B.* Zur Erfindung des blaum Kolarglasses // GT. — 1932. — **10**. — S. 477—480.
- Newton R.C.* Glass Trade Route in Iron Age // Communications artistiques at historiques. — IX Congrès International du Verre. — Paris, 1972. — P. 197—204.
- Nowotny W. M.A.* Безбородов. Стеклоделие в Древней Руси // Szkło i ceramika. — Warszawa, 1957. — № 3. — S. 80—81.
- Ritchie P.D.* Spectrographic Studies on Ancient Glass. Chinese Glass from Pre-Han to Tang Times // Technical Studies in the Field of Fine Arts. — London, 1937. — Vol. 5. — P. 209—220.
- Sayre E.V.* The Intentional Use of Antimony and Manganese in Ancient Glass // Advances in Glass Technology. — N.Y., 1963. — Part 2. — P. 263—282.
- Sayre E.V., Smith R.W.* Compositional Categories of Ancient Glass // Science. — 1961. — **133**, № 3467. — P. 1824—1826.
- Ščapova J.* Glass Beads. Glass Articles // Novgorod the Great. — London, 1967. — P. 64—66, 92—93.
- Ščapova J.* A propos de l'histoire du verre de la Russie ancienne // Ann. Du 5^e CAIHV. — 1973. — P. 89—98.
- Seligman C.G., Beck H.C.* Far Eastern Glass: Some Eastern origins // The Museum of Far Eastern Antiquities. — Stockholm, 1938. — P. 73—110.
- Seligman C.G., Ritchie P.D., Beck H.C.* Early Chinese Glass from Pre-Han to Tang Times // Nature. — 1936. — **138**, № 3495. — P. 721.
- Smith R.W.* Archaeological Evaluation of Analysis of Ancient Glass // Advances in Glass Technology. P 2. — Historical Papers. — N.Y., 1963. — P. 283—290.
- Szczapowa J.L.* Zasady interpretacji analiz składu szkła zabytkowego // AP. — 1973. — T. 18. — Z. 1. — S. 15—72.
- Turner W.E.S.* Studies in Ancient Glass and Glassmaking. Part III. Chronology of the Glassmaking Constituents // JSGT. — 1956. — **40**, № 192. — P. 39—52.
- Turner W.E.S.* Studies in Ancient Glasses and Glass-making Processes. Part V. Raw Materials and Melting Processes // JSGS. — 1956a. — **40**, № 193. — P. 277—300.
- Turner W.E.S., Rooksby H.P.* A Study of the Opalising Agents in Ancient Opal Glasses throughout Three Thousand Four Hundred Years // GB. — 1959. — 32 K. H. VIII. — P. 350—361.
- Vandiver Pomela.* Glass Technology at the Mid-Second Millenium B.C. Hurrian Site of Nuzi // JGS. — 1983. — **25**. — P. 31—37.
- Voščinina A.I.* Frühantike Glasgefäße in der Ermitage (Gruppe der Salbgefäße in der Sandern-Technik) // Wissenschaftliche der Universität Rostock. — 16 Jargang 1967 Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. — 1967. — H. 7/8. — S. 555—560.
- Webster's Encyclopedie Unabridaed Dictionary of the English Language.* — N.Y., 1993.

Одержано 29.11.2007

ДО 60-РІЧЧЯ СЕРГІЯ БОРИСОВИЧА ОХОТНІКОВА

У 2008 р. виповнюється 60 років від дня народження відомого українського вченого, археолога-антикознавця, кандидата історичних наук, голови Одеського археологічного товариства, заступника директора Одеського археологічного музею (ОАМ) НАН України Сергія Борисовича Охотнікова.

С.Б. Охотніков народився 13 серпня 1948 р. у м. Уральськ (Казахстан) у родині військово-службовця. В 1953 р. разом із батьками він переїхав до Одеси. Відтоді все його подальше життя доленосно буде пов'язане з цим чудовим причорноморським містом. Захопившись археологією ще в школі, майбутній дослідник відвідував заняття юнацького гуртка, що працював при ОАМ. У 1967 р. за рекомендацією П.Й. Карішковського він вступив на вечірнє відділення історичного факультету Одеського університету. У 1968 р. С.Б. Охотніков почав працювати в археологічному музеї. Звідси пішов служити (1973—1974) і сюди ж повернувся з армії.

© С.Б. БУЙСЬКИХ, 2008

Згодом, пройшовши нележку, але корисну і повчальну школу майстерності в різних експедиціях півдня України, зокрема під керівництвом Р.Д. Бондар, І.Т. Чернякова, М.М. Шмаглія, Л.В. Суботіна, А.Г. Загінайло, А.І. Мелюкової, Г.О. Дзис-Райко, В.М. Станко, Є.Ф. Патокової, І.Б. Клеймана, С.Д. Крижицького, Сергій Охотніков остаточно сформував коло своїх пріоритетних професійних інтересів — антична археологія Північного Причорномор'я. У 1975 р. він очолив свою першу самостійну експедицію і протягом 10 років (1975—1985) проводив дослідження ранньогрецького поселення VI—V ст. до н. е. на правобережжі Дністровського лиману в с. Надлиманське Овідіопольського р-ну. Водночас дослідник планомірно обстежував береги р. Дністер та її лиману. Він склав найповнішу на цей час археологічну карту Нижнього Подністров'я в античну епоху (МАСП 1983, с. 101—122), що налічує близько 100 окремих пам'яток.

У 1986—1987 рр. С.Б. Охотніков брав участь у розкопках Ніконія, а також досліджував низку поселень його сільської округи. Гідним наслідком майже 15-літньої польової роботи й кабінетного осмислення її результатів став захист ученим у 1987 р. кандидатської дисертації. Того самого року до напруженої наукової діяльності С.Б. Охотнікова додався й чималий обсяг адміністративної праці — він став заступником директора ОАМ. Згодом його дисертаційна робота знайшла шлях до широкого наукового загалу. Монографія С.Б. Охотнікова «Нижнее Поднепровье в VI—V вв. до н. э.» (Київ, 1990) стала вагомим внеском у наукову розробку проблем відтворення історичної ситуації, що склалася у регіоні в епоху Великої грецької колонізації. Продовженням розробки цієї актуальної теми стали інші праці С.Б. Охотнікова, а саме: «Тугас і Наконіон. Świat kolonii greckich u ujscia Dniestru» (Торунь, 1997) та «Греческие колонии Нижнего Поднепровья» (Одесса, 2000).

З 1998 р. відкрилася нова сторінка в дослідницькій діяльності вченого. Він очолив (і дотепер щороку проводить) комплексну археологічну експедицію на о-ві Зміїний (давньогрецький о-в Левке) у Чорному морі, де за античної доби було святилище уславленого античного героя Ахілла. Незважаючи на значні руйнування і втрати, що зазнав і острів, і власне святилище з тих часів, С.Б. Охотнікову вдалося дослідити та зберегти для науки те незначне, що залишилося від цієї унікальної пам'ятки. Розкопки на острові суттєво розширили наші уявлення про магічний характер святилища, допомогли зрозуміти особливості відправлення обрядів, що відбувалися в храмі Ахілла, дали змогу отримати цінний речовий археологічний матеріал, зокрема присвятні графіті з ім'ям Ахілла. Роботами С.Б. Охотнікова в акваторії о-ва Зміїний було відкрито якірну стоянку античних суден, про яку згадували давні автори, знайдено архітектурні деталі храму, різноманітну античну та середньовічну кераміку, черепицю та близько 40 штоків античних якорів. Це найбільша у Північному Причорномор'ї колекція якорів, чітко прив'язана до конкретного археологічного об'єкта, що ставить їх в один ряд із подібними відомими місцезнаходженнями у Середземномор'ї.

Усі ці надзвичайно важливі нові археологічні матеріали органічно увійшли до першої у нашій та зарубіжній історіографії капітальної монографічної праці «Святилище Ахілла на острові Левке (Змеином)» (Київ, 1993), написаної С.Б. Охотніковим у творчій співпраці з А.С. Островерховим. Ця книга отримала високу оцінку вітчизняних та зарубіжних спеціалістів.

Не полишаючи вивчення Левки, С.Б. Охотніков продовжує дослідження античних пам'яток Нижнього Подністров'я. Починаючи з 1995 р., він керує спільною українсько-польською археологічною експедицією. Разом із колегами з

Університету М. Коперніка (Торунь) він проводить розкопки стародавнього Ніконія.

Свій ювілей Сергій Борисович Охотніков зустрічає у розквіті сил, енергії та таланту, маючи чималий науковий доробок. Ще 2001 р. рішенням ВАК України йому було присвоєно звання старшого наукового співробітника зі спеціальності «Археологія».

С.Б. Охотніков — автор 5 монографій, близько 150 статей і публікацій, а також низки наукових доповідей, зроблених на представницьких наукових форумах в Україні, Греції, Болгарії, Румунії, Данії, Польщі, Росії.

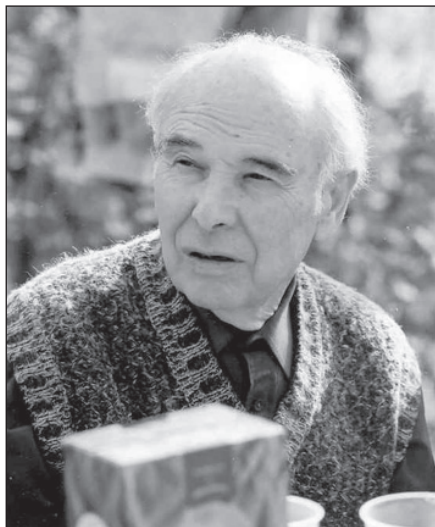
Багато уваги приділяє Сергій Борисович і рідному музею, самовідданий та копіткій праці, якій він віддав 40 років свого життя. Питання найкращого збереження експонатів, створення сучасних експозицій, публікації музейних колекцій, редагування видань музею, організації і проведення міжнародних виставок за матеріалами ОАМ, налагодження співробітництва з аналогічними профільними музеями країн СНД та Європи залишаються одними з найголовніших у його роботі.

Слід зазначити, що паралельно С.Б. Охотніков займається й викладацько-педагогічною діяльністю. Різноміснну наукову й адміністративну працю С.Б. Охотніков успішно поєднує з активною громадською діяльністю: з 1991 р. його обрано головою Одеського археологічного товариства. Цю посаду Сергій Борисович успадкував від корифеїв вітчизняної науки М.С. Сініцина та П.Й. Каришковського.

Побажаймо ж ювілярові міцного здоров'я, натхнення, творчої наснаги й нових наукових відкриттів і звершень в його археологічних дослідженнях і починаннях.

С.Б. БУЙСЬКИХ
Одержано 03.04.2008

ДО 85-РІЧЧЯ ІСААКА БЕНЦІОНОВИЧА КЛЕЙМАНА

У 2006 р. виповнилося 85 років одному з найшановніших археологів Одеси, відомому досліднику стародавньої Тіри Ісааку Бенціоновичу Клейману.

І.Б. Клейман народився 19 жовтня 1921 р. у с. Іванівка (нині м. Черново) Одеської обл. В 1932 р. його родина переїхала жити до Одеси, де І. Клейман закінчив артилерійську середню школу. В 1939 р. юнак вступив до 3-го Ленінградського артилерійського училища, в якому навчався до Великої Вітчизняної війни, під час якої воював на Ленінградському й Волховському фронтах, спочатку командиром взводу, потім заступником командира стрілецького полку з артилерії. Під час війни Ісаак Бенціонович було двічі поранено; його бойові заслуги відзначено урядовими нагородами. В 1947 р., після звільнення в запас, І.Б. Клейман вступив на історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова, після закінчення якого працював учителем середньої школи в Запорізькій обл. У 1955 р. Ісаак Бенціонович влаштувався на роботу в Одеський археологічний музей (ОАМ), де відбулося його становлення як фахівця-археолога і минуло 40 років плідного наукового життя (він був науковим співробітником, завідувачем античного відділу, науковим консультантом). І.Б. Клейман і нині не залишає свій музей, працюючи на суспільних засадах.

Крім того, з 1961 р. він є незмінним секретарем Одеського археологічного товариства.

І.Б. Клейман брав участь в археологічних розвідках у Нижньому Подністров'ї, розкопках Ольвії. У науковому доробку дослідника близько 90 публікацій із різноманітних питань античної археології, проте більшість його праць присвячено проблемам історії та культури давньогрецької колонії Тіра. Саме ця антична пам'ятка, без сумніву, стала найяскравішою сторінкою його наукової біографії.

Чверть століття — з 1963 до 1988 рр. — Ісаак Бенціонович Клейман очолював Білгород-Дністровську експедицію ОАМ, що здійснювала дослідження давньої Тіри. Щороку з розкопок І.Б. Клеймана в фонди музею надходили численні нові знахідки — монети, теракоти, написи на мармурі (серед останніх — знаменитий декрет на честь Автокла). І.Б. Клейману належить честь відкриття оборонної стіни давньогрецького міста та встановлення її стратиграфії. Підсумком багатолітньої наполегливої наукової праці вченого стала монографія «Древнє місто Тіра», написана разом із П.Й. Каришковським.

Професійність і скрупульозність дослідника, відповідальне ставлення до роботи принесли Ісааку Бенціоновичу заслужену повагу в науковому світі як України, так і за її межами, стали зразком для кількох поколінь молодих археологів, які починали свою фахову діяльність під його керівництвом на розкопках Тіри.

19 жовтня 2007 р. І.Б. Клейману виповнилося вже 86! Ні, лише 86! Адже Ісаак Бенціонович, як і раніше, жваво цікавиться всім, що стосується справи його життя — археології. Він бере активну участь у наукових дослідженнях музею, продовжує багаторічну працю над каталогом античних теракот із колекції ОАМ. Жива легенда археологічної Одеси — І.Б. Клейман, як і завжди, надає приклад в усьому — в науці, стосунках з колегами й друзями, життєрадісному сприйнятті світу.

Співробітники ОАМ, Інституту археології НАН України, редколегія журналу «Археологія» щиро вітають Ісаака Бенціоновича з днем народження, зичать міцного здоров'я, щастя, творчої наснаги й подальших успіхів у роботі.

Одержано 10.01.2008

ПАМ'ЯТІ ІРИНИ ТИМОФІЇВНИ КРУГЛИКОВОЇ

Невдовзі після 90-літнього ювілею відійшла у вічність археолог-антикознавець Ірина Тимофіївна Кругликова. Ще недавно у привітанні на сторінках журналу ми бажали їй упевненості й сили духу — тих рис, без яких вона б не змогла зробити те, що встигла за своє довге життя: фундаментальні наукові праці, понад 150 наукових робіт, керівництво розкопками на Боспорі, в Херсонесі та Афганістані, безпосередня участь у роботі фахових видань «Советская археология» и «Краткие сообщения Института археологии АН СССР»... Від її колег і учнів залежить, чи означатиме для нащадків її ім'я щось більше, ніж рядок «І.Т. Кругликова» в історіографії, чи бачитимуть за іменем людину, її працю, вибoryвання свого місця.

Послідовників у Ірини Тимофіївни, зважаючи на те, наскільки актуальними на сьогодні в археології є теми, які вона розробляла, насправді багато. Хора північнопричорноморських античних центрів в останні роки постає одним із найцікавіших і найперспективніших об'єктів вивчення. В останні десятиліття українські дослідники зробили поступальні кроки у вивченні хори Боспору (В.М. Зінько), Херсонеса (В.М. Зубар, Г.М. Ніколаєнко), Ольвії (С.Б. Буйських).

Наприкінці 1950-х рр. увага археологів була прикута до дослідження великих міських цент-

рів. Гідною справою і свідченням професіоналізму вважалася робота в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Німфеї. Другорядні поселення вивчали менш інтенсивно. Лише окремі науковці передбачили успіх у плановому вивченні сільських поселень. Т.І. Кругликова разом із дослідниками-однодумцями заглибилась у вивчення житлово-господарчих комплексів на хорі, де завдяки копіткій тривалій роботі вдалося простежити структуру земельних наділів. До того ж Ірина Тимофіївна на основі нагромаджених даних змогла вийти на загальні питання організації системи розмежування наділів, аргументувати нерозривність життя античного центру та його хори.

Результатом робіт Східнокримського загону на поселеннях європейського Боспору, очолюваного з 1950 р. І.Т. Кругликовою, стала стаття в часопису «Советская археология» (Кругликова 1957). У вивченні сільської території Боспору це була перша узагальнювальна праця, в той час як поселення Херсонеса і Нижнього Побужжя на початку 1950-х рр. було проаналізовано у працях С.Ф. Стржелецького і Ф.М. Штітельман (Стржелецкий 1951; Штигельман 1956). Метою була не просто публікація знайдених пам'яток і не лише картографування відкритих поселень, а введення їх у структуру господарства міст Боспорського царства.

Ці положення повніше було розкрито в монографії (Кругликова 1975). Хронологічний розвиток системи поселень, економічні й політичні чинники цього розвитку, історія сільських територій та сільського господарства Боспорського царства — ось лише деякі з найважливіших питань, висвітлених у цій праці. Вперше за плануванням, розташуванням, соціальною належністю мешканців наділів було виділено типи сільських поселень, встановлено їх хронологічну послідовність, простежено особливості господарських поселень на різних відстанях від міського центру.

Не виключено, що саме обґрунтування теоретичних засад вивчення сільськогосподарських територій Іриною Тимофіївною зумовило зростання інтересу до вивчення сільських поселень і, можливо, усталення з 1970-х рр. у науці поняття «хора» і формування підходів до вивчення сільських поселень не як варварських місць осілості, а як невід'ємних складових структури античних центрів.

Продовженням вивчення сільських територій північнопричорноморських античних центрів було керівництво у 1974—1980 рр. розкопками на хорі Херсонеса. Ірина Тимофіївна фактично відродила Гераклейську експедицію, біля витоків якої стояли К.Е. Гриневич і С.Ф. Стржелецький і яка донині продовжує роботу на сільськогосподарській території Херсонеса на Гераклейському півострові. Розкопки проводили на наділах у районі Камишової і Круглої бухт. З перших років роботи тут фіксували хронологію перебудов у сітці доріг, що дало змогу простежити зміни в системі розмежування. Особливу увагу І.Т. Кругликова

приділяла змінам у плануванні садиб, функціональному призначенню башт, порушила питання про кількість поверхів забудови.

Можливо не сьогодні, а лише через роки можна буде повністю оцінити те, що зробила Ірина Тимофіївна для української археології, вивчення хори Боспору і Херсонеса. Безсумнівно, багато інших аспектів, окреслених у її працях, розвиватимуть дослідники наступних поколінь. Хотілося б, щоб у строгих наукових текстах І.Т. Кругликової вони могли почерпнути не лише глибокі знання, а й людські риси, що були притаманні самій авторці, — послідовність, відданість улюбленій справі й працьовитість.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕГА ВАСИЛЬОВИЧА СУХОБОКОВА

21 липня 2008 р. обірвалося життя відомого археолога-славіста, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, блискучого вченого й непересічної особистості, людини енциклопедичних знань, художника Олега Васильовича Сухобокова.

Олег Васильович народився 26 жовтня 1937 р. у м. Трубчевськ Брянської обл. у сім'ї вчителів. Мати, Наталія Володимирівна, загинула в грудні 1941 р., закривши собою від куль дітей, а батьку, Василю Олексійовичу, довелося пройти шляхами війни всі довгі чотири роки. Пе-

реможного 1945 р. Олег Васильович пішов до першого класу школи, яку закінчив у 1956 р. Потім, у 1956—1959 рр., була служба в армії, у 1959—1964 рр. — навчання на історичному факультеті Харківського державного університету ім. М. Горького, яке назавжди пов'язало долю О.В. Сухобокова з Україною і археологією.

У студентські роки вчителем Олега Васильовича був відомий скіфолог Б.А. Шрамко, і хоча учневі згодом припала до душі інша спеціалізація — археологія сіверян, вони завжди підтримували теплі стосунки. Після закінчення університету в 1964—1966 рр. Олегу Васильовичу довелося працювати за розподілом у школі № 24 шахтарського м. Торез (Донецька обл.). У 1966 р. він успішно склав іспити в аспірантуру Інституту археології АН УРСР. Його науковим керівником став завідувач відділу ранньослов'янської і давньоруської археології В.Й. Довженко, однак через обрану тематику (слов'янське населення Лівобережної України VIII—X ст.) ще одним своїм учителем Олег Васильович вважав Д.Т. Березовця.

З 1969 р., після закінчення аспірантури, О.В. Сухобоков залишився працювати в Інституті на посаді молодшого наукового співробітника. У 1972 р. Олег Васильович подав на захист кандидатську дисертацію «Населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині першого тисячоліття н. е.», яку успішно захистив 1973 р. Дисертація лягла в основу монографії «Славяне Дніпровського Левобережжя (ромен-

ская культура и ее предшественники)» (Київ, 1975). У 1973 р. О.В. Сухобоков працював ученим секретарем Інституту, в 1977 р. обійняв посаду старшого, а в 1994 р. — провідного наукового співробітника.

Проте за сухим переліком етапів кар'єрного зросту археолога криється насправді надзвичайно інтенсивна експедиційна діяльність, яка в Олега Васильовича зрештою ледь не дотягнула до «золотої» позначки у 50 сезонів. У 1966—1975 рр. О.В. Сухобоков працював у експедиціях В.Й. Довженка, Д.Т. Березовця, В.К. Гончарова, О.М. Лескова, Є.В. Махно, М.П. Кучери, Д.Я. Телегіна, В.І. Бідзілі, В.К. Круца, А.І. Кубишева, взявши участь у розкопках таких визначних пам'яток, як скіфський курган Гайманова могила, черняхівський могильник Успенка, салтівські могильники Верхній Салтів та Нетайлівка, провівши масштабні розвідки на Дніпровському Лівобережжі. У 1968 р. О.В. Сухобоков уперше очолив власний Лівобережний загін Ранньослов'янської експедиції, який у 1974 р. було реорганізовано в Лівобережну слов'яно-руську експедицію.

Олег Васильович дослідив кілька десятків яскравих пам'яток, серед яких ранньослов'янське поселення Курган-Азак (1968), волинцевське поселення Ходосівка (1972), роменсько-давньоруське городище Ніцаха (1973—1974, 1986—1988), ранньороменське Опішнянське городище (1974—1975), роменсько-давньоруське городище і могильник біля с. Кам'яне (1976—1978), давньоруський Путивль (1979—1982, 2006), епонімна пам'ятка волинцевської культури Волинцеве (1980—1981), ранньослов'янське поселення Засулля (1980), роменське городище Лухтівка (1983), волинцевське Битицьке городище (1985—1989), літописний Ромен (1992), епонімне роменське городище Монастирище (1999), давньоруський могильник Хитці (1993), поселення Циблі (1995) та багато інших.

У 1997—2004 рр. О.В. Сухобоков активно працював на розкопках середньовічних турецьких пам'яток у складі Міжнародної Південної середньовічної експедиції. Тричі досліднику випало з'ясувати дати заснування міст — Путивля, Лубен і Ромни, за що він був удостоєний грамот, а також звання «Почесний житель м. Путивля».

Головним співробітником експедицій, колегою і співавтором звітів та публікацій Олега Васильовича, як правило, була його дружина —

Світлана Павлівна Юренко, проте у різні часи в роботі його експедицій брали участь О.Б. Авагян, Л.І. Белінська, Г.М. Бузян, Б.У. Вайнер, А.В. Григор'єв, В.Д. Дяченко, О.І. Журко, В.Б. Звагельський, О.В. Колибенко, А.Л. Казаков, О.В. Комар, Ю.В. Кухарчук, Ю.Ю. Моргунов, О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.А. Парня, О.В. Пархоменко (Іченська), С.П. Пеняк, П.М. Покас, В.В. Приймак, А.Е. Пуздровський, О.Б. Супруненко та ін.

Під керівництвом Олега Васильовича захистили кандидатські дисертації О.В. Комар та Л.І. Красильникова. Дослідник був членом Вченої ради із захисту дисертацій Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Паралельно з роботою в Інституті археології дослідник співпрацював з Інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури та мистецтв України, Міжнародним Соломоновим університетом (м. Київ) та Педагогічним університетом ім. Г. Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький).

На жаль, надзвичайно багаті матеріали розкопок О.В. Сухобокова було опубліковано лише в двох невеликих монографіях: «Древнерусский Путивль и его округа» (Путивль, 1990) та «Опшнрянское городище» (Полтава, 1995) (у співавторстві з С.П. Юренко). В узагальненому вигляді вони були також представлені у монографії «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.» (Київ, 1992) й докторській дисертації ученого «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.» (Київ, 1993). Останньою завершеною працею Олега Васильовича став рукопис монографії, присвяченої публікації археологічного комплексу біля с. Кам'яне, проте раптова смерть перервала роботу над давно задуманими публікаціями еталонних роменських городищ Ніцаха і Ромни та унікальної пам'ятки волинцевської культури Битицького городища.

Праці Олега Васильовича Сухобокова є основою сучасного наукового розуміння етнокультурних процесів на Лівобережній Україні в VIII—XI ст., зокрема історії східнослов'янського племені сіверян, а його яскрава археологічна спадщина ще на багато десятиліть залишатиметься визначальною для дослідників історії регіону.

Світла пам'ять про вченого Сухобокова завжди житиме на сторінках його праць й у звершеннях його послідовників, світла пам'ять про іронічного романтика Олега Васильовича незгасно житиме в серцях його близьких, друзів і колег. Світла пам'ять.

НАШІ АВТОРИ

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

БУННЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ГАЛЕНКО Олександр Іванович — кандидат історичних наук, завідувач Центру тюркологічних досліджень Інституту історії України НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ЕРСОЙ Боскурт — професор, завідувач відділення історії мистецтва Егейського університету, Туреччина.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України.

ІВАКІН Всеволод Глібович — молодший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАН України.

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОРОТЯ Олексій Володимирович — науковий редактор Зводу пам'яток історії та культури (в Сумській області) при Управлінні культури Сумської облдержадміністрації.

КУЙЛУ-ЕРСОЙ Інжі — професор Егейського університету, Туреччина.

МЕТЬЮ Джеймс — доктор філософії, Музей археології та антропології Університету Пенсільванії, головний редактор журналу «Expedition», США.

НІКІТІН Василь Іванович — керівник наукової секції археології Миколаївського обласного територіального відділення Малої академії наук.

ОРЛОВ Руслан Сергійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології.

ОСТАПЧУК Віктор — професор університету Торонто, Канада.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — директор Історико-культурного заповідника «Більськ» при Управлінні культури Полтавської облдержадміністрації.

ПУЦКО Василь Григорович — історик мистецтва, заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею, Росія.

САЗАНОВ Андрій Володимирович — доктор історичних наук, професор Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Росія.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

УРЕР Харон — доктор, доцент Егейського університету, Туреччина.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

ФІНКЕЛЬ Керолайн — доктор, Единбургський університет, Велика Британія.